

AKADEEMIA

Vabameelsus kaitseseisukorras	Konstantin Konik
Riigifilosoofia	Eduard Tennmann
Teichmüller-Tennmanni filosoofiast	Otmar Pello
Komi tragöödia	Mihhail Hudojev
Mis neist saab?	Hando Runnel
Küsimus tehnika järele	Martin Heidegger
Eesti ballaad 30. aastail	Arne Merilai
Ballade	Hendrik Adamson
Veel «Orzeli» juhtumist	Mart Sarapuu
Kolmandast Riigist	Henn Käärrik
Euroopa föderatsiooni idee	Jaan Tõnisson

TOIMETUSE KOLLEGIUM: Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS: Ain Kaalep (peatoimetaja), Hando Runnel (peatoimetaja asetäitja), Indrek Ude (vastutav sekretär), Olaf Langsepp (universalialia), Mart Orav (humaniora), Jaan Isotamm (socialia), Toomas Kiho (naturalia), Tunne Kelam (toimetaja Tallinnas), Triin Kaalep (keeletoiimetaja), Lea Malin (tehniline toimetaja), Kristin Haljasorg (korrektor), Tiiu Jõgi (masinakirjutaja).

Toimetuse ajutine aadress:

202400 Tartu, Uus 60—31, telefon 3 68 99

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 22. VI 1989. Trükkida antud 8. IX 1989. 60×88¹/₁₆. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14,0. Tingtrükipoognaid 13,72. Arvestuspoognaid 12,65. Trükiarv 15 000. Tellimus nr. 2527. H. Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. III. Hind 1 rubla. «Акадеэмна», журнал Союза Писателей Эстонии. Выходят один раз в месяц. Издательство «Периодика», Тарту. На эстонском языке.

© АКАДЕЕМИА 1989

AKADEEMIA

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI TARTUS

I. AASTAKÄIK 1989 NUMBER 6

- Vabameelsus kaitseseisukorras: Kust tulevad dikta-
tuuri püüded
Konstantin Konik . . . 1139
- Riigifilosoofia
Eduard Tennmann . . . 1145
- Teichmüller-Tennmanni kristluse filosoofiast
Otmar Pello . . . 1151
Tõlkinud Kalle Kasemaa
- Komi tragöödia: «Kuldnaisele» tema elav kodumurre!
Mihhail Hudojev . . . 1165
Tõlkinud Jaan Isotamm
- Mis neist saab?
Hando Runnel . . . 1179
- Küsimus tehnika järele
Martin Heidegger . . . 1195
Tõlkinud Ülo Matjus
- Eesti ballaad 30. aastate teisel poolel
Arne Merilai . . . 1229
- Ballaade
Hendrik Adamson . . . 1267
- «Le sous-marin fantôme»: Veel «Orzeli» juhtumist
Mart Sarapuu . . . 1277

Üks võimalik visioon Kolmandast Riigist <i>Henn Käärrik</i>	1285
Euroopa föderatsiooni idee <i>Jaan Tõnisson</i>	1292
<i>Aroustus:</i>	
Ilmar Talve. Maapagu: Sebastjan Alkmani üles- tähendusi aastaist 1906—1917. I—II Lund, 1988 <i>Jaan Undusk</i>	1305
Editorial note. Summary	1322
От редакции. Резюме	1325
Gustave Flaubert inimesena: Essee. II <i>Ilmar Vene</i>	1329

Illustratsioonidena on kasutatud Frans Masereeli puulõikeid monograafiast «Frans Masereel». Dresden, Verlag der Kunst, 1959

VABAMEELSUS KAITSESEISUKORRAS

Kust tulevad diktatuuri püüded

Konstantin Konik

Suures Prantsuse revolutsioonis, mis pani tegeliku aluse isiku vabadusele, peitus ka rahvaste vabaduse algus. Käsikäes liberaalse ilmavaatega hakkab arenema rahvustunne ja alandavaks hakkab saama nähtus, et rahvastega ümber käiakse nagu kaupadega. Liberalism, üle saades utoopilisest ajastust, asub kogu jõuga toetama rahvuslisi püüdeid. Vabadus sai võitluse loosungiks nende rahvaste rahvuslistes nõudmistes, kes ei olnud veel jõudnud poliitilisele ühikule. Rahvuses nähti üksiku isiku kõrgemat ja laiendatud kehastust, mis revolutsiooniga oli omale võitnud kõlblise ja poliitilise väärtuse. Sellepärast hakati ka rahvaste ellu üle kandma neid põhimõtteid, mis olid formuleeritud isiku jaoks, nimelt et ühelgi rahval ei ole õigust tungida teise rahva piirkonda ja segada ennast teise rahva sisemisse ellu, et väikestel ja vaestel rahvastel on samasugune eluõigus nagu suurtel ja rikkastel rahvastel.

Rahvusriiklus on seega vabaduse looming. Uute rahvusriikide tekkimisega möödunud aastasajal hakkavad vabameelse vaimu mõjul hoogsalt arenema kõik rahvusliku elu elemendid ja avaldavad jõurikast tegevust. Mis enne

Vabameelsus kaitseisukorras

sündis dünastilisest tõukejõust, saab nüüd rahvuslikuks, s. o. iga poliitiline akt kasvab kokku rahvaga, kellelt ta välja läheb ja kelle omapära ta väljendab. Vabameelne riigiidee, s. o. rahva enesevalitsus rahvusriikluse kujul, näeb ette, et rahvad üle saades poliitilise võistluse astmest peavad rahulikult oma vahel elama, vabalt arendama omi võimeid ja üksteist täiendama kultuuriliste ja majanduslikkude varade vastastikusel vahetamisel.

Hakatakse aga vabaduse ja üheõiguse põhimõtteid üle kandma isikutelt rahvastele, siis ilmnevad teele tõkked, milledest ülesaamine nõuab suuri jõupingutusi ja aega. Üksikust isikust kõrgemal seisab riiklik võim, rahvastel aga, kes üles ehitanud oma riikliku organisatsiooni, ei ole enam kõrgemat kaitsevõimu. Vabadus, mis üksikute isikute riiklikeks kooselamiseks kujuneb seaduslikuks õiguseks ja rahvuslikuks distsipliiniks, jääb riikide vahelises elus rohkem ehk vähem lahtisesse algseisukorda ja võib kõrgema sanktsiooni puudusel kergesti kujuneda tugevama omavoliks ja vägivalleks. Riiklusel on vanad traditsioonid ja oma eriline «mõistus», mis sageli ei taha hoolida rahvustundest ja kisub tagasi endiste aegade roopaisse. Rahvuse tähtsust alla suruda on püüdnud sotsialism ja teiselt poolt on uued rahvusriigid oma ülevoolava jõuga ise kaasa aidanud rahvuse mõiste ja ülesannete tumestamiseks. Agressiivne rahvuspoliitika hakkas kaudselt peale kaubandusliste ja koloniaalpoliitiliste võistlustega, haaras peagi riikide otsekoheseid vahekordi ja on viinud rahvuspõhimõtte moonutustele, mille tulemuseks on praegune kriis.

Rahvad on üksteisest eraldunud niiütelda kaitsemüüridega. Nad on valmistanud programme üksteise hävitamiseks ja orjastamiseks ja neid läbi viinud. Seesugune poliitika, kus üks rahvus tahab olla eesõigustatud — see n. n. «natsionalism» on rahvuspõhimõtte kahekordne eitamine nii allaheidetud rahvaste kui võitja rahva enese suhtes, kes võõraste elementide absorbeerimisega tingimata kaotab oma rahvusliku iseloomu. Seesuguse «natsiona-

lismi» õige nimi on imperialism, mille hädaohtlik vool ei puuduta mitte ainult rahvusvahelist poliitikat, vaid ka sise-poliitikat. Viimane püüab selle voolu juures omada des-pootilise iseloomu ja kogu rahvast paenutada üksikute poliitiliste tegelaste tahte alla. See vool on sünnitanud Euroopa mitmesuguste «natsionalistide» lepingu kõige reaktioonäärsemate erakondadega vabameelsuse vastu.

«Natsionalistide» kalduvuste kujukamaks kehatuseks on saksa natsionaalsotsialism, mis toetub Preisi junkrute jõule ja mis maailmasõjaga Saksamaad tahtis teha juhtivaks Kesk-Euroopa riigiks. Maailmasõda tõmbas saksa junkrute tahtest kriipsu läbi, kuid ei jõudnud kõrvaldada seda poliitilist voolu ja natsionalistlik-imperialistlik sakslus ähvardab uuesti Euroopa rahu. Võitlus vabameelse rahvusriikluse eest kestab edasi ja võib viia uutele sõjalistele kokkupõrgetele. Väikerahvastele tohiks olla rohkem kui päevaselge, et selles võitluses nemad kaasa peavad minema rahvustega, kelle lipukirjaks on vabameelne rahvusriiklus.

Liberalismi tarkus seisab selles, et ta oskas luua kompromissi vana riigipoliitika ja moodsa rahvuspoliitika vahel. Ilma riigita haihtuks igasugu vabadus seebimulliks; juhtnõõrid peavad tulema ikkagi riigist, olgugi rahvusriigist.

Liberaalne rahvusriiklus, see sisuliselt poliitiline riik ja moodsa aja «politsei» elab praegu üle raskeid päevi. Ta on rammetu lõpmata jõupingutustest, mis temalt nõutud. Kõige pealt sotsialistid ja ultra-natsionalistid kurjasti tarvitades nendele antud vabadust, on püüdnud seda riiki kangutada tema põhialustes ja vastukaaluks luua diktaature ja autokraatiaid. Siis vapustas teda maailmasõda oma imperialistlike kalduvustega ja pööras põhjani segi liberalismi suure reservi — tema kõlblised energiad. Lõpuks hakkas selle riigi vastu võitlema pealesõjaaegne majanduslik ja sotsiaalne kriis. Ta varises kokku poliitiliselt ja kultuuriliselt mahajäänud maades. Kuid ka siin ei ole tema kägistajatel ja vastastel kaugeltki veel põhjust uhkustamiseks. Ka siin ei suudeta lüüa vaba-

Vabameelsus kaitseisukorras

dust. Ei ole vähematki kahtlust, et lõppude lõpuks võitjana välja tuleb moodne vabameelne rahvusriiklus.

KONSTANTIN KONIK

Kolmest 24. veebruaril 1918 Päästekomitee liikmena Eesti iseseisvuse väljakuulutanud mehest on kahe noorema saatused meie riigi ajaloo lahutamatult ja kustutatamatult seotud, kolmanda nimigi võib vahepealsete unustusaastate vältel mälust olla kadunud. Jüri Vilmsi märtrikroon ja Konstantin Pätsi määrav tähtsus sõltumatu Eesti aren-

gus *ab ovo usque ad mala* ning sellele järgnev kuueteistkümnendaastane kannatustee jätavad oma eredasse varju dr Konstantin Koniku (31. /19./ XII 1873—3. VIII 1936) elutöö. Kuid mõne teise mõõdupuu järgi peale ajaloolis-poliitilise võib teadlase, arsti, Eesti tervishoiusüsteemi looja ja vabaduse eest võitleja *par excellence* osa ehk suuremgi olla.

Torkab silma, et kõik kolm Päästekomitee liiget on kiiresti arenevasse Tallinna asunud lõunaestlased — Päts Pärnumaalt, Vilms Viljandimaalt ning Konik — voorimehe poeg Tartust, üks väheseid sündinud linlasi oma põlvkonna silmapaistvate meeste ja naiste hulgas. Öppis Tartu Opetajate Seminari algkoolis ja kroonugümnaasiumis, mõlemas klassivennaks Juhan Luiga, kellega koos ta ka 1893. a II semestril immatrikuleerus Tartu Ülikooli arstiteaduskonda (kolmanda hiljem tuntud eesti arstina lisandus neile Pärnu gümnaasiumist tulnud Hans Leesment) matriklinumbriga 15 551. Samal semestril astus Eesti Üliõpilaste Seltsi (teistest päästekomiteelastest kuulus Päts korporatsiooni «Fraternitas Estica», Vilms üliõpilasseltsi «Ühendus»). Lõpetas ülikooli 1899. a ning asus arstina tööle Lõuna-Venemaal, sh Odessas, kus kohaliku ülikooli juures 1903. a õiendas doktorieksami. Võttis ordinaatorina osa Vene—Jaapani sõjast 1904—05. Tartusse naasnuna töötas 1905—08 ülikooli haavakliinikus pärastise Eesti sanitaarkindrali prof. Werner Zoega von Manteuffeli assistendina. Kaitses 1908. a väitekirja «О резекии шенного симпатического нерва при Базедовой болѣзни» arstiteaduse doktori kraadi saamiseks. 1909. a-st eraarst Tallinnas (s. a abiellus Matilde Pistrikuga), Eesti Arstide Haigla juhataja 1909—12, Vene-Balti laevatehase vanemarst 1913—18, ajakirja «Tervis» toimetaja 1913—16, eestlaste kätte läinud Tallinna linnavalitsuse tervishoiubüroo juhataja 1915—17. Juba üliõpilaspõlves kuulus Konstantin Konik koos oma noorema sõbra Lui Oleskiga tärgava eesti poliitilise elu radikaalsemasse tiiba, ei pürginud küll liidriks, kuid oli kohal kõigil tähtsamatel sõlmhetkedel ülemaalisest rahva-aseemike kongressist Tartus 1905 kuni Eesti rahvuskongressini Tallinnas 1917. Majanaaber Jüri Vilmsiga tihenes ka mõttekaaslus ning 1917. a revolutsioonisüvel on nad Eesti radikaalsotsialistliku partei (hilisema Tööerakonna) asutajaid. Esimeses ühendatud Eestimaa täidesaatva võimu organis Maavalitsuses asus dr Konik juhtima tervishoiuosakonda ning pärast Maavalitsuse vägivaldset likvideerimist enamlaste poolt kuulus ta Maapäeva Vanematekogusse, kelle poolt ta valitigi 1918. a algul erakorralisse Päästekomiteesse. Järgneva Saksa okupatsiooni ajal arendas ta aktiivset põrandaalust tegevust iseseisvusemõtte süvendamiseks ning viibis augustist oktoobrini 1918 vangistuses. Kui Päästekomitee poolt ametisse määratud Ajutine Valitsus 11. XI 1918 oma tööd jätkas, täitis dr Konik valitsuse erivolinikuna mitmeid tähtsaid ülesandeid ning määrati s. a detsembris Töö- ja Hoolekandeministeeriumi koosseisu kuuluva Tervishoiu Peavalitsuse ülemaks. Selle sõjaolukorras määratud

Vabameelsus kaitseisukorras

organiseerimisvõimet nõudva koha kõrval töötas ministri järgmine mees aga ühtlasi raskestihaavatuile sisustatud linna keskhaiglas tegeliku kirurgina. Ja ei tea, kumma ametiga on rohkem seotud Vabadussõjaaegne laulusalm «Kõik vabariigi joodikud / nüüd kiitvad doktor Konikut...» Ka oli ta 1919–20 Tööerakonna poolt valitud Asutava Kogu liige.

1920. a kevadel, olles riigi tervishoiuala juhtimise andnud üle dr Alfred Mõttusele ning pälvinud kõrgeima kodanlike teenete eest antava Vabadusristi astme, pöördus dr Konik tagasi Tartusse *alma mater*'i juurde kirurgiaprofessoriks ning haavakliiniku juhatajaks valituna. Ka nimetas Vabariigi Valitsus ta arstiteaduskonna dekaaniks, millisel kohal oli 1920–31. Oma kinnitusel tulnud tal Maarjamõisa kliinikus teha kuni 300 operatsiooni aastas. Olles 1929. a kaotanud vähihaiguse tagajärjel oma esimese naise, sai temast järgmisel aastal eesti sotsiaaldemokraatide ägeda ja isemeelse patriarhi Mihkel Martna väimees — selle tütre Victoria (Titi) Triik-Martna abikaasa (äi suri 1934 ja Titi 1935).

Kui Eesti sisepoliitilisse taevasse hakkasid kõuepilved kogunema, tundis kohusetunde-mees Konstantin Konik, nagu ka aastail 1917–20, et on tulnud aeg aktiivseks tegevuseks. Tööerakond oli liitunud vastloodud Rahvusliku Keskerakonnaga; selle nimekirjas valiti ta mais 1932 ainsa kandidaadina Järvamaalt Viienda Riigikogu liikmeks ja oli s. a oktoobris järjekordse valitsuskriisi ajal koguni riigivanema kandidaadiks. Valitsuse moodustamine tal ei õnnestunud, kuid järgmise aasta maist oktoobrini kuulus Konik haridus-sotsiaalministrina Jaan Tõnissoni õnnetusse keskerakondade koalitsioonivalitsusse, millel koos valitsusjuhi järelemõtlematu tegevusega oli tähtis osa järgnevate sündmuste arengus. Poliitikas karastamata ja endast viimast välja-panevale dr Konikule tõi see kodusõja piiril balansseeriv äge sisevõitlus sügisel 1933 parema külje halvatuse. Tohtu tahtejõu varal siiski paranenuna, kuid vahepeal 1934. a märtsist muutunud poliitilises olustikus, keelustatud erakonna ja kojusaadetud Riigikogu liikmena jätkas ta sulega oma võitlust vabameelse ajakirjanduse veergudel demokraatia ja parlamentarismi eest — kõige selle eest, mille loojate hulgas ta kord oli olnud, kuni väsinud süda enam vastu ei pidanud ning surm ta töölaua äärest ära viis, kohe pärast «Tänapäevale» määratud artikli «Ajaloolised ja ajaloota ajajärgud» valmimist. Nii et kui Jüri Vilms on Eesti Vabariigi sünni- ja Konstantin Päts vägistamisajastu märter, siis Konstantin Konikut võime kõrvu Artur Sirguga mälestada generatsioonidevahelise sisepoliitilise võitluse ohvrina. Kõik kolm Päästekomitee liiget jätsid oma elu Eesti eest.

Prof. dr. med. Konstantin Koniku VR III/1 haud asub Tallinna Metsakalmistul.

RIIGIFILOSOOFIA

Eduard Tennmann

Ta on kindlasti olemas. Suurema või vähema teadlikkusega. Igal ring- või erakonnal oma. Või teistega ühine, osaliselt või tervelt.

Tegelik elu ei ole mitte mõttevaba. Ta liigub eelduste rööbastel, mille rajajad olid üksikud. Raamid on valmis, mille piirides võimaldatud liikumine. Raamid ise on paratamatult mõtteteaduse loodud. Neisse kuulub palju, mida pealiskaudse vaatluse juures seal ei tea aimatagi. Kuid analüüs avab võimaluse leida teadliselt tundmatuid eeldusi.

Isegi ilmavaateline alus on olemas. Nimelt igalpool ja igalühel. Küll on üksteisega mittesobivaid elemente segi paisatud. Järjekindlust ja selgust on vähe. Ja imelikul kombel on mõttekorratus suurem seal, kus rohkem muljeid kogutud ja inimene naiivsest seisukorrast üle, kuid pole jõudnud süsteemi loomiseni ega teadlikuks saanud vaikselt omandatud eelduste kohta. Hea kui on põhimõttelinegi alus teadline. Kuid selle puudumine ei takista siiski asu-
mast mingil alusel üldse.

Naiivne inimene on nagu laps puhastverd materjalist. Naiivne võib olla eriliste elamuste tagajärjel ka nõnda nimetatud «idealist». Sellega tähendatakse harilikus keeles «aateinimest». Kuid filosoofilise analüüsi järele tuleks teda nimetada panteistiks, kui ta oma mina unustab, isikuna, ehk näeb ennast ainult oma hinge funktsioones — mõtlemises (tunnetuses), tundes (tahtes), liikumises (tegut-

semises). Inimesekujulised jumalad on tal kadunud. Asemele on astunud kas objektiivne vaim, inimlik edu, ühiskond — riik, kirik, kunstijoovastus, aristokraatline müstika, filosoofiline idealism. Need kõik võivad olla feetišiks — väärjumalaks. Nende kummardajad esinevad altruistidena omas eetikas. Nad ohverdavad endid andumusega oma jumalaile paremini ja kaunimini kui paganline despootliku kartuse-jumala usklik (muhameedlane) ehk seaduse-jumala teener (juut, roomlane) ehk atavistlike ollustega segatud ristiusutunnistaja, kes ülekohtuselt kasutab Lunastaja teeneid ilma vaimlise osaduseta.

Riigimõiste ajalugu ei või lõpule jõudnud olla. Pere-konnast-hõimkonnast kujunenud riik pidi kaasa tegema kultuur- ja usundloolised astmed.

Mõistete reas paistab küll loomulik arenemine omakasupüüdlikut perekonnahuvist kuni eneseohverdava andumuseni kõik võimalused peegeldavat. Isiku triumf — eneseohver! Võitlus õiguse eest ei taha seda üles kaaluda. Riik neelab isiku kas sunduslikult ehk vabatahtlikult. See on antiik-idee ja valitseb praegugi. Sest meie pole vabad ühestki möödunud aja mõttelisest pärandusest. Riik võib esineda teatud aladel kategoorilise füüsilise võimuga, mis ei erine millegis vana-aja despoodist. Mõtelgem sunduslise väeteenistuse, maksude sunduse ja kohtu lõpuotsuse muutmatuse peale. Kuigi see kõik on seaduslikult fikseeritud, peab isik ometi riigi huvides kaalule panema elu, varanduse või au, ilma et sellega hingeliselt ise kooskõlas seisaks ja ilma et vastuolu tekiks nimelt isiku barbaarse egotsentrilikkuse pärast. Sõda ega kohus ei küsi isiku väärtusest (Kristus).

Et seaduse teostajad eksida võivad, ei tule riigi arvele ega nende eneste arvele. Siin ei ole mingit vastutust.

Isiku maksmapanemine võib olla materialistline-egotsentriline. Tõsine isikuväärtus on aga alles ristiusu toodud uudis. Usku inimesse ei olnud enne Kristust. See uus inimese väärtus ei ole aga veel jõudnud saada omale üld-

tunnustust kui tõsine, ühtlane, kadumata substants. Isegi ristiusu kuulutamises pani Greeka mõtteteadus temale kätte peale, nagu Mooses Siinailt tulles oma hiilgava pale pidi kinni katma. See kate on praegugi olemas.

Poliitilises elus läheb isik uuesti kaduma. Poliitiline või majandusline kollektivism panevad talle päitsed pähe. Seltskond ja seadus normeerivad ning piiravad tema võimist. Eluvõitlus painutab ta musta töö orjusesse. Ja kui siis veel majandus (muidu nii huvitav ja tähtis asi), otse dogmaatiliseltehtakse või kuulutatatakse riigielu ainsaks aluseks — siis on riikline materialism jälle valmis.

Ometi on kõiges selles nii palju juhuslist elementi, nagu erakondade võitlus näitab, et sellega ei saa luua tõsist riigi vundamenti. Vaimu ja majanduse vahekord kujuneb nii, et esimene muutub orjaks, viimast aga juhivad ja valitsevad nägematud tundmatud uue aja isevalitsejad — pilkeks igale demokraatiale.

Demokraatia ise aga nõuab ka selgitust. Tõepoolest teda ei ole. Juba tehniliselt mitte. Enamus valimistel ei anna suuri kindlustusi rahva enese valimise mõttes. Ka on tasapinna allasurumine enamasti demagoogia hädaohtuga köidetud. On demokraatia puht kollektiivne, siis keerleme jälle antiikmõtteilmas. Sellepärast peab kristlik individualism, mis ka unustusse pole jäänud, oma õigust nõudma.

Selle nõude tähelepanu poliitilises elus tohime küll näha isiku võimete väljaarendamise rõhutamises. See aga on alles kasvatus töö — tuleviku jaoks. Kes teeb seda? Kool — alaealiste juures. Kui hästi? Kui kindlal alusel? Kui selge sihiga? — Aga täiskasvanute juures? Elu?

Elu on aga pealtnäha väga juhusline. Ja see juhuste võrk on väga tugev. Onneks küll — kitsarinnaliste doktriinide vastu. Kuid õnnetuseks süstemaatilise,

teadusliku riigivalitsemise kahjuks. Praegu on vähe võimalusi selleks. Ehk aga meie peaksime näha saama, et erakonnaelu astub uude ajajärku. Nimelt kui kõik riigielu küsimused leiavad ka erakondades õnneliku instinkti asemel tõeliselt teadusliku asjatundliku käsituse ja vastava kultuurpoliitilise algatuse teostamiseks omis piires, kui parlamendi enamuse või valitsevad erakonnad seda ei tee.

Igatahes kindel on üks: pika peale peaks võitma need juhid ja erakonnad, kel on tõsist lugupidamist isiku substantsiaalse (mitte juhuslise) väärtuse ees. See alus annab tõesti uue filosoofia, mille algus on antud puhtalt väljakristalliseeritud ristiusus ja mille süstemaatiline väljatöötamine igas sihis nõuab veel palju tööd.

Meilgi on küllalt korratud hüüdsõna: Iga hing on kallis, rahvas on väike! Kuid on palju eksitud selle vastu.

Isiku vabastamine asjatuist, mõttetuist raskustest on väärliline, hädaline ülesanne. See annab palju tööd. Sellegi kava pole raske leida.

Rahva rippumatus kollektiivselt pole ka veel teostatud. Ei ole vaja mõelda Vene naabri peale. Majandusline rippuvus läänest ja kaugemalt pole vähem hädaohtlik. Kultuuriline iseseisvus on lapsekingis. Seda tööd, mis siin teha on! Kus on organid selleks? Kus on nägijad, et seda näha? Tõsi, meil on oma nägijate ajalugu. Kuid kohused ja ülesanded kasvavad, tõusevad. Ja missuguses proportsioonil! Neid tuleb üksiteisega siduda, kooskõlastada, ilma šabloonita, isikut hävitamata, vabadust hoides, jõudu paljudades — et meie elu oleks väärtusline nagu ilusam sümfoonia.

Muusikalgi on oma teooria. Kunstil on omad põhimõtted.

Politiikas tuuakse küll ka põhimõtteid ette. Muidugi on neil alused ja eeldused. Kuid liig vähe revideeritud. Riigimeheks, diplomaadiks on täna mõnel kergem saada,

kui kirjanikuks või kunstnikuks. Kõige vähem ettevalmistust nõutakse poliitikas. Demokraatia ja asjatundmine ei seisa veel kooskõlas. Kas on see üldse võimalik? Või oleme sunnitud selle suure põhimõtte pärast loobuma igast teaduse kasutamisest riigivalitsemises ja tema aluste kindlustamises?

Kurjemaks muutub asi, kui teaduse enese seisukorda silmas peame ja teadusliste voolude vahetõrke nende kooskõla puudusega.

Pidagem meeles, et K. Marx tuli Hegeli koolist. Hegel aga ei muutnud tõsiselt filosoofia aluseid võrreldes vanade suurte greeklastega, kes andsid sünteesi oma eelkäijate vastuoludele. Mis ime kui sealt tulnud riigitarkus on oluliselt eelkristlik? Kristlikku riigifilosoofiat veel ei olegi. Sest puudub üldse korralik ristiusu enese filosoofia, mis oleks saanud üldvaraks. Jälle kasvavad ülesanded.

Seadus lonkab elu taga nagu teaduski. Müstika põgeneb elu eest. Organisatsioonid ja ühiskond kaotavad elujõu, kui puuduvad või kaovad kandvad isikud, ühiskondlised fetišismi preestrid. Nii kuivab kokku seadus nagu muumia ja saab anakronismiks. Ainult ristiusk tunneb sisemist seadust ja satub konflikti puht-«vormaalse» seadusega. Ometi on tõsine elujõud indiviidi sisemine seadus. Leitakse tee selle tunnustamiseks, nimelt tõesti vastutava isiku maksmapanemiseks, siis on ka väline seadus sisukam ja elujõulisem. Demokraatia põeb kriisi kvantiteedi eelistamise pärast kvaliteedile. Ristiusk nõuab kvaliteeti ja üldpreestri ametit ühtlasi — pühitsetud demokraatiat. See alles kaotab poliitilise profanatsiooni. Kuid ta ei tule välispidiste kommetega. Ta on meie sees. Temaga on meil kõige kangem mõõdupuu, enam väärt kui kollektiivne traditsionaalne südametunnistus. Teda on vähe näha. Aga teda on palju rohkem kui paistab. Temal on otse kategooriline jõud.

Ajutised juhuslised süsteemi vead peavad paratamatult kaduma. Demokraatia kriis on ühtlasi rahva kasvatus. See on tema positiivne külg. Meie optimism ei ole sellega mitte naiivne. Meie teeme esimest katset.

Veel pole ühtegi riiki, kus rahvast valitsetakse eeskujulikult. See nõrk troost on meile siiski kindlustuseks, et võime kvaliteeti mitmevõrra tõsta, potentsiaalset energiat panna suurele tööle. Andmeid ja eeldusi on rohkesti. Need sunnivad endid nii või teisiti järk-järgult ise peale. Ka hingel on oma loodus niisama-suguse loodusejõuga, nagu nähtavas looduses.

TEICHMÜLLER-TENNMANNI KRISTLUSE FILOSOOFIAST

Otmar Pello

Tõlkinud Kalle Kasemaa

I

Kõigepealt on võib-olla õige öelda mõned sõnad mõlema filosoofi isiku kohta.

Gustav Teichmüller¹, aristoteelik A. Trendelenburgi õpilane, õpetas esmalt filosoofiat Saksamaal ja Sveitsis, seejärel umbes 20 aastat Eestis, olles korraline filosoofia professor Tartu Ülikoolis. Tema mõtlemine oli teravmeelne, väljendusviis plastiline, piltlik ja läbitungiv. Ehkki terav ja irooniline, oli majanduslikult heal järjel olev professor väga armastusväärne vaesemate üliõpilaste suhtes. Tema õpilane J. Ohse mainib ühes oma prantsuskeelses artiklis, et ta ei unusta iialgi talle avaldunud Teichmülleri kuldset südant.²

Teichmüller oli esimesi vegetariaanlasi Baltikumis ning ta lootis taimetoidu abil elada saja-aastaseks. Seda aga kahjuks ei juhtunud: ta suri 55-aastaselt 1888. aasta mais ja maeti Tartusse. Tema haud on kaunistatud lihtsa

Koguteosest «Charisteria Iohannj Köpp octogenario oblata», Holmiae, MCMLIV, lk 148—160.

¹ Sündinud 1832 Braunschweigis.

² «Je n'oublierai jamais qu'il m'a montré son cœur d'or.»

Teichmüller-Tennmanni filosoofia

malmristiga, millel on tema nimi Hilisem käsi on ristile eesti keeles kirjutanud «Tartu Ülikooli professor».

Teichmüller on kirjutanud väga palju, kuid palju pidi jääma lõpetamata. Oma õpilasele J. Ohsele tegi ta ülesandeks seada trükivalmis tema viimane teos «Neue Grundlegung der Psychologie und Logik». Ja et surm tabas meistrit tõepoolest selle käsikirja läbivaatamisel, täitis Ohse tema soovi. Teichmülleri kavatsetud suurteos kristluse filosoofiast jäi kirjutamata. Nimetatud teemal on temalt jäänud ainult loeng 1886. aasta II semestrist, mille professor Tennmann on avaldanud redigeerituna ja rohket märkustega täiendatuna.

Oma arvukatele teostele vaatamata jäi Teichmüller üsna tähelepandamatuks, välja arvatud üks filosoofide konverents, kus R. H. Lotze avaldas avalikult tunnustust Teichmülleri filosoofiale. Nii nagu ta haud, langes ka tema õpetus unustuse hõlma. Seejuures võivad arvesse tulla järgmised põhjused. Esiteks ei armastatud Teichmüllerit tema terava väljendusviisi pärast. Ja teiseks oli ta Kanti ja Hegeli vastane. Kuid nende üldiste põhjuste kõrval on ka erilisi, mis seotud paigaga, kus ta õpetas ja elas. Ta jäi oma sõbra, loodusteaduste professori K. E. von Baeri sära varju, nii et Tartus ei jäänud nii-öelda ruumi metafüüsika jaoks. Ka ei seganud ta end baltisaksa poliitikasse — asjaolu, millel oli kindlasti ka oma mõju.

Eduard Tennmann³ töötas algul keeleõpetajana, eriti prantsuse keele õpetajana, kuni ta sai pastorikoha Põhja-Eestis Jüris ning hiljem Lõuna-Eestis Maarja-Magdaleenas. Kui Tartu Ülikooli usuteaduskonnas moodustati uus, võrdleva usunditeaduse, usundifilosoofia ja usundipsühholoogia õppetool, kutsuti Tennmann sinna dotsendiks, hiljem töötas ta seal professorina.⁴

Tennmann tuletab paljuski meelde Teichmüllerit. Ta oli erakordselt teravmeelne mõtleja ning tal oli anne vaa-

³ Sündinud 1878 St. Peterburgis.

⁴ Dotsendiks kutsuti ta sinna 1919. aasta novembris, 1926 sai temast erakorraline ja 1936 korraline professor.

delda ka kõige keerukamaid probleeme läbivalgustava pilguga. Tema stiil oli elegantne, väljendusviis vaimukas ja särav, sageli irooniline.⁵ Nagu Teichmüller, hellitas ka Tennmann vargsi lootust, et ta elab saja-aastaseks. Kuid sügisel 1936 rabas meid ootamatult kurb sõnum, et Tennmann on surnud pastorite haigusse (mu statistika piirdub vaid Baltikumiga), südameinfarkti. Ta suri 58 aasta vanuses, oma kõige rikkalikuma loomingu perioodil.

Lühikese ajaga oli Tennmann Teichmülleri filosoofia kui põhjavajunud kella taas kõlama pannud. Ta oli edukalt demonstreerinud, et vaatamata vahepeal toimunud teaduse arengule, polnud Teichmülleri õpetus midagi oma väärtusest ja värskusest minetanud. Sellel seisukohal oli ta peaaegu üksinda.

Mis siis õieti tõi Tennmanni Teichmülleri filosoofia juurde? Sellele küsimusele ei saa siin anda lõplikku vastust, sest Tennmann ei ole endast jätnud autobiograafiat. Sisepremissidena võiksid aga arvesse tulla vahest järgmised: 1) Tennmanni selgusearmastus, 2) tema sisevajadus näha usku igavesse ellu põhjendatuna ka teaduslikult, ning 3) tema hingesugulus Teichmülleriga (huumorimeel ja iroonia).

II

Järgmine osa peab piirduma sellega, et esmajoones esile tõsta õpetuse tuum. Ja siin tuleb meie filosoofilisi Castorit ja Polluxit enamasti koos käsitleda.

Teichmülleri filosoofia tugineb teatud määral Leibnizi monadoloogiale. Kuid siin tuleb kohe tähelepanu juhtida mõlema filosoofia erinevusele. Leibniz kujutas oma monaade «akendeta», millega langes ära mõte monaadide vastastikustest mõjudest. Iga korrespondents põhinevat ainult nn prestabiliseeritud harmoonial. Et Teichmüller

⁵ Eriline nauding oli jälgida tema diskussiooni ja kuulata tema tabavaid reageeringuid.

ja Tennmann kõnelevad aga hinge liikumisfunktsioonist, siis selle funktsiooni kaudu saab võimalikuks monaadide ehk — nagu nemad noid armastasid nimetada — substantside vastastikune mõju. Et Jumalariigi tingimuseks on osadus, siis on Teichmüller-Tennmanni filosoofia selles suhtes evangeeliumile palju lähemal kui Leibnizi oma. Oma raamatus «Hinge surematus»⁶ tunnistab Tennmann end sel määral Leibnizi pooldajaks, et ta on leidnud tõetruu süllogismi: 1) aatom on jagamatu, 2) materia on jagatav — järelikult ei saa aatom olla materiaalne. See, mida füüsikas on aatomite jagatavusest esitatud, meid ei kohuta, sest aatomi mõistet ei käsitata seal metafüüsilise eksaktsusega.

Tennmann on kurtunud seeütle, et modernne psühholoogia on rajanud teaduse hingeelust ilma hingeta. Kõigepealt tuleb aga kindlaks määrata subjekt, kes toimib või kannatab. Korduvalt on Tennmann ütelnud, et me ei saa iial kõnelda ainult suhetest, ilma et need suhted kellelegi kuuluksid. Ohjad ei saa midagi tõmmata ja midagi liigutada, kui pole olemas hobust ja vankrit.

Hinge kohta annab Teichmüller järgmise definitsiooni: Hing ehk Mina on arvulises ühtsuses antud, iseend teadvustav suhtealus kõigele teadvuses antud ideaalsele ja reaalsele olemisele.⁷ Võib-olla on kohane seda definitsiooni pisut lähemalt vaadelda.

1. Arvuline ühtsus tähendab, et hing on singulaarne ja mitte osadest kokku seatud. Mis pole kokku seatud, seda ei saa ka osadeks jagada. Terviklus substantsiaalses tähenduses vastab meie kogemustele. Et hing on jagamatu, siis ei saa ta ka pärast ajalikku surma kaduda või maailmahinge sulada. Kui ta on lagundamatu, siis on ta ka läbitungimatu. Oma tunnetuse läbi me võime teisi substantse endasse vastu võtta, kuid mitte adekvaatselt, vaid ainult tunnetust mööda. Maja, kui seda pildistatakse,

⁶ Tartu, 1935.

⁷ «Die wirkliche und scheinbare Welt. Neue Grundlegung der Metaphysik», 1882, lk 68.

ei purune seeläbi ega absorbeeru fotoaparaati või silma võrkkesta. Samuti ei valata müstikas kaht subjekti nagu kaht veejuga ühte katlasse; see ühinemine on vaid kujudeldav.

2. Teichmüller ja Tennmann hoiavad tunnetuse ja teadvuse lahus, kusjuures viimast mõistetakse iga tunnetuse ja iga hingeakti aluspõhjana. Tunnetus on kas õige või väär, teadvus on olemas või ei ole.

Mõlemad filosoofid teevad Descartes'ile etteheiteid tema «cogito ergo sum» pärast, sest ta avastab oluluse alles kombinatsioonide abil; ometi oleksid viimased ilma esimeseta ülepea mõeldamatud.

3. Suhtealus ideaalsele ja reaalsele olemisele tähendab, et kõik erinevad ja ajaliselt üksteisele järgnevad mõtted, elamused, meeolud jne on vaatamata oma kirevusele suhestatud sellesama Mina-alusega. Mäng toimub selleksamal hingelaval.⁸ Autobiograafiad kirjutatakse tavaliselt vanade inimeste poolt, kes kirjeldavad paljusid mälestusi oma esimestest aastatest, lapsepõlvest, noorusajast ja mehe-east — vaatamata rakkude muutumisele, vaatamata kogemuste rohkenemisele jne on nad kõik sellest teadlikud, et alati on nad olnud needsamad isikud ja neil on olnud seesama hingealus.⁹

Veel tuleb lühidalt puudutada üht küsimustekompleksi. Kuigi inimene on õigupoolest hing, on tal ka keha. Mis on siis keha? «Keha on Mina liikumisfunktsiooni elujõudude koordinaatsüsteem, kuivõrd see süsteem püsib tegelikult

⁸ Isegi kõige lihtsam mõtetegevus ei saa toimuda ilma ühendava *tertium comparationis*'eta. Näiteks kui mõtleme, et $2 \times 2 = 4$, siis muutub asi üsna koomiliseks, kui arvud ja märgid tahetakse jaotada mitmete ajurakkude vahel. Ajul puudub metafüüsiline terviklus ning teda ei saa pidada meie ühtsete järelduste aluseks.

⁹ Hingel, mille definitsiooni eelpool andsime, on Teichmüller-Tennmanni järgi kolm funktsiooni: 1) mõtlemine, 2) tundmine või tahtmine ja 3) liikumine või toimimine. Uudne ja erinev Kantiga võrreldes on see, et tundmine ja tahtmine on võrrotatud ja et liikumise näol on juurde tulnud uus funktsioon. Lähema selgituse selle kohta annavad G. Teichmüller, «Neue Grundlegung der Psychologie und Logik», 1889, ja E. Tennmann, «Usundi psühholoogia», Tartu, 1937.

teiste (s.t võõraste) valitsetud olendite s.t substantside funktsioonide läbi.»¹⁰

Suurtel virtuoosidel on teatud mängutehnika, mida võime märgata, kui nad musitseerivad. Pärast ettekannet tõmbavad nad oma tehnika endasse tagasi. Samuti tõmbab substants pärast ajalikku surma oma tehnika endasse tagasi, on aga taas võimeline endale uut keha looma. Tennmann kirjutab: Hinge ei taha olla üksi ja isoleeritud,¹¹ vaid ühenduses teiste hingedega, sellepärast peab tal olema koordinatsioonivahend, s.t keha.¹²

Idealism usub õigupoolest ainult liigimõistetes. Hinge kadumine on nii platonismi kui ka budismi soovunelm. Ainult kristlus on väljendanud usku igavesse ellu hinge väärtustamise teel.¹³

«Hinge surematus, mis vastab tema iseseisvusele ja sõltumatusale kehast, on eriomaselt kristlik veendumus ning leidub teistes religioonides parimal juhul aimusena.»¹⁴ Õigusega tegi apostel Paulus õpetuse ülestõusmisest kristluse peapunktiks.¹⁵

Kuna kahes viimati tsiteeritud lauses öeldi, et kehaline maailm on «paljas näivus», siis oleme sellega juhitud näivuse küsimuse juurde, «aja ja ruumi» maailma juurde. Mõlemad on Teichmüller-Tennmanni järgi perspektiivsed korravormid, seega iseendast mitte midagi reaalselt.¹⁶ Maailm on valmis tehniline süsteem, kus iga element oma kindlas kohas lülitub terviku käiku. Absoluutselt võttes tuleb maailmanähtuste kogu järjestust vaadata valmina, nii et paradoksaalselt väljendudes on tulevane juba toimu-

¹⁰ Teichmüller, «Neue Grundlegung», lk 209.

¹¹ Vrd 2 Kor 5, 2b—4.

¹² «Hinge surematus», lk 50.

¹³ Siin tulevad arvesse eriti kohad: Mt 10, 28; 16, 26; Lk 15, 1—10. Tennmannile oli Mt 16, 26 puhta kristluse proovikiviks.

¹⁴ Tennmann, «G. Teichmüllers Philosophie des Christentums, Acta et commentationes Universitatis Tartuensis», B XXII, 1, Tartu, 1931, lk 12.

¹⁵ Ibid, lk 13.

¹⁶ Teichmüller ja Tennmann mõistavad Mt 13, 22 *apâtê* all 'näivat'.

nud ning minevik ja tulevik on üheaegsed. Selline vaade on võimalik üksnes absoluutsele teadvusele, nagu me seda Jumalale omistame.¹⁷ Üksiku, reaalse subjekti jaoks on alati antud aja perspektiivne kord.¹⁸ Samuti on ka ruum üksnes korra vorm ning võlgneb oma tekkimise kompimis- ja nägemisaistinguile.¹⁹

Et Tennmann käsitab aega korravormina, ei tarvitse *parusia*, mis tähendab Inimese Poja tulemist, ilmtingimata toimuda kauges tulevikus. See vaade on tegelikult kooskõlas uuema teoloogilise uurimistöö tulemustega algkristliku ajakäsituse kohta.²⁰ Samuti ütleb R. Bultmann, et algkristlikul ajal ei ole sõna *parusia* kunagi tähendanud «taastulemist», vaid tegelikult «tulekut, saabumist».²¹

Kristluses ei tule Jumalat otsida projektiivselt²² väljast, ei Olümposelt ega taevast. «Ometi ei ole Jumal pan-teistlik, olemise abstraktne või loogiline ühtsus, mis inimvaimus eneseteadvusele jõuab.» Jumal asetub inimese sisimasse.²³ «Kristlik kujutus võtab omaks isiku ja isiku vahelise suhte, Mina ja Sina. Jumal ei saa meile teatavaks mujal kui ainult meis endis, kuid maailmaprintsiibina on ta meie teadvusest erinev»²⁴. Meie suhe Jumalaga on analoogne Chalkedoni vormelile «ühendatamatu ja lahutatamatu», nagu Tennmann sageli kordas.

¹⁷ Vrd poeetilist väljendit Psalmides 90, 4.

¹⁸ Teichmüller, «Die wirkliche und scheinbare Welt», lk 225.

¹⁹ Tennmann, G. Teichmüllers Philosophie, lk 128.

²⁰ Vaata eriti O. Cullmanni arutlust «Christus und die Zeit. Die urchristliche Zeit- und Geschichtsauffassung», Zürich, 1948, lk 63 jj.

²¹ «Theologie des Neuen Testaments», Tübingen, 1948, lk 35.

²² Et Jumal ei ole ruumiliselt projektiivsena mõistetav, ilmneb Joh 4, 24. Projektivismi vastu räägib ka Apt 17, 25 — lõik, mis laseb end ühendada Tennmanni poolt alati siira rõõmuga tsiteeritud sõnades Joh 10, 10 b.

²³ Ka Jumala Riik ei ole ruumiline suurus. Siin tsiteerib Tennmann iseäranis Lk 17, 21 «seespädi teie sees». Siiski peab ütleva, et see *entos hymön* papüüruste keelepruugi valguses ei tähenda sugugi «seespädi teie sees», vaid «teie valduses», «teiega», vt C. H. Roberts, «The Kingdom of Heaven (Lk. XVII, 21)», Harvard Theological Review XLI (Cambridge, Mass., 1948), lk 3 jj.

²⁴ Vt Teichmülleri loengut: Tennmann, «G. Teichmüllers Philosophie», lk 13.

Igaühel meist on jumalateadvus. Igavene Meister on meid, oma lapsi, selle teadvusega varustanud ja pitseerinud.²⁵ See teadvus võib olla nõrgem või tugevam, vahel esinevad maailmaajaloos perioodid, mil arvatakse, et rahvad ei tea enam midagi oma igavesest Isast. Ometi on selline unarussejätmine vaid ajutine, mööduv ja gra-duaalne, mitte kunagi absoluutne. Eriti kristluses võime sellesama jumalateadvusega kiidelda, et me ei ole saanud orjavaimu, vaid lapseseisuse vaimu. Me võime õnnelikult hüüda: «Abba, Isa!»²⁶

III

Teichmüller ei nõustunud täielikult ühegi filosoofiga. Idealism Platonist Kantini liikus varjude maailmas. Substantsiaalset hinge ei ole iialgi peetud «asjaks ise-eneses». Veelgi halvem on lugu positivismi, empirismi jne puhul. Materialismi ei võeta filosoofiana loomulikult kuigi tõsiselt, kuigi ta teistes teadustes vahel ringi kummitab ja oma halba mõju avaldab.

Teatud määral leiavad tunnustuse Leibniz ja ka Lotze. Kuid halvemini käib mõningal määral fantastilise G. Th. Fechneri käsi, kuigi temagi püüdes sama ees-märgi poole.

Tennmann, iseseisev teoloogiline mõtleja, tunnistas ainult Teichmülleri metafüüsikat, erinevused on üsna väikesed ja üpris ebaolulised. Teiste filosoofide suhtes, kes olid osaliselt Teichmülleri kaasaegsed või temast hilisemad, on Tennmann küllaltki kriitiline, kuna nad on loobunud metafüüsilistest probleemidest ja substantsikäsitus-test. Tunnustavama hoiaku võtab ta L. W. Sterni suhtes: «Psühholoogia ilma hinge ja metafüüsikata ei rahulda teda.» «Ta tunnistas Mina.» «Isiku mõistet käsitab ta aga

²⁵ Selle arusaamaga harmoniseerub väga ilusasti Apt 17, 28 a ning Rm 11, 36 ja samuti Apt 17, 27 lasevad end hästi kooskõlla viia mõttega juba hinges olemasoleva jumalateadvuse äratamisest.

²⁶ Rm 8, 16.

väga avaralt ja relatiivselt.» «Nõnda on ühiskond talle reaalne üleindividuaalne isik.»²⁷

W. Jamesist kirjutab Tennmann, et tema pluralistlik universum on esmapilgul paljutõotav. «James viitab tunnustavalt koguni Ch. Renouvier'le. Kuid ta näib olevat enam õppinud Fechnerilt ja Bergsonilt.» «Et ta arvab intuitsiooni nimel võivat hüljata loogika, siis valab ta koos intellektualismi veega välja ka lapse. Inimese tõelist hinge ei ole ta siiski leidnud.»²⁸

Peale selle olgu siin veel mainitud, et Tennmann ei ole kunagi B. P. Browne'i²⁹ filosoofiat käsitlenud. Ent mulle näib, et paljudes üksikasjades jõuab Browne Teichmülleri ja Tennmanni lähedale. Kui ta väidab, et olemise keskpunktiks on isik ja et on olemas ka üks kõrgem isik (Jumal) ning et teised substantsid on temaga seotud ja ometigi iseseisvad —, siis võime kõnelda teatud vaadete sugulusest nende filosoofide vahel. Kuid leidub ka erinevusi, nagu näiteks vaadetes välismaailma suhtes.

Kui me nüüd pöördume filosoofide juurest teoloogide juurde, tuleb meil käsitleda kaht äärmusnähtust, Rudolf Ottot ja Karl Barthi. Kumbagi nendest ei tunnusta Tennmann. Teichmülleri «Religioonifilosoofia» järgi võib usundeid jaotada järgmiselt: 1) projektiivsed (ruumi ja aja kui realiteetidega opereerivad), 2) panteistlikud ja 3) kristlus (personalistlik — «vaimne»). Projektiivseid eritleme omakorda dihhotoomiliselt: hirmu- ja käsuusund. Tennmann kurdab, et Rudolf Otto asetab kristluse hirmu- usundi kõige madalamale astmele.³⁰

Niisama tõrjuv on Tennmann Karl Barthi suhtes tolle jumalamõiste — «täiesti teistsugune» — pärast, mis kõlab väga aristoteleslikult. Kuidas saab «täiesti teistsugust»

²⁷ Tennmann, «G. Teichmüllers Philosophie», lk 202.

²⁸ Ibid, lk 208.

²⁹ 1847—1910; oli professor Bostoni Ülikoolis.

³⁰ Vt tema artiklit ajakirjas «Protestantiline Ilm» (Tallinn, 1929) ja tema «Teichmüllers Philosophie», lk 186, 193.

seostada «ühendatamatu ja lahutamatuga», substantside substantsiga³¹ Kuidas saab meelegeide olla religiooni põhielemendiks, kui oleme lapseseisuses!

Erilise sümpaatiaga käsitleb Tennmann E. Pfenningsdorfi. Olgu siinkohal mainitud, et Pfenningsdorf on väga heatahtlikult kirjutanud ka Teichmüllerist.

Lühidalt tuleb siin veel nimetada psühhoanalüüsi ja süvapsühholoogia valdkonda. Psühhoanalüüs, vähemalt freudism, oli antireligioosne ja oma panseksualismiga tugevasti liialdatud. Siin ei saanud ka Tennmann nõus olla. Uurides mittekristlikke usundeid, täheldas ka Tennmann, et usund, vegetatsioon ja *eros* on tõepoolest sageli ühenduses, kuid kunagi ei sõandanud ta müüte seletada ainult erootikaga.

Küllap tunnevad psühhoanalüütikud ka hingekujutlust kui «Mina», «Superegot» ja «alateadvust». See sobib ka Tennmanni süsteemi, ent kuna neil polnud metafüüsikat, tulid taas esile põhimõttelised erinevused. Alateadvust nimetab S. Freud «das Es», millega Tennmann ei saanud nõustuda.³²

Oma teoses «Unsterblichkeit der Seele» küsib Teichmüller endalt, kas meie mälestused jäävad meile alles ka pärast ajalikku surma, ning seletab seejärel, et see tunduvat talle kõige tõenäolisem võimalus, mida ei saa aga «apodiktiliselt tõestada». See kahtlemine Teichmülleri juures tekitab võõrastust. Oma «Hinge surematuses»³³ lisab aga Tennmann, et kõik uurimused süvapsühholoogia alal tugevdavad meie usku: midagi ei lähe kaotsi, motiivid ja kombinatsioonid, millest olime kunagi teadlikud, võivad alateadvusest taas üles ärgata. Siin me näeme, kui tähtis oli tunnetuse ja teadvuse lahutamine. Siin näib Tennmann jõudvat Teichmülleri filosoofiale lähemale kui Teichmüller ise.

³¹ Tsiteeritud Tennmanni loengute põhjal.

³² Ibid.

³³ «Hinge surematus», lk 50.

IV

Lõpuks ei saa teisiti kui teha mõningad kriitilised märkused, mida püüan kokku võtta mõnes punktis.

1. Uhelegi teoloogile pole ju selles midagi uut, kui kõneldakse judaistlikest, hellenistlikest jne elementidest Uues Testamendis. Mulle tundub aga olevat tegemist vägivallaga, kui Teichmüller-Tennmann tahavad «puhta kristluse» väljaselgitamiseks elimineerida kõik, mis esineb ka teistes usundites, või veelgi halvem — vahel ainult nendes näib esinevat. Kui uurijad kunagi kindlaks teevad, et motiivid, mis Teichmüller-Tennmanni poolt fikseeriti spetsiifiliselt kristlikena, on olemas ka mujal, kas peame siis oma süsteemi ümber tegema?

2. Samuti on raske aktsepteerida täiesti eitavat seisukohta Vana Testamendi suhtes. Teichmüller ja Tennmann õpetavad, et kristlus tühistab kõik juutliku ja nõnda ka Vana Testamendi. Ent Vanas Testamendis on olemas kohti, mis ka pärast filosoofilist vaagimist on väga lähedased meie Issanda kuulutusele.³⁴ R. Bultmann kirjutab: «Sest ehkki tema (Kristuse) kuulutus oma radikaalsuses on nii väga suunatud juudi käsu-usklikkuse vastu, pole selle sisu ometi midagi muud kui ehtne vanatestamentlik-juutlik jumalauk, mis on radikaliseeritud suurte prohvetite vaimus.»³⁵ Näib, et Bultmann liialdab vastupidises suunas³⁶ ja et tõde on kusagil vahepeal. Ometi lähenevad Teichmüller-Tennmann ja Bultmann kaunistes Jeesuse ja juutluse vagaduse hindamises: «Jumal on taandatud kaugusse kui taevane kuningas.» Jeesusele on Jumal saanud taas lähedaseks Jumalaks.³⁷

³⁴ Ps 23; Ebed-Jahve laulud; Jer 31, 33; Hes 33, 11 jne.

³⁵ «Theologie des Neuen Testaments», lk 35.

³⁶ Kriitiline uurimistöö on näidanud, et juudi mõju oli juba vanima traditsiooni kujunemisel, nii et Jeesuse elulugu kui ka tema *logia* on sellest enam-vähem mõjutatud.

³⁷ Bultmann, «Theologie», lk 23.

Teichmüller-Tennmanni filosoofiast

3. Tabeli vormis kujutab Tennmann ristiusu kultust vaba ühendusena Jumala ja inimese vahel — välise käsuta, teostuvana nähtamatus kirikus.³⁸ Tennmann kui tegelik pastor pidanuks ometi teadma, et raamina ümbritsev, nähtav kirik on vajalik ning et «ebapuhas» käsk³⁹ on suuteline püsti hoidma ka «puhast» kristlust.

4. Tennmanni tees, et Paulus on Kristusest valesti aru saanud, sest madalam ei saa kõrgemat iialgi mõista, ei kõla veenvalt — selle järgi ei oleks ka keskpärane teoreetik võimeline käsitama Beethoveni teoseid ega pianist neid interpreteerima.

5. Oma õpetuse järgi ajast võis Teichmüller väita, et «tulev on juba toimunud ning minevik ja tulevik on üheaegsed». Tennmann lisab: «Tulevik näib niisama muutumattult kindlaks määratud kui minevik.»⁴⁰ Mulle tundub, et sellega jõuame determinismi. Siis muutub ka patukahetsus millekski automaatseks. Kõik maailmasündmused sarnanevad siis valmis heliplaadile, mida katkestamatult mängitakse. Säärane usutunnistus välistab täielikult loova tahteakti. Ometi kõneleb meie kogemus selle vastu. Saatuselöökidest ja katsumustest on võimalik jagu saada eeldusel, et võitlust alustatakse õigel ajal. Selles loovas aktis seisneb elu triumf. Seda ei tea üksnes teadlane või kunstnik, vaid iga inimene.

Kindlasti ei tohi viimane sõna jääda kriitikale. Oma pingutustega luua kristluse filosoofia, mis võtab tõsiselt hingeõiguste ja hingesubstantsi kaitsmist ning näitab üles suuremat huvi meie isiku fenomeni vastu, veendumusega, et see loob võimalusi vastata positiivselt hinge surematuse küsimusele — selles kõiges on mõlemad siin käsitletud filosoofid pakkunud olulise korrektiivi. Need on mõtted,

³⁸ «G. Teichmüllers Philosophie», lk 180.

³⁹ Hiljuti juhiti meie tähelepanu sellele, et kuigi käsk ei ole Paulusele lunastuse tee, on see siiski hea ja jumalik; vrd G. E. H. Auléni väärtuslikku teost «Church, Law and Society», New York, 1948.

⁴⁰ «G. Teichmüllers Philosophie», lk 132.

mis mõjuvad meile valgustavalt. Nii on nad ehitanud tugeva müüri pealetungiva materialismi vastu. Ja sellega on nad teinud midagi, mis aitab elada. Sellepärast tuleb nad arvata suurimate hulka, kes eales Tartus on õpetanud ja valgust andnud.

«Kiihobu», 1922

KOMI TRAGÖÖDIA

«Kuldnaisele» tema elav kodumurrel

Mihhail Hudojev

Tõlkinud Jaan Isotamm

Nii mõnigi sügavamõtteline inimene on väitnud: *oma mineviku unustanud rahval pole tulevikku.*

Seda kontseptsiooni rahvaste ajaloolisest arengust ei saa muuta. See on objektiivne seaduspärasus. Ajaloosündmuste ahela moonutamine, rahuldamiseks tendentsioosseid hetkevajadusi, on võrdne ajaloo võltsimisega, see on kaas-aegsete desinformeerimine. Paljude aastakümnete jooksul on rahvast petetud ajaloosündmuste tendentsliku hindamise ja teravate nurkade vältimisega. Kõigi elusfääride ümberkorraldamine kutsub ka ajalooteoste ümberhindamisele. Uutmoodi seiratavad on kommunistliku partei ajaloo küsimused, teistmoodi hinnatavad Suure Isamaasõja sündmused, täpsustub maailma ajalugu.

Enamik ametlikest töödest komi rahva ajaloo alalt on vastuolus kroonikate materjalidega ning jätavad tohutuid *valgeid laike*. Kui lähtuda neist allikaist, siis ei ole meie komi rahval arenguperspektiivi, tal ei ole teed tulevikku. See tähendab komi rahva kadumist.

Tuntud komi kirjanik Gennadi Juškov avaldas «Literaturnaja Rossijas» pika artikli pealkirjaga «*Mida me kaotame?*». Artiklis leidub vajalikke seoseid ning väärtuslikke mõtteid... Kuid seal on ka tahtlikke või tahtmatuid vigu

«Золотой бабе» — живой родной говор.

Komi tragöödia

ajaloosündmuste hindamisel koos neist tehtavate ebaõigete järeldustega.

Selleks, et hakata millestki rääkima, tuleb millestki eemale tõukuda. G. Juškov leiab selleks kõige kergema viisi ja kõige kulunuma raja ning ülistab kiidulaulu «Hõiska, Jesaja!» saatel Stefan Hrappi kui «pühakut»: «... liitis veretult hiiglasliku Põhjamaa Vene riigi külge... Ta ei tulnud vallutajana, ega inimeste hävitajana... Tähestiku ja kirja looja...» Neist sõnadest tõuseb silme ette omakasupüüdmatu ja maist vara põlgava heategija kuju. Sarnane *pildike* viskab kõik arvukad ajaloodokumendid ja -uurimused peldikusse. Aastal 1450, 71 aastat pärast Põhjamaa *veretut liitmist* Stefan Hrapi poolt kirjutas viies Permi piiskop Jona oma läkituses: «*«Palju inimesi piinati ja näljutati surnuks, ja teised heideti vette, teised suleti taredesse ja onnidesse ning põletati neisse arvutult mehi, rauku ja väikesi lapsi, ja teistel põletati silmad peast, aga teised lapsukesed tapeti teibasse ajamisega... vangi võeti neist üle poolteise tuhande hinge...» müüdi paganatele (st islamimaadesse). Hukati Permi sadakondlased ja kümnikud.*» (История Коми АССР, 1978, с 34.) Koguni esimese Permi piiskopi Stefan Hrapi apologeet ja ülistaja Jepifani Premudrõi toob ära Pamaks hüütud komi vanema sõnad: «... *kas Moskva poolt saab meile midagi head tulla? Kas mitte sealt pole tulnud kõik raskused ja koormavad andamid ning vägivald ja kohtunikud ning õördajad ja sundijad?...*» (В. Давыдов. Присоединение Коми края к Московскому государству. Сыктывкар, 1977.)

Selline oli siis «*veretu liitmine*»! Ning samasuguseid tunnistusi leidub kroonikates ja uurimustes arvutult.

Üldiselt on teada, et enne komide tulekut asus siinses piirkonnas pärismaine rahvas, keda Vene feodaalvürstid nimetasid tšuudideks. Pärast komide saabumist segunesid nad osaliselt tulnukatega. Sellepärast kutsusid komid neid sageli austavalt *esivanemateks* ja pidasid neist lugu kui *sugulastest*. Klavdi Popov tsiteerib oma raamatus

«Sürjalased ja Sürjamaa» Novgorodi jõeöövliit: «...iidsetel aegadel elas /seal/ mittevene *paganarahvas*, kes meie omade eest puges peitu pealt mullaga kaetud aukudesse; meie aga langetasime need katused paganatele kaela ning lämmatasime neid niimoodi.» N. Uljanov kirjutab raamatus «Ülevaade sürjakomi rahva ajaloost»: «...Uurali ja Siberi rahvaste ohjeldamatu riisumine, millele võrdset võib leida ainult Ameerikas hispaanlaste ja Vaiksel ookeanil inglaste röövretkede ajaloost.» Ka muid tõendeid võib hulgaliselt leida selle kohta, et kui siinsed elanikud ei alistunud, siis hävitasid kirikuvürstid neid halastamatult või parimal juhul tegid orjadeks.

See oli genotsiid, mis pühkis «tšuudideks» kutsutud pärismaise rahva maa pealt. Selle rahva omakeelset nimegi pole teada.

G. Juškovi ülistused Stefan Hrapi aadressil ei vasta tollaste ajaloosündmuste loogikale ning viivad oma rahva ajaloo võltsimisele. Nõndanimetatud «Stefani tähestik» on loodud muistsete komide poolt kasutatud *märkide* alusel. Need vanaaegsed märgid (komi keeles *pas'id*) ei vastanud piiskopi venepärasele keelestruktuuri mõistmisele, neid moderniseeriti ja nad ei osutunud eluvõimeliseks. Käsi-kirjaliste vaimlike teoste tõlked levisid territooriumil elanikkonnaga 500 kuni 700 inimest, samal ajal kui kogu komi rahva arv oli umbes 100 000. Mingeid revolutsioonilisi muutusi rikka vene ülemkihi esindajate tulekuga maa majanduselus toimuda ei saanud, sest venelasi oli vähe, komisid aga ääretule territooriumile hajutatult suur hulk. Pealegi oli raske sellele territooriumile ligi pääseda, see oli suurema osa aastast peaaegu läbimatu. Palju hilisema aja kohta võib öelda järgmist: tiheda kokkupuute puhul mõjutab üks rahvas alati teist. Majandus- ja kultuuriväärtuste vahetus toimub pariteetsel alusel. Heitkem siiski pilk komi rahva arenguastmele venelaste sissetungi perioodil IX—XII sajandil. N. Uljanov: «... kõik andmed praeguste komide esivanemate kohta annavad tunnistust neist kui rahvast, kelle kultuuritase ei olnud põrmugi madalam

Komi tragöödia

IX sajandi slaavlaste või Tacituse-aegsete germaanlaste omast.» V. Belitser (Очерк по этнографии народа коми. Москва, 1958): X—XII sajandil harisid komid maad hobustega. Kasvatati rukist, nisu, kaera, hirssi, kanepit, otra. Neil olid lühikesed vikatid ja käsikivid. Koduloomad: hobune, veis, siga, lammas. Keedeti soola, kaevandati rauda, töödeldi nahku, valmistati savinõusid. Kooti kangaid. Kultuurisidemed *Musta mere äärsete rahvastega*. Eri-nevate aegade raamatuist toodud katkendid tõendavad komide ja venelaste ühesugust arengutaset nendevaheliste kontaktide tekkimise hetkel. Muid arvamuslihtsalt ei ole. Propageerides komide mahajäämist ässitavad kolonisaatorlike vaadetega juhuslikud inimesed ja nende käsilased vaenu teiste rahvaste vastu ning tõukavad teisi rahvaid üleolevale, šovinistlikule suhtumisele komi rahvasse. Loomulikult paned imeks, et ka veel meie ajal ilmuvad iseloomult ja sisult ekspluataatorlikud kirjatükid. Oma ajaloolistes teostes olid Lomonossov, Karamzin, Kljutševski ja Sokolov soome-ugri rahvastest üpris lugupidaval arvamusel, andes nende arvukusele ja kaalukusele rahvaste üldises ajaloolises arengus väärrika koha.

Lihtne komi tööinimene ei tunnista mingit natsionalismi — ei selle välist mõju ega sisemist olemasolu. Komide maa on sajandite vältel olnud teisitimõttelejaile *müürideta vanglaks* (meenutagem ülempreester Avvakumi). Stalinismi- ja seisakuaegadel suurenes veelgi see meie kodumaale määratud missioon — maa muutus laiahaardeliseks okstraatidesse rüütatud koonduslaagrite võrguks. Neis laagreis hukkusid tuhanded silmapaistvad inimesed kogu maailmast. Vorkuta raudtee Knjažpogosti jaama juures ehtasid silda näiteks Menachem Begin (hilisem Iisraeli peaminister) ja Zbigniew Brzezinski (endine USA presidendi nõunik). Selle raudtee ehitusel vange valvanud laskurid jutustavad, et kogu tee vältel kuni Vorkutani lebab iga liipri all inimene. Niisugune *inimmaterjal* on paigutatud sellesse teesse! Kui palju siis neid liipreid kokku tuleb, teades, et tee pikkus ainuüksi

Sõktõvkarist Vorkutani on 1030 kilomeetrit? Komi rahvas ironiseerib kibedalt: meie juures on olnud peale irokee-
side kõigi maailma rahvaste esindajaid.

Raske ja kaotusterohke elu ümbritses komilast kohe pärast hällist lahkumist. Selline elukogemus õpetas teda kõigisse hüljatuisse kaastundlikult suhtuma ja neid igati aitama. Natsionalistlike või koguni šovinistlike tunnete asemel oli ta nende vastu heatahtlik ning rajas koos nendega perekondi. Selliste abielude arv suurenes eriti Isamaasõja ajal ja järel. Millist šovinismi võib pärast öeldut komilasel olla?

Komi ANSV arhiividesse on ladestunud paks kiht dokumente paljude *kontingentide* kohta (nõnda nimetati bürokraatliku repressiivaparaadi žargoonis siia küüditatud inimhulki). Kas Venemaa rahvastele avanevad kunagi need traagilised leheküljed?

Vaadeldgem nende repressiivsete toimingute mõningaid *etappe*.

Kohe 30. aastate alguses täitsid Komimaad niinimetatud *kulakud* Volgalt ja Donilt, Venemaa kesk- ja läänealadelt. Nad toodi siia tapikorras koos väikeste laste ja raukadega. Meenub, et see oli varakevadel, kuigi ilmad olid veel päris külmad. Elamistingimuste ettevalmistamisest ei olnud juttugi. Perekonnad jaotati kohalike elanike majadesse. Kuue-seitsme lapsega pere kahetoalisse talumajja paigutati sama suur küüditatute perekond. Küüditatute perekonnapead määrati elama inimtühja metsa 30—40 kilomeetri kaugusele asulatest. Igale perele anti üks kirves ja kahe pere peale üks kahemehesaag. Nii «relvastatult» läksid mehed hõlvama komilaste Parmat.¹ Küüditatute perekonnad jäid kohalike elanike hooldada. Kortkerosi rajoonis rajati sel moel üheksa uusasundust. Jemlestani ning Rasju asundküladest arenesid hiljem rajooni kõige rikkamad kolhoosid. Seal kerkisid tahutud palkidest

¹ «Parma» tähendab sürjakomi keeles metsaga kaetud kõrgendikku, suurt kuusemetsa, ülekantud mõttes üldse ürgmetsa ehk taigat, samuti muistset metsajumalust (Parma). *Tlk.*

Komi tragöödia

elamud ja kahekordsed koolimajad. Mõni neist püsib praegugi ja on inimeste teenistuses. Selle *kontingendiga* toodi Komi ANSV-sse 9713 perekonda, kuhu kuulus kokku 60—70 000 inimest (kohalikke elanikke oli 200 000). 50. aastatel anti selle kontingendi rahvale *kergendust* ning nende rajatud asundused jäid pikkamööda viimсени tühjaks. Kui need inimesed oleksid olnud harjunud teiste seljas sõitma, siis poleks nad loonud nii jõukaid kolhoose. Pealtnägijana kinnitan, et Isamaasõja rinnetel sõdisid nad raevukalt fašistide vastu. Nõukogude trükisõnas on laialt levinud kulakukstehtute perekonnast pärineva kodumaareeturi või sakslaste käsilase stereotüüp. See pole tüüpiline ning tunnistab vaid autorite fantaasiavaesust.

Möödus 6—7 aastat. 1939. aasta hilissügisel vastu talve ujutati Komimaa teistkordselt üle. Seekord veeti siia poolakaid. Nad toodi samuti *tapikorras* koos kõigi perekonnaliikmetega. Poolakatel oli eelmiste küüditatutega võrreldes Komi metsades kergem — nad majutati hooajametsatöölaliste vanadesse barakkidesse. Need barakid olid küll kõdunenud ja talvel külmus vesi pangedes, kuid katus oli siiski pea kohal. Barakiruumi suurusega kuus korda neli meetrit paigutati 4—5 perekonda, igas 3—4 last. Külma ja nälga viisid palju poolakaid mulla alla. Kui sõda algas, läksid poola noormehed vabatahtlikult Poola armeesse ja osalesid võitluses fašismiga. Pärast sõda sõitsid kõik poola perekonnad kodumaale.

Möödus veel 5—6 aastat. Komi Parma võttis oma tiiva alla saksa sõjavange, vlassovlasi, banderalasi ning tavalisi Saksa vangis olnud meie sõjamehi. Sõjajärgsetel aastatel ja kuni tänase päevani on meie Kodumaa saanud väljasaatmispaigaks loodritele, prostituutidele ja teistele patustele.

G. Juškov kurdab kergelt viimase, üha täieneva *kontingendi* üle: «Mina elan ja töotan siin, aga tuleb välja, et mõnele teisele on siiasaatmine karistuseks.» See on valus mure! Otsatu mure! Ent mitte mingil juhul vaid kirjaniku rahulikku elu häiriv ajutine ebamugavus.

Ärgem peatugem vabatahtlike saabunute juures, keda meelitavad meie loodusrikkused. Rõhutagem teadmiseks: vabariigi enam kui miljonist elanikust on põlisrahvast 25%.

Oma artikli teise poole pühendab G. Juškov komi keele väljasuremisele. Seal on palju tõtt, mis puudutab igasse siin elavasse rahvusse kuuluvaid inimesi. Ainult et liiga palju on tal häbelikkust objektiivsete faktorite hindamisel, liiga palju tagasihoidlikkust ja vaoshoitust nende üldiselt õigete faktorite põhjenduses. Kiivakiskunud nähtuste kaine ja kindlameelse hindamise asemel teeb ta sügavaid reveransse. Selline meetod on talle natsionalismisüüdistuste-vastaseks turbekirjaks. Näiteks kirjutab ta: «... 60. aastatel algas meie vabariigis emakeele ja rahvuskirjanduse väljatõrjumine kooliprogrammidest.» Komi keele väljatõrjumine mitte ainult kooliprogrammidest, vaid ka rahva igapäevasest kõnест algas palju varem, 20. aastatel. See surve kestab praegugi ja tugevneb üha. Praegu on puhas, kõlav ja õrn komi keel säilinud ainult kaugetes kolkakülades ja mõne kirjaniku (mitte kõigi!) teostes. Komi trükisõnna on jäänud väga vähe algse rahvakeele puhtust: enamik autoreid mõtleb vene keeles ja alles pärast paneb loodu nõutavate komikeelsete sõnadega paberile. Tulemuseks on ebaühtlane mäletsetud pudi.

Eespool on ära toodud mõned ajaloosündmused. Komi rahva täielik ja objektiivne ajalugu on veel kirjutamata. Kuid ka see põgus pilk toimunule annab põhjust imestamiseks: kuidas on komi rahva kultuur ellu jäänud praeguse ajani? Vanasti kasutati äsjapestud pesu triikimiseks kaheksakandilist rulli ja hambulist valtsi. Ümber rulli mähiti särk ja veeretati seda mööda kõva aluslauda kuni kortsude kadumiseni. Kirjanduslik komi keel on just nagu see pärast pesemist kuivatatud särk. Üle kuuesaja aasta veeretatakse rahvakeelt rulli ja valtsi vahel. Rulliks näib seejuures olevat kirjandusametnike mõtlemisstereotüüp, valtsiks aga mitme rahvuse keele pidev surve. Puhas rahvakeel on deformeerunud tundmatuseni. Paljud rah-

vad kasutavad suhtlemiseks vene keelt ning tolle rõhuv surve on olemas kõige mõjuvama moel. Bürokratlikult mõtlevad ametnikud tugevdavad seda survet — neile on jõukohasem ja lihtsam kehtestada igasuguseid piiranguid, sest peale pehme tooli ja võltsprestiiži ei tunne nad millegi muu pärast muret. Kõik uurimused komi rahva kultuuri kohta ja isegi kolmeköiteline «Komi kirjanduse ajalugu» on kirjutatud vene keeles. Keele ajalugu on trükitud vene keeles! See on ju võrdne komi keele õpetamisega vene keeles! Nii me mäletsemegi oma kallist emakeelt. Seda paradoksaalset fakti on vaja neile, kes ei tunne komi rahva ajalugu ega näe heledat viirgu tema tulevikus.

Vene keel kuulub indoeuroopa keelte perre ning koosneb poolenisti laenatud ja assimileeritud kategooriatest. Vahetuse korras peetakse seda normaalseks. Kõlav, laulev ja õrn komi keel ei saa end sellest protsessist eraldada: me peame oma emakeelt laenatud kategooriate abil rikastama. See peab toimuma pidevalt, kui me ei taha emakeele lõplikku hääbumist valikuta ja stiihiliselt kasutusele võetava võõrkeelse sõnarämpsuhunniku all. Ühegi keele puhtus ja ilmekus ei sõltu eneseisolatsioonist, vaid selle mõistlikust rikastamisest naaberkeelte kategooriatega.

20. aastate lõpus tekitati kunstlik vaidlus (mitte diskussioon) paikkondluse² ja venestamise teemal. Formaalselt võitlesid kaks suunda. Kuid kumbki neist ei mõjunud keele arengule soodsalt. Nende voolude bürokratlik kisklemine nihutas keeleprobleemi hetkevajaduste eest tagaplaanile. Kuid sūrjastamise ja venestamise vahelise vaidluse juured ulatuvad juba 1921. aastasse. Tolle aja tunnistaja N. Uljanov jutustab sellest ülalviidatud raamatus: «Sūrjastamise idee naerdi lihtsalt välja ... Komimaalgi ... Siinsetes asutustes istuvatel venelastel ... oli palju lihtsam jätkata endist venestamist ... 200-tuhandelise hõimu venestumise kaudu.» (Н. Ульянов. Очерки истории

² Originaalis коренизация — põukogudekeelne termin, mis tähendab rahvusautonoomiate juhtimise andmist kohalikule põlisrahvale. *Tlk.*

народа коми-зырян. Москва-Ленинград, Партиздат, 1932.)

Meie akna all kasvavad kolmekümneaastased kased, toomingad ja pihlakad. Ümberistutamisel tuli metsast koos pihlakaga tihedalt oma õe kõrval paiga leidnud mänd. Lehtpuud on sirgunud 15 meetri kõrguseks. Männipoeg jäi kasvus pidama kolmele meetrile kolme sentimeetri pakuse tüve ning 4—5 nõrga oksakesega. Nii tugevale rõhumisele vaatamata on väike mänd ikka veel elus ja pürib ülespoole. See tunnistab elujõu püsivust. Objektiivsed loodusseadused on vastavuses ühiskonna arenguseadustega. Analoogilist pilti võib märgata komi kirjanduse arengus: teiste rahvuste kultuurid varjutavad komi rahva kultuuri. Ja eriti tugevasti annab see tunda komi keele ja kirjanduse puhul.

15.—16. märtsil 1930 toimus loosungi all «Tugevdada võitlust natsionaalšovinismiga» ÜK(b)P Komi oblastikomitee ja oblasti kontrollkomisjoni ühispleenum. «Natsionaalšovinism» seostatakse siin komi rahva venestamisvastasusega. Vabariigi majandusliku arengu madal tempo seotakse formaalselt kokku selle «ismiga» ja kantakse otsemat teed üle komi kirjanike hulka. Pleenumi otsus annab lõõgi komi kirjanduse arengule ja seda rakendatakse keelele. Komi ajakiri «Ordõm» («Rada») avaldab pleenumi otsuse kannul aprillis 1930 (nr 7—8) Komi raamatukirjastuse juhataja I. Oboturovi artikli «Tugevdame komi ilukirjanduse kaudu võitlust natsionaalšovinismiga». Sellest silmapilgust puhkeb kõige andekamate komi kirjanike tagakiusamine. 9. numbris avaldab ajakiri toimetuseartikli «Kisume komi ilukirjanduse välja natsionaalšovinismi mülkast». Selles kirjutati: «... pole mitte ühtegi komi kirjanikku, kes oleks täisväärtuslik proletaarne kirjanik ja kes poleks takerdunud natsionaalšovinismi...» Komi kirjanduse lipukirjaks on olnud «Komi rahvale komi keel». Oboturov kannab need iga rahva jaoks kõige kallimad sõnad kõige mõnitavamal kombel üle šovinismi pinnale: «Komi oblastis kõik komilastele... Mingi algupärane komi

Komi tragöödia

kirjandus on kokku korjatud...» jne jne. Praegu tunduvad need süüdistused naeruväärsed. Sel ajal aga võeti neid arvesse ja nad töid kaasa kõige traagilisemaid tagajärgi. Meie parimad kirjanikud vaikisid. Sama ajakirja 17.—18. numbris avaldab RAPP-i Komi sekretariaat läkitusetaolise artikli «Kõigile proletaarsetele kirjanikele», milles poripiisad lendavad kuni Majakovskini.

Esitatud katkendid märgistavad täpselt hetke, mil algas maa kõigi progressiivsete tegelaste söimamine, laimamine ja jälitamine. Väga raske on praegu kindlaks teha selle sopa allikat. Vaid üks on selge — kogu sagimine käis parteibürookraatliku aparaadi kaudu ja pead tõstis ametnikunärude bürokraatlik kast. Muuks kui «*vulgaarkastismiks*» ei saa seda «tõusu» nimetada. Tõde selle perioodi kohta on siiani hoiul parteiarhiivis ja ootab lagedaletoomist. Praegu avaldatakse aeg-ajalt valikulist tõde. Valikuline tõde on pooltõde. Pooltõde aga on juba avalikustamise ajastuga sobimatu vale. Veel elavad nende sündmuste tunnistajad. Komi kirjanik I. Izjurov tiirles koos selle karusselliga ning koguni kritiseeris ideoloogilise joone sobimatuse eest V. Savinit.

Väga teravalt ja traagiliselt ilmekas on komi nõukogude kirjanduse, dramaturgia ja ajakirjanduse rajaja Viktor Savini saatus. See omanäoline, mitmetahuline ja väsimatu kirjanik represseeriti 1936. aastal ning hukkus Novosibirski oblasti vangilaagris aastal 1943. Tänavu [s. o aastal 1988. *Tlk.*] tähistatakse saja aasta möödumist tema sünnist. Kuid tema ande austajate suur enamus ei tea senini midagi ta traagilisest saatusest. Võib vaid oletada, et tema surma 56-aastaselt põhjustas sama sündmuseahel, millest oli eespool juttu. I. Izjurov avaldas kohalikes ajalehtedes paar pisikest artiklit V. Savinist. Ent need nudid mälestused ei ava toimunu tagapõhja. Paljud eesrindlikud inimesed on käinud V. Saviniga sama teed. On aeg avaldada rahvale kogu tõde. Ning see on mainitud sündmuste elavate tunnistajate osa. Kätte on jõudnud aeg

kihutada minema komi kirjanduse rajaja poeet I. Kuratovi «*nahkhiired*» komi rahva ajaloo lehekülgedelt.

Häbelik ja tagasihoidlik, viisakas ning aupaklik komi rahvas on kandnud sajandeid hoolt, et jätta endast järele häid tõusmeid ja väarikaid soojätkajaid, hoidnud oma elutee puhta häbistavaist kõverdustest. On saabunud aeg esivanemate helgete kommete taassünniks. See aga tähendab vajadust eranditult kõigil omandada vastutustunne kogu elu jooksul tehtu suhtes. Esmajoones puudutab see inimesi, kelle tegevus on viinud oma rahva ajaloo ja kultuuri võltsimisele. See pole üleskutse kättemaksuks, vaid pöördumine ohtralt tumedaid laike kandva inimliku südametunnistuse poole. See on küsimus sinu mõistusele: mida jätab sa endast järele?

IX sajandi Skandinaavia saagadest ja muudest pärimustest on teada, et komilaste esivanemad kummardasid oma jumalannat, kelle nimeks oli *Zarni An*. Sõna *zarni* tähendab selles seoses 'kuldset', 'kõrgeimat', 'ülistuse ülivõrret', sõna *an* 'naissugu', 'puhas ja austavat suhtumist teise sugupoolde'. Jumalus tekkis tõenäoliselt günekokraatia ajastul. Pärimuse järgi olevat *Zarni An* (Kuldaine) sügavas unes salapäraselt naeratanud. See komi rahva kadunud sümbol tuleb üles äratada, *Zarni An* peab tagasi saama oma kodumurde. Muidu jäävad komide maast järele vaid tühjad *tšuudi augud*, nagu need jäid maha siinsest aborigeenest rahvast.

20. aastatest peale oli kogu ametlik tegevus suunatud komi rahvuskultuuri ajamisele laia sotsiaalse maantee kraavi. 20. ja 30. aastatel loodi komi kirjakeele jaoks kolm tähestikku. Esimene neist oli komi keele häälikute transkribeerimiseks sobivaim nn *Molodtsovi tähestik*. Paikondsuse ja venestuse vahelises võitluses peeti internatsionalismi tugevdamist poliitiliselt õigemaks ja kiri asendati ladina transkriptsiooniga. Koolilapsed ei jõudnud oma arunatukest veel sellega kohandama hakata, kui komi tähestik muudeti vene transkriptsioonile vastavaks — see

Komi tragöödia

olevat hävitav löök komi natsionalismi pihta. Viimane tähestik osutus kõige keerulisemaks ja ebaõnnestunumaks.

Mis läks rahvale maksma paikkondsuse ja venestamise vaheline formaalne võitlus? Kadus usk homsesse päeva. See formaalne kadrill oli kibe komöödia, mille taustal toimusid jooksvad sündmused: loodusvarad tõmbasid ligi üha rohkem rahvast, küüditatute kontingendid kasvasid, komi kultuur hakkas uppuma erilaadsete mõjude paljusse. Ja uppuski ära! Reaalne elu näitab, et linnades ja töölisasulates on komi keel juba hävinud, järele on jäänud vinegretitaoline segu, millesse komi keel kuulub äädikana. Barbaarne suhtumine ainelistesse varadesse, looduskaitseprobleemidesse, kultuuriväärtuste arengusse püsib kauaaegsetel ladestustel — rahvamajanduse juhtimise koloniaalpoliitilisel *valvekorrameetodil*, kui kõigi tasemete juhtiv kaader teenib välja ettenähtud hulga aastaid ja laseb siis jalga. Väärmajandamisest tekitatud kahjude eest pole kelleltki midagi nõuda. Maale on selline loodusvarade ekspluateerimise meetod laostav. Metsavarude barbaarse kasutamise tulemuseks on, et 30—40 aasta pärast on taiga kuni tundrapiirini lagedaks tehtud. Kus ei olnud enam metsa, seal kuivasid ära ka jõed, kadusid metsloomad ja kalad. Kivisüsi, nafta ja gaas pole lõpmatud. Mis jääb järglastele? Laostatud ning viljatu maa, mis ei kasvata isegi kartulit. Praegu on üksnes Kortke-rosi rajoonis ligi 40 väljasurnud asulat. Kui palju vabariigis? Vabariigi, rajoonide, sovhooside ja ettevõtete juhtkonnast on 90% siia meelitatud väljastpoolt. Suurem osa neist lahkub kahetsuseta. Kui võrdluseks võtta põliselanike põlvkondade vahetus alates revolutsioonist, siis on juhtiv kaader vahetunud mitukümmend korda sagedamini. Kes poleks küll komi rahvast juhtinud? Et säilitada veel alles jäänut, peab avalikkus ütlema oma kaaluka sõna ning hukkumisest päästma *Zarni An'i* — Komimaa.

1.—2. märtsil [1988. *Tlk.*] toimunud N. Kirjanike Liidu pleenumil rääkis V. Karpov oma ettekandes puudustest rahvuskultuuride probleemide lahendamises. Seal tsi-

teeriti Rassul Gamzatovit: «*Rahvuslike traditsioonideta sarnaneb vabariik varumiskontoriga*». See on öeldud Komi vabariigi kohta, mis ongi muutunud pelgaks toormebaasiks. Kõik pleenumil sõna võtnud kaitsesid rahvuskultuuri, -keele ja -kirjanduse prioriteeti. S. a 15. märtsi ajalehes «Izvestija» kirjutab E. Kondratov, et vabariiklikes koolides on vaja kohustuslikus korras õpetada kohalikku keelt ja kirjandust kõigist rahvustest õpilastele. Kirjanike arvamustega solidaarne olles tuleks kehtestada kindel kord, et kõigist rahvustest õpilased kõigis koolides õpiksid esimestest klassidest peale komi keelt ja kirjandust. Ainult nii hakkab Kuldnaine oma emakeeles rääkima. Praegu on mõned koolid jagatud komi ja vene klassideks. See on juba diskrimineerimine, täpsemalt — segregatsioon. See on meie aja häbiplekk!

Komi ANSV 16 rajoonist ilmub komikeelne rajoonileht vaid kolmes. Ametimehed seletavad, et ülejäänutes on komilaste protsent liiga väike. Rahvuskultuuri arvestatakse protsentides! Kas see on mõnitamine või rumalusest tulenev kahjurlus? Vabariiklik ajaleht «Югыд туй» («Helge Tee») ilmub kolm korda nädalas. Kolmel nädalapäeval on tee helge, aga ülejäänutel? Hädavajalik on see muuta päevaleheks ja selliseks, mis valgustaks nii väikese rahva muresid kui ka rõõme. Ajakiri «Войвыв кодзув» («Põhjanael») vajab põhjalikku sisulist uuendamist. Esimajärjekorras tuleb suurendada selle maht võrdseks keskajakirjade omaga, rikastada ja mitmekesistada sisu. Iga number peaks sisaldama komi kunsti, ajaloo, majanduse ja olude temaatikat ning publitsistikat ümberkorralduste kohta. Loomulikult tuleks tõsta ka ajakirja hinda. Praegu maksab number 30 kopikat — see on odavam kui kinopilet. Ja lehekülgigi on seal vaid 56! Satiiriajakiri «Чушканзи» («Herilane») täidab oma 12 lehekülge tähtsusetute asjadega: keegi varastas midagi, teine jõi enda täis, ühte ei teenindatud nii nagu peab, kellelgi topiti suu kinni. Ümberkorraldused pole tõeliselt puudutanud veel ühtegi perioodilist väljaannet. Tegelikuses tugevneb aga

Komi tragöödia

bürokraatidest ametnike vastupanu, üha enam on karjuvaid mõodalaskmisi majanduselus. Ajakiri püüab seda kõike märkamata jätta või delikaatselt maha vaikida.

Mainitud N. Kirjanike Liidu pleenumil ütles J. Bondarev: «Kirjanik algab seal, kus ta kogeb isiksuse jalge alla tallamist, ebaõiglust, rahvustunnete ahistamist, olemise tühjust ja valu, kus ta unistab leevenduse toomisest oma rahvale.»

Need sõnad peaksid terava valuna kiirgama iga komi kirjaniku ja ajakirjaniku südamesse.

See põgus ülevaade tunnistab, kui käänuline tee on selja taga Komi vabariigil. Tuleb loota ja püüda õgven-dada tema edasist rada.

17. aprillil 1988

MIS NEIST SAAB?

Hando Runnel

Kõneldes niisugusel teemal, juhin veel kord tähelepanu küsimärgile pealkirja lõpus. Küsimärk tähendab seda, et kõnelejat ennastki huvitab, mida kuulajaiks kutsutud inimesed mõtlevad sõna *n e m a d*, kuhu viib nende esimene mõte. Kõige üldisemalt võiks *n e n d e* all mõelda neid jõude või vägesid, mida saksakeelsed inimesed, olgu filosoofid või diiselmootori ehitajad sõna *m a n* abil määratlevad. Eesti keeles niisugune sõna puudub. Eestis öeldakse umbmääraste vägede ja jõudude kohta *n e m a d*. Mis *n e m a d* kõik on teinud! *N e m a d* on majanduse ummikusse ajanud. *N e m a d* on maa ära rikkunud. *N e m a d* on poisid sõjaväkke võtnud. *N e m a d* otsustavad. *N e m a d* valetavad. *N e m a d* vastutavad. *N e m a d* on Tšernobõlis süüdi. *N e m a d* ... — Me tunneme ilmselgesti, et need *n e m a d* on olemas, aga väga täpselt, näpuga, ei oska nendele näidata. Me teame, et *n a d* on mingisugune võimkond, on võimkonnas ühed olulised väed, aga *n a d* on impersonaalsed. Mõnd komponenti sellest umbmäärasest, piiritlemata piirkonnast tahaks selgemalt välja joonistada. Ühe teatud mõtteviisi kandva inimkogu mi, kellest arvame, et neid hästi teame, tegelikult eksime paljuski nende üle otsustades. Et pildile enam ajaloolist sisu ja kandvust anda, kasutan meelsasti üht arvamust abimeest, keda paljud praegused inimesed eriti ei salli. See abimees on Ado Grenzstein.

Mida kauem olen elanud, seda rohkem olen ma avastanud, et mul on hingeelu poolest suur sarnasus Ado

Grenzsteiniga. Umbes samasugused pistuvärsid sünnivad mul nagu Ado Grenzsteinil, ja ka loogikas on mingisugune sarnasus. Muidugi on sellises ütlemises väikene väljakutse, sest me teame ju, et eesti uuemad jõud kuulusid Ado Grenzsteini rahvusideed pankrotti läinuks, oma elu lõpus pidi ta ära põgenema Eestimaalt Pariisi, ning noor-eestlaste iseteadlikumad lipukandjad eesotsas Suitsu ja eriti Tuglasega olid oma kultuurikäsitlustes tema vastu veel viimse päevani üpris vaenulikud. Mind on Grenzsteini küsimus huvitanud seepärast, et selgitada, kes olid noor-eestlased ise. Pole huvituseta, et seesama Ado Grenzstein oli üks esimesi mehi, kes uhkusega tarvitas mõistet «noor-eestlane». Nooreestlus tema mõistes tähendas tulevikku vaatavat vabameelsust. Ja kui pärastised ehk päris-noor-eestlased hakkasid aru saama, et juba enne neid on seda õilsat nime kasutatud ja kasutaja oli too, kellega nad enam suhelda ei tahtnud, tekkis olukord, kus nad pidid tõukama Ado Grenzsteini endast eemale. Ning üks ajalooline kurioosum on veel neis asjus. Grenzsteini süüks pannakse seda, et hakkas liiga itta vaatama ja keisrit ning kroonut ning nende vaimu kiitma. Aga need vennad, kes teda karmilt arvustama asusid, said oma esimesed innud sealtsamast — kroonukoolist ja idast. Nii põnev, pehme ja soine on see psühholoogiline pind, millele ma nüüd jala toetasin.

Ado Grenzsteini põhivastane oli lähemal. See oli vanameelne balti saks ühes oma võltsitud privileegidega. Veel kaua pärast Grenzsteini kaeveldi: «Meie ajalooks on olnud seni ainult balti sakste eesõiguste ajalugu. Neid privileege on tarvitatud alati poliitiliseks otstarbeks. Rüütelkonna privileegid olid alati võõrkehadeks maa valitsemisel, kuid alati püüdsid baltlased tõestada, et nende privileegid on ajalooliselt õigustatud. Terve ajalugu rakendati nende privileegide teenistusse. Ta ei anna ka üldsünteesi sakslastest endastki, veel vähem teistest.» Rahvasasjades üldsünteesini jõudmise raskust rõhutab Grenz-

steingi. Ta läheneb asjale suure kaarega ja kirjutab «Olevikus» 1897 piltlikult:

«On suuri asju olemas, mis ainult väikeste asjade najal võimalikuks saavad. Rehkenduse teadus oleks täitsa võimata olnud, kui meil Arabia numbrit e asemel Rooma numbrid pruugil oleksivad. 245×568 on kerge välja rehkendada. Nummer tuleb numbri alla ja püstread annavad ristiridadele oma suuruse. Rooma numbritega tuleks see veike ülesanne nii kirjutada: CCXLV×DLXVIII. Kirjuta need üksteise alla ja katsu see ülesanne nende numbritega välja rehkendada, siis alles näed, kui üliväga kirjuks see lihtne asi läheb.» Aritmeetika abil püstitab ta küsimuse meetodist ja liigub siis ühiskonnateaduste valda. «Tahame meie oma kodumaa elupõllul tarvilisi rehknungisid teha, siis näeme, et arvud, milledega rehkendada tuleb, veel aralisemad on kui Rooma omad. Sää! astub meile igas reas üks arv s-kujul ette ja ta nimi on sakslane. Mis on ta sisu, ta suurus, ta mõju, kui temaga teisi arvusid kasvata-me, jagame ehk muud ette võtame? Kus kohal tahab see arv rehkenduse reas seista, ees ehk taga? /—/ See s ei tähenda mitte ühtainsat asja, vaid mitmeid hoopis isesuguse sisuga ja sihiga asju, millel ainult üks enam vähem väline tundemärk külles on: s on mõisnik, on kirikuõpetaja, on linnakodanik, ainult keele poolest ühendatud, vähem rahvuse poolest, sest et nende keskes ka ühevääri-lisi liikmeid teistest rahvastest olemas on. /—/ Kõigi nende isesuguste ringkondade tähendamiseks on meil aga ainult üks ainus s. /—/ Meie arvame, et meie s-rehknungid väga selged ja kindlad on; aga ei teagi ise, mis see s õieti tähendab.»

Kui see eelmise sajandi jutt tänasesse päeva üle kanda, siis näeme, et praegune olukord on suuresti samasugune. On üks samasugune umbmäärane tegur, mille me võime nüüd küll nimetada v-teguriks ja selle nimi on venelane. See on vene küsimus meil. See pole kroonu ja keisri küsimus üldse, vaid küsimus omaette. Küsimus: kes nad on ja mis neist saab. Kogu meie elu ja olu ja «poliitik» on

Mis neist saab?

seotud selle **v**-ga, kõik rehkendused sisaldavad selle **v**-numbri, ent need rehkendused ei lahene lihtsalt. Kas või migratsiooniküsimus. See ei peatu ega lakka ega pöördu, kuni pole paljastatud selle hirmsa asja kõik juured ega ilmutatud paljude võltsitud privileegid. Peamine häda ongi vahest tänases võitluses, võitluskavas ajaloolise analüüsi poolikus ajaloolise tunde küpsuse kõrval. Paljud aktsioonid isamaa nimel kaotavad jõu ja jäävad pooleli, sest mitmed tegurid, mis meie tänapäeva tingivad, on kirjeldamata, kuidas nimelt nad on tekkinud, arenenud ja milline on nende eksisteerimise alus — kuidas on lugu nende ajaloolise õigusega.

Grenzsteini juurde tagasi minnes on huvitav, kuidas tema tollases võimkonnas olulisi tegureid esile toob, analüüsib ja nende ajaloolist rolli mõistab. Teatavasti polnud võimkonna tipus siin mitte vene kroonu, vaid kohalikud kõrgemad **s e i s u s e d**: Balti aadel, sakslased. Kui riigis algasid reformid, jagunesid sakslased kaheks. Ühed, vabameelsemad, nõustusid reforme mingil kujul vastu võtma, teised, vanameelsemad olid täielikult vastu.

Mul poleks meeldegi tulnud Ado Grenzsteinist kõnelda, kui praegune aeg ja praegused vahekorrad poleks samasugused. On ikka jälle kroonu ja jällegi kohapealne eesõigustatud võimkond meie rahvusliku tahte ja iseolemise kohal. Õigupoolest neid võimkondi võibki nimetada **v**-numbriks või teisiti: **n e m a d**. **N e m a d** koosneb juba võimul olevatest kroonukeelsusele-meelsusele orienteerunud ametnikest ja samuti vene rahvusest lihtkodanikest, kuigi nad ei näi võimul olevaina, sest — selle teadmiseni peame tungima! — vene rahval on siin sotsialismi-piirkonnas, siis NSV Liidus, kujunenud peaaegu samasugune seisuslik roll, seisuseuhkus ja mõningad eelised, nagu oli balti aadlil, sakstel Grenzsteini aegu.

Iseloomulik aadlile oli etteheide ja pahameel, et need talupojarahvad, need madalamad seisused, kes siis Baltimail elasid, ei olnuvat küllalt pieteeditundelised, ei küllalt lapselikult alandlikud ega tänulikud, ei vagad ega aupak-

likud suuremate ja vanemate õpetajate ja vendade vastu — isandate vastu. Aimates uute aegade pealetungi, tahtsid nad säilitada oma eesõigustatud positsioone läbi reformidegi. Vabameelsemad said aru, et muudatustest ei pääse, kuid tahtsid muudatusi teha nii osavalt, et säiliks vanad eelistused: uutesse vormidesse taheti panna vana sisu selles mõttes, et säiliks ikkagi ülemvõim, et olemasolevad võimkonnad ei kaotaks midagi ja teised võidaksid väga vähe. Ent võim on selline terviklik nähtus, mida saab jagada ainult nii, et kui teised midagi saavad, peavad ühed loobuma selle võrra. Ja kui ei taheta loobuda, ainult lubatakse, läheb varem või hiljem konfliktiks või sõjaks. Alama seisuse sõjakuse uinutamiseks sunniti ajalehtedele peale «rahu» ja «sõpruse» loosungeid. Sisuliselt tähendas see paigalseisu ja reformidest ning uuendustest ärapööramist. See oli uinutav, äiutav, taktikaline loosung. Grenzstein osutas sellele: «Üks seisus, kes aastasadasiid üht maad on valitsenud, päälegi valjuste valitsenud, peaks äkitselt valju valitsuse asemel sõpruse troonile tõstma. Seda ei ole ajalugu veel näinud ega saa nägema, iseäranis Emajõe kallastel mitte. See oleks tema meelest barbariseerimine, metslaste sekka alanemine. Mõistlikud inimesed ärgu niisugust ajaloolist karutükki oodaku. Ta on võimata. Tõsine sõprus on ühtesulamine!» Nii kordub see ka täna. Osa poliitikuid ratsutab rahu, rahvaste sõpruse ja isegi internatsionalismi loosungi kui vanameelse võimkonna pühitsetud dogmaga, mis ei lase midagi muuta, mis ei luba iial kõnelda ainult enese nimel, mis omas õnnetuskeski sunnib arvestama teise teguriga kui tähtsamaga, ei anna iial hingeasu kus tunda: «Teiste eest muretseda ei ole meie asil»

Selle ja tolle vabadusliikumise, reformiaja üks olulisemaid vabaduse märke on keel. Kui möödunud sajandi lõpul meie esiisad tahtsid vabaks saada, tahtsid nad eeskätt vabaks saada saksa keele sundusest. Teatavasti olid siis suured kaklused kõigepealt kiriku ümber. Ei tahetud eestlastele kirikuski loovutada ametikohti, kõik püüti säi-

Mis neist saab?

litada saksakeelsena sakste meeleallas, rääkimata siis muudest ilmalikumaist piirkondadest. Seal tungis peale ja tahtis ennast kehtestada vene kroonukeel, seal püüdis oma endisi privileege säilitada saksa keel, ainult eesti keelele õeldi ei. Eesti rahvuse omatunne lõi siis üles ja püüdis igas vallas saavutada õiguse omale keelele. Kui tänast päeva ja seda aastat 1988 hindama hakata, mis on siis selle aasta suurim saavutus? Paljudele võib tunduda, et suurim saavutus on, et oleme hakanud liikuma sini-must-valgete lippude all. Kuid võib-olla on olulisem see reaalne trükipaber mu peos, dokument, mis kõneleb keelest. Lipp on sümbol, seda võidakse riigistada ja seda võidakse rahvuse käest ära võtta ja anda teiste kätte, sest ta on ainult sümbol. Aga keel pole sümbol, vaid reaalsus ja olemine ise.

Kakskümmend aastat tagasi märkasid ma ära selle momendi, kui hoiukassadest kadusid ära eestikeelsed blanketid. Siis me püüdsime Kirjanike Liidus natuke võidelda selle asjakorralduse vastu, emakeele eest, aga kogunud targad inimesed meie endi hulgast muigasid ja ütlesid, et võitlus on võimatu, see on kroonu tahe. Ja kaks-kolm aastat tagasi muudeti Tartus kõik üüriraamatud venekeelseks. Aga siis, eile, sain ma hoiukassast jällegi esimese üleni eestikeelse blanketi. Minu meelest on see vabaduse esimene saavutus: eestikeelne blankett Eestimaal! See ei ole nii ilus ja uhke kui sini-must-valge lipp, kuid tema kaal võitude reas on sama oluline.

Suur osa meie valitsuseliikmeist ja n-ö kõrgemast bürokraatiast on elupõline, kõikide valitsejate all kuulekalt teeninud. Uute vabaduste kättesaamisel on teeneid ka selle seltskonna vabameelsemal osal. Kuid enamasti jäävad nad n e n d e k s. Paljud «stagnatsioonija» tegelased mängivad nüüd aktiviste, reformivad süsteemi ja arvavad, et usinusega maskeerivad ära oma tõelise olemuse. Ummikusseläinud ühiskonna kõige elujõulisemaks, mobiilsemaks ja iseuuenevaks osaks on kujunenud just nimelt kõrgbürokratiat, kelle käes on kõik vahendid, kõik eelistused. Nad olid esimesed, kes asusid purustama «vana» bürokraatia-

struktuuri, lõid kus said kähku uued, hermeetilised superstruktuurid, mille otstarbest lihtinimesed enam üldse aru ei saa ega ligi ei pääse; uues struktuuris haarasid n e m a d uuesti kohad oma kätte ja me ei tea, kas nende ideoloogia on oluliselt muutunud. Sest ideoloogia põhi on dogma, mida pole veel reformitud.

Vanameelsed olid ja on alati avalikumad. Tollal nad ütlesid, et terve Baltikum tuleks nendele rendile anda. Et muid vabadusi ärgu alamaile antagu kui pisut vabam majanduslik liikuvus, aga seejuures nad tahtsid säilitada hooldaja seisundit. See on praegusel ajal võrreldav nende meie teadusmeeste seisukohtadega, kes räägivad eri-majandustsoonidest ja räägivad talupoegade rendilepingutest ja sellega hiilivad mööda järgmisest olulisest punktist vabaduse teel või ahelas. See punkt on o m a n d i k ü s i m u s. Kõik need suured majanduslikud nõudlused, mis on kerkinud ja kasvanud, nõuavad väga selget ja kindlat lahendust selles piirkonnas, mis kujutab endast m a a s e a d u s t. Kellele kuulub maa? — See on kõige olulisem küsimus. Sealt läheb ahel edasi: kellele kuulub majandus, kellele kuulub keel, kellele vabadus ja — kellele kuulub inimene ise?

Praegune olukord reformimisel sarnaneb mõneti olukorraga, mis oli aastal 1819, kus ka näiliselt anti vabadus tegutseda, anti mingisugused omanikuõigused, kuid peamist ega põhilist ei antud — maad ei antud omaks. Too priius oli linnupriius. Ning see on võrreldav praeguste kooperatiivsete (era)vahendite lubamisega, kus põhiobjektide kätteandmist rahvale välditakse. See on praegustele reformijatele liiga suur samm. Nende kättevõitmine võtab palju jõudu, aga see peab olema selge eesmärk. Ühesõnaga, kõik need osavad manipulatsioonid kõrges bürokraatia-aparaadis kätkevad endas ohtu uue rafineeritud orjapõlve kehtestamiseks ja konstitueerimiseks ja sellepärast tuleb hoolega jälgida igat n e n d e s a m m u.

Nõrk punkt meie riigipoliitilises mõtlemises on see, et me valdavalt lähtume tänasest päevast kui juunaliku

Mis neist saab?

paratamatusega etteantud situatsioonist, mille taha või õigemini ette, ajaloolisse sügavusse pole viisakas piiludagi ja lepime sellega, kui öeldakse, kui n e m a d manitsevad, et oli mis oli, aga nüüd on mis on, et ajalugu ei saa tagasi võtta või et kella ei saa tagasi keerata, et tuleb lähtuda just ainult ja nimelt sellest hetkest, ainult sellest reaalsusest ja ainult siit sellest ehitada homset päeva, konstitueerida tulevik tänasest, mitte enneolnust lähtudes. Sellega võetakse ajalt (ja ajaloolt) tema põhiomadus — tema kestvus, tema pidevus ja pädevus, ning asendatakse ruumimõistega, ajalised vahekorrad, kuhu kuulub ka ajalooline õigus, asendatakse ruumilistega. Protsessid, mis on alanud ajaloos, nendel on oma sõlmpunktid ja on oma põhikohad. Meie ajalooline õigus on algatatud iseseisvuse manifestiga, võidetud Vabadussõjaga, kinnitatud 1920. aasta Tartu rahuga Eesti ja Venemaa vahel. Ning meie reaalne ajalugu on ka nende aegade ülekohus, mida praegu lihtsustatult tähistatakse Molotovi-Ribbentropi pakti kurja fenomeniga. Need on meie igasuguste preten-sioonide ja aktsioonide nurgakivid.

Või mis üldse tähendab ajalooratta või -kella tagasi-keeramine? Võime nõustuda, et seda ei saa teha või et see katse nurjub. Kuid kui ajalooliselt võtta ja vaadelda kõiki olnud sõlmpunkte ja põhikohti, meie ajaloo kõiki faase ja viia see kokku sellega, mis sündis neljakümnendal aastal — võib-olla just too oli katse ajaloorattast tagasi pöörata. Sest see, mis sündis Eestimaal ja Balti piirkonnas, nendes väikestes maades, see, mis tekkis Vahe-Euroopas pärast Esimest maailmasõda, see oli edenemine, see oli arengu mõttes samm edasi. See rahvusriikide areng kahekümne aasta jooksul oli ajalooliselt uus, oli progressiivsem faas kui eelmine. See oli väljatulek feodalismist ja lahkulöömine suurriiklikust imperialismist. See, mis juhtus sellel ajal Nõukogude Venemaal, on tõeliselt kirjeldamata, õiguslikus elus oli igatahes tohutu tagasilangus, toimus kiire üleminek totaalsele terrorile ja diktatuurile. Ja kui neljakümnendal aastal püüti ka meie ajalugu liita selle

Nõukogude Liidu ajalooa, see oli katse ajalooratast tagasi pöörata, ning praegu me kõik ju näeme, et katse ei ole õnnestunud — ei ole õnne toonud. Kui veel edasi katsetada, siis lõpeb kõik suure õnnetusega, katastroofiga, mitte ainult meile, vaid paljudele rahvastele ja paljudele miljonitele, kes siin Nõukogude Liidus on.

Et Nõukogude Liitu kirjeldada, peaks tegelikult aru saama, arutama, mis on Nõukogude Liidu ideeline alus, millele ta toetub. See on dogma. Ma olen mõnel varasemal puhul sellest dogmast juba kõnelnud pikemalt. Esimene nõue arutlema asudes on, et kui me tahame vadata ajaloolisi asju ajalooliselt, siis ei tohi me neid estetiseerida. Estetiseerimiseks nimetan ma seda, kui kõneldatakse üksikuist asjadest, üksikutest ükskõik kui koledatest faktidest, üksikutest halvadest inimestest nagu lahus seisvatest nähetest, mis justkui ei kuulukski ühte ja samasse protsessi või samasse lukku; kui kõneldatakse selle piirini, kus ei puudutata süsteemi ja dogmat tervikuna. See on olemasolevale võimkonnale kõige mugavam ajalugu, see ei seo neid, nemad ei vastuta. Niipea, kui hakatakse süsteemi tervikuna tunnistama, selgub, et asjalood ei haara ainult üksikuid inimesi: ei ole üks Stalin, ei ole üks Beria, ei ole üks Ždanov, vaid on üks süsteem ja üks dogma. Ning see süsteem viib iseenesest kokku nii Lenini kui Stalini, neil polegi vahet.

Sest kui räägime stalinismist nii, nagu siiani tehakse, on seegi estetiseerimine, see on lõtv (kuigi täpsena näiv) hoopsõna suus ega kirjelda tegelikult kehtivat riigisüsteemi täies selguses. See sõna ei väljenda tegelikult midagi, kui teda ei määratleta. Ta on publitsistlik sõna ja temaga saab manipuleerida ja saab rahvast natuke isegi lollitada, sest stalinism ja leninism iseenesest ei ole süsteemi seisukohalt erinevad mõisted.

Kui ajalooliselt õiglane olla, siis oli küll Stalin see, kes tänaseni kehtiva dogmaatika lõplikult lõi, aga selle üheks nurgakiviks oligi ju Lenini pühaduse ja leninismi

Mis neist saab?

kultiveerimine. Olid ajad, mil öeldi, et Lenin on suurim, targim, geniaalseim inimene inimkonna ajaloos, ja tema andekaim, ustavaim, geniaalseim õpilane on Stalin. Selline on Stalini enda loodud ja kultiveeritud dogma ja seda dogmat aitab kindlustada niisugune rituaalne (sakraalne) asi nagu Lenini mausoleum riigi südames. See andis ja annab leninismi-stalinismi pühadusele erilise paistuse ja inimene ei sõanda seda dogmat urgitsema minna, sest tegemist on — süsteemi seisukohalt vaadates — pühitsetud asjaga. Kui kunagi selles riigis hakatakse veel revideerima ja mahendama ja inimlikustama («demokratiseerima») olevat dogmat, siis praktiliseks sammuks, mille kaudu saaks seda tõeliselt tegema hakata, oleks ikkagi mausoleumi sulgemine publikule, surnule rahu andmine, elavatel enestel oma elu elada ja oma mõtteid mõelda laskmine. See oleks sisepoliitilise murrangu algus, mis on võrreldav Afganistanist lahkumisega välispoliitilises doktriinis.

Edasi, Stalini aega ulatavad tagasi meie majanduskorralduse juured. Majandus pole majandus omaette, vaid osakene üldisest poliitilisest dogmast. Majandus on dogmaatiline, on oma olemuselt seniajani stalinlik industrialiseerimispoliitika ja sellel ei ole majandusseadustega mitte mingit pistmist. Majanduslike huvisid põhjendavad seaduste tegijad ja otsuste langetajad majandusväliste aadete ja eetikaga. Kõige kõlvatumate majandusürituste põhjendamisel mängitakse ikka kõige kõrgema, kõige pühama peal, mida siin mõelda osatakse: rahvaste ja rahvuste vastastikuse võlatunde ja võlakohuse peal. See ongi dogma. Pärast sõda põhjendati põlevkivi kaevandamist ja elektrijaamade ehitamist eesti rahva võlatundega Leningradi linna ees, kuna Peetrilinn olla Eestile nii palju kuuisaid revolutsioonääre kasvatanud ja kinkinud. See ongi stalinlik industrialiseerimispoliitika. See kestab, ja et ta on nii juurdunud, nii massiivseks ja inertseks läinud, on teda väga raske viia sellelt poliitiliselt-dogmaatiliselt aluselt majanduslikele alustele.

Kolmas oluline dominant dogmas läheb Stalinist-Leninist veelgi kaugemale, vähemalt Marxini välja, ja see on muidugi see — väljavalitud klassi ja partei kuulutamise ainuliseks ja ülimaldseks, kellele ajalooajaloosustega olla antud erakordsed volitused. Just see on viinud ajaloo paljude kritiseerimata vägitegude ja kuritegudeni. Kõiki neid on õigustatud oma erilise ajaloolise missiooni kaudu, mille olemist endil sunnitakse ka teisi tunnustama. Sellega on ahvitatud muidugi juutide ajaloolist missioonitunnet ja korratud panslavismiga seotud missiooniusku, aga seda pöörata on võib-olla natuke lihtsam.

Neljäs komponent, mille üle eraldi mõelnud olen, on selline, mis tavaliselt ilma teoretiseerimata ja otsesemalt viib selle sõnani *n e m a d*. See on see *v*-number, need on venelased rahvana selles riigikehas. Nimelt tuleb selgeks teha, millist rolli etendavad venelased ja millistes vahetkordades, millistes rollides on selle riigi *d o g m a a t i k a s* üldse rahvused. Kõrgem bürokraatia, mis sai alguse Partei väljavalitud tuumikust, kuid mis majanduse laienedes ja kapitalide kuhjudes on kasvanud kõrgemaks ja vägevamaks sellest (need on need tootmissfääri-maffiad, ministeeriumid, koondised, komiteed, ametkonnad — parasitlik seltskond, kes on üle Liidu rõõvinud kokku varandused, kes on võõrandanud kõik rahvusliku omandi eneste kasuks oma valitsuse alla ja kasutab seda eeskätt oma heaoluks) on kujundanud usu ja õhkkonna, kus ühele rahvale paistab, et just teine rahvas teda nõõrib ja koorib. Venelased Venemaal usuvad, et äärerahvad söõvad neid paljaks. Äärerahvad usuvad, et venelased söõvad neid paljaks. Tegelik kasusaaja on kõrgem bürokraatia — tsentraliseeritud, monopolistlik *v õ i m k o n d*. Selle huvides ongi hea see rahvaste desorienteerimine: jäägugi mulje, et süüdi on rahvad, mitte nemad, mitte see kõrgem ladvik. Eriliseks kausaalseks ja traagiliseks momendiks käesolevas rahvuspoliitilises praktikas ja dogmas oli Stalini kõne Kremli 24. mail 1945, pärast Saksamaa kapitulatsiooni Punaarmee väejuhtide auks. Stalin tõstis toosti kõigi rah-

Mis neist saab?

vaste, aga «eeskätt vene rahva terviseks», kes sellest hetkest peale kuulutati stalinlikus riigidogmas võrdsete seas kõige võrdsemaks, väljavalitumaks — Nõukogude Liidu «juhtivaks jõuks». Vene rahvale (nüüd olid nad n e m a d) ei antud võib-olla muid soodustusi, aga terves Liidus said nad kõrgendatud enesehinnangu, eelistuse, mis on võrreldav balti aadli enesetundega omal ajal siin. Tollest toostist alates vene hing kujutabki ette, et tema võib ja tema kohus ja au ongi olla teistele rahvastele isa, vanem vend, õpetaja, valguse ja vabaduse tooja. See on üks kohutav dogma, mille suurim kahju vene rahvale endale on selles, et selle dogmaga võeti just vene hingelt lõplikult tema kodumaa. Nad tundsid, et nad peavad igal pool käima, jalutama, õpetama, korda pidama, aga nende eneste püha Venemaa, rahvuse kodupaik, hävis neil hullemini kui teiste rahvaste kodupaigad. Praegusel ajaloolisel hetkel on tarvis kõige tõsisemalt vaadata rahvuste rolle reformis. Riik on jõudnud äärmise kriisini. Pealtnäha on see majanduslik, seest on see siiski ülim kõlbeline kriis. Dogma põleb. Uuendused on vajalikud. Kõik rahvad tunnevad, et edasielamiseks on vaja rahvuslikku taassünni. Ainult vene rahvas oma suures enamikus on nagu too balti aadel seatud ajaloolise olukorra ette teisiti. Nad ei tunne rahvusliku taassünni vajadust, ainus programm, mida nad tunnevad, on säilitada olemasolevad vahekorrad, olemasolevad suhted, Staliniilt päritud eelistused — kuulumine võimkonda vanema, aadellikuma enesetundega rahvusena. See on paigalseisuideoloogia ja kõik, kes soodustavad seda ideoloogiat, soodustavad paigalseisu ja reformide ja arengu peatamist. Seepärast ei ole mõtet vaielda siin kohapeal üksikute vene inimestega, nad on suures eksituses, kogu nende (riigi)ideoloogia on nii viljakas, et on lootusetu seda nii lihtsalt lihtsaks rääkida. Kui Liidu väiksemad rahvad, kes tunnevad rahvusliku taassünni vajadust, tahavad, et need muudatused parema poole reaalselt toimuksid, peavad nad suhtlema otse Moskvaga, võtma Moskvat poliitilise peapartnerina. Iga liiduvabariik

peaks Moskvas avama oma tõelised saatkonnad ja suhtlema valitsus-valitsuse, mitte rahvas-rahva, kodanik-kodaniku tasapinnal.

Ajalugu mäletab sakslaste kramplikke püüdeid oma õigustamata eelistusi, oma positsiooni säilitada; mäletab, kuidas see ei õnnestunud, kuidas nad taandusid, hääbusid, aga kuidas siiski sündinud Eesti Vabariigi suhteliselt demokraatlikes tingimustes nende võimu vähendamine käis pikkamisi, aastakümne ja teise jooksul ja siiski olid nad lõpuni kui mitte puhtpoliitiliselt, siis majanduspoliitiliselt küllalt oluline tegur. Analoogiline on lugu ka venelaste-muulaste kontingendiga, kes uuel ajal meie rahvuslasele on tulnud. Nendest vabanemine ja neile õiglasema ajaloorolli kättejuhatamine pole rongitäite ärasaatmine, nagu mõni ehk arvab, vaid see on pidev pikaajaline ülesanne, ning see võib teoks saada ikkagi ainult läbi valitsuste, poliitilise regulatsiooni kaudu. Poliitilist regulatsiooni ei saa läbi viia ega mitte algatadagi, kui sellele ei eelne ajaloolise õiguse tõemeelne läbikatsumine: milline õigus on siiski põlis- ja tulnukrahvail sellel territooriumil. Täpselt niisamuti nagu saksa aadel rääkis, et neil on ajalooline õigus, sest nad on 700 aastat siin olnud, ja rahvuslik seltskond, noor-eestlased, ütlesid, et see pole ajalooline õigus, see on ainult 700 aastat, need, kelle oma see maa on, on elanud siin aastatuhandeid, — nii ka nüüd. Kui nüüdsed tulnukad, tööstuspõgenikud või kolonialismimajanduse heausklikud elluviijad ütlevad, et ka neil on ajalooline õigus, et nad on olnud siin juba kes kaks või kolm või kakskümmend või nelikümmend aastat, siis tuleb suhtuda sellesse võrdlusse täpselt samuti nagu 100 aastat tagasi. Sellest selgitusest järgneb väga oluline ja saatuslik otsus: kuidas viiakse läbi kodakondsuse mõtestamine ja sätestamine, kodakondsuse konstitueerimine. Kui me küllalt kindlameelselt suudame tunnistada stalinliku industriaalpoliitika olemust, selle koloniaalpoliitilist loomust ning kirjeldada selle genotsiidipoliitikani ulatava kuritegeliku mehhanismi rakendumist vaidlustamata riigi-

Mis neist saab?

dogmana siin ja kõikjal, siis me peame mõistma, et kõik need inimesed, keda see majandusmasin kasutab tööjõuna, on võrreldavad koloniaal(sõja)vägedega. Nendel inimestel — igasuguse tõe seisukohalt — ei saa olla kodakondsuse loomulikku õigust, neil ei ole säärast alust. Nad on võrreldavad koloniaalsõduritega, kes on oma kurva kohuse täitnud ja uute aegade tulles on nende ülesanne lahkuda. Kuhu? Kõige halvemini on käinud venelaste kui rahvuse käsi: nende eelistused on langemas dogma langemise läbi, aga neil polegi enam olemas oma õiget kodu, päris kodu, ega ole üldist rahvuslikku aadet, mis kutsuks uuenemisele uuestisünni läbi, nagu tahavad teised. Võib-olla oleks kõige õigem nendega üks ühe vastu rääkides äratada nende usku nende endi püha Venemaa olemasolusse, lootust selle elustamisele suveräänse rahvuspiirkonnana.

Niisiis, jõud, mida *v*-number meie suures rehknungis tähendab, on dogmast tulenevalt reforme ja uuendusi pelgav ja pidurdav, selle tõsiasjaga tuleb ennast unustamata arvestada, mitte kokkuda, vaid sulgudesse võtta, taandada õigusriigi nõudlemisel.

Ei saa salata sotsialistliku ilmavaate võidukäiku läinud sajandi lõpu poolelt selle sajandi alguse mullistusteni. Ta võlus paljusid, sest ta töötas sotsiaalset õiglust. Teooria toomine maapealsesse ellu revolutsioonilise menetlusega andis tulemuse, milles nüüd viibime. Tulemus pole see, mida töötas teooria. Elava elu suretajaks sai teoriast tuletatud dogma. Mõnikord tahaks tervet sotsialismi-draamat võrrelda epohhidega astronoomia ajaloos. Nimelt peaks selle riigi mõtteilmas toimuma umbes niisugune pööre, nagu toimus astronoomias siis, kui mindi üle Ptolemaiiose geotsentriliselt süsteemilt Kopernikuse ja Kepleri vaateviisile. Vahetegi jaoks on küsimus sellest, mis seisab paigal ja mis liigub, mis on ja mis näib. Ptolemaiiose süsteem oli väga keerukas kirjeldus näivuse põhjal. Arvati, et Maa seisab paigal ja kõik need keerulised silmused ja sõlmed, mida taevakehad teevad, on kole kavalasti välja mõeldud ja tõelised liikumised.

Teleskoopide täienedes veendus silm, et nad liiguvad hoopis teisiti ja lihtsamalt («demokraatlikumalt»). Nii on ka sotsialismi teooria ja dogmaga. Näivusi on katsutud kirjeldada tõelistena, tõelist ei ole nähtud. Sotsialismi kui teoreetilise süsteemi teostuskatse Venemaal ja sealt välja minnes mujal on umbes niisugune tagasimineku nagu uue aja astronoomialt Ptolemaiose süsteemi juurde. Paljud õpetlased on peast ja paberil arvutades näinud aastakümneid vaeva, et tõestada inimsuhete ja liikumiste õiglase mat olekut sotsialistlikus süsteemis, aga ei ole suutnud seda elu ees tõestada. Kaks aastat vabadust ja kõige lihtsamad inimesed oskavad öelda, mida on eluks vaja.

(Oktoober 1988 — juuni 1989)

Pillromaani «Minu tunnipalveraamat», 1919

KÜSIMUS TEHNIKA JÄRELE

Martin Heidegger

Tõlkinud Olo Matjus

Järgnevas me *küsime* tehnika järele. Küsimine kasvab teel. Sellepärast on soovitatav ennekõike silmas pidada teed ning mitte jääda rippuvaks üksikutest lausetest ja tiitlitest. See tee on üks mõtlemise teid. Kõik mõtlemise teed viivad enam või vähem arusaadavalt harjumatul viisil läbi keele. Meie küsime *tehnika* järele ja tahaksime seeläbi ette valmistada vaba suhte tehnikaga. Vaba on see suhe, kui ta avab tehnika olemusele meie olemasolu. Kui vastame sellele, siis suudame kogeda tehnilist ta piirides.

Tehnika ei ole seesama, mis tehnika olemus. Kui me otsime puu olemust, peame tähele panema, et Too, mis iga puud puuna läbinisti valitseb, ei ole ise mitte puu, mis ennast ülejäänud puude vahel kohata laseb.

Nõnda ei ole siis ka tehnika olemus sugugi mitte midagi tehnilist. Sellepärast ei koge me iialgi oma suhet tehnika olemusega niikaua, kui me seda tehnilist ainult ette kujutame ja käitleme, sellega hakkama saame võrrelda teda völdime. Me jääme kõikjal mittevabana tehnika külge aheldatuks, kas me teda kirglikult jaatame või eitame. Kõige pahemini oleme ometi tehnika kätte jäetud siis, kui vaatleme teda millegi neutraalsena; sest see ettekujutus, mida tänapäeval eriti meeeldi pooldatakse, teeb meid tehnika olemuse suhtes täiesti pimedaks.

Martin Heidegger. Die Frage nach der Technik. — M. Heidegger. Die Technik und die Kehre. Pfullingen, Neske, 1962, S 5—36.
Tõlkija keelepruuk muutmata. — Toim.

Küsimus tehnika järele

Millegi olemusena kehtib iidse õpetuse järgi too, mis miski on. Me küsime tehnika järele, kui me küsime, mis ta on. Igaüks tunneb kaht ütlust, mis meie küsimusele vastavad. Üks ütleb: tehnika on vahend eesmärkide tarvis. Teine ütleb: tehnika on inimese tegevus. Mõlemad tehnika-määratlused kuuluvad ühte. Sest eesmäärke seada, selleks vahendeid muretseda ja kasutada on inimlik tegevus. Selle juurde, mis on tehnika, kuulub abinõu, seadme ja masina valmistamine ja kasutamine, kuulub see valmistatu ja kasutatu ise, kuuluvad tarbed ja eesmärgid, mida nad teenivad. Nende seadiste tervik on tehnika. Ta on ise seadis, ladinaga öeldult: *instrumentum*.

Sellepärast võib käibivat ettekujutust tehnikast, mille järgi ta on vahend ja inimlik tegevus, nimetada tehnika instrumentaalseks või antropoloogiliseks määratluseks.

Kes tahaks eitada, et ta õige ei ole? Ilmselt sätib ta end selle järele, mis on silme ees, kui kõneldakse tehnikast. Tehnika instrumentaalne määratlus on isegi nii kohutavalt õige, et ta käib veel moodsagi tehnika kohta, millest muidu teatava õigusega väidetakse, et ta olevat vanema käsitõise tehnika suhtes midagi läbinisti teist ning seepärast uut. Ka elektrijaam oma turbiinide ja generaatoritega on inimese poolt valmistatud vahend inimese poolt seatud eesmärgi tarvis. Ka raketlennuk, ka kõrgsagedusmasin on vahend eesmärkide tarvis. Loomulikult on radarijaam keerulisem kui tuulelipp. Loomulikult tarvitseb kõrgsagedusmasina valmistamine tehnilis-industriaalse tootmise korral erinevate tööjarkude tihedat seotust üksteisega. Loomulikult on saeveski Schwarzwaldi ununud orus primitiivne vahend võrreldes hüdroelektrijaamaga Rheini hoovusel.

See on õige: ka moodne tehnika on vahend eesmärkide tarvis. Sellepärast mõjutab instrumentaalne ettekujutus tehnikast iga katset tuua inimest tehnikaga õigesse vahekorda. Kõik seisab selles, et tehnikat vahendina kohasel viisil käepärastada. Nagu öeldakse, tahetakse tehnikat

«vaimselt käe alla saada». Tahetakse teda vallata. Vallatahtmine on seda tungivam, mida rohkem ähvardab tehnika libiseda inimese valitsuse alt.

Kui aga nüüd oletada, et tehnika ei ole ainult vahend, kuidas on siis lugu tahtega teda vallata? Kuid me ütlesime ometi, et tehnika instrumentaalne määratlus on õige. Kindlasti. Oige paneb selle juures, millega tegemist, iga kord midagi asjakohast tähele. Ometi ei tarvitse tähelepanu selleks, et õige olla, arutusel olevat hoopiski mitte ta olemuse poolest avada. Ainult seal, kus leiab aset säärane avamine, sünnib endana /ehk iseneb — *ereignet sich*/ tõene. Sellepärast ei ole pelgalt õige veel mitte tõene. Alles see toob meid vabasse suhtesse sellega, mis meisse ta olemuse poolest puutub. Tehnika õige instrumentaalne määratlus ei näita järelikult veel ta olemust. Selleks et me jõuaksime olemuse juurde või vähemalt ta lähedusse, peame läbinisti läbi õige tõest otsima. Me peame küsima: mis on see instrumentaalne ise? Kuhu kuuluvad sellesarnased nagu vahend ja eesmärk? Vahend on säärane, mille läbi midagi toimetatakse ning nõnda saavutatakse. Seda, mille tagajärjeks on toime, nimetatakse põhjuseks. Kuid mitte ainult too, mille abil teisele toimitakse, ei ole põhjus. Ka eesmärk, millele vastavalt kujuneb vahendite laad, tuleb põhjusena arvesse. Kus järgitakse eesmärke, rakendatakse vahendeid, kus valitseb instrumentaalne, seal võimutseb põhjuslikkus, kausaalsus.

Aastasadu õpetab filosoofia, et on olemas neli põhjust: 1. *causa materialis*, materjal, aine, millest valmistatakse näiteks hõbevaagen; 2. *causa formalis*, vorm, kuju, mille materjal võtab; 3. *causa finalis*, eesmärk, näiteks ohvriteenistus, mille läbi tarvilik vaagen määratakse kindlaks vormi ja aine poolest; 4. *causa efficiens*, mis saavutab efekti, tegeliku valmis vaagna, — hõbesepp. Mis on tehnika vahendina ette kujutatult, see ilmneb, kui me instrumentaalse viime tagasi neljakordsele kausaalsusele.

Aga mis siis, kui kausaalsus peidab end omalt poolt selle suhtes, mis ta on, pimedusse? Nimelt tehakse aasta-

Küsimus tehnika järele

sadu nägu, nagu oleks õpetus neljast põhjusest päevselge tõena taevast langenud. Sellal kui tohiks olla aeg küsimaks: mispärast on olemas nimelt neli põhjust? Mida päriselt tähendab nende nelja nimetatud suhtes «põhjus»? Millelt määratleb end nelja põhjuse põhjuseline karakter nõnda ühtselt, et nad kuuluvad kokku?

Niikaua kui me nende küsimuste peale ei lähe, jääb kausaalsus ja koos temaga see instrumentaalne ja koos sellega käibiv tehnika-määratlus tumedaks ja alusetuks.

Põhjust ollakse ammust-aega harjunud ette kujutama toimijana. Toimimata tähendab seejuures: tulemusi, efekte saavutama. *Causa efficiens*, üks neljast põhjusest, määrab mõõduandval viisil kogu kausaalsuse. See läheb nii kaugemale, et *causa finalis*'t, finaalsust ei rehkendata ülepea enam kausaalsuse alla. *Causa, casus* kuulub tegusõna *cadere* «langema, kukkuma» juurde ning tähendab todasama, mis toimib nii, et selle tagajärjel kukub miski niivõi naamoodi välja. Õpetus neljast põhjusest ulatub Aristoteleseni välja. Kreeka mõtlemise vallas ja selle tarvis ei ole ometi kõigel sellel, mida järeltulevad ajastud otsivad kreeklaste juures ettekujutuse ja tiitli «kausaalsus» alt, lihtsalt midagi tegemist toime ja toimimisega. Mida meie nimetame põhjuseks, roomlased *causa*'ks, kõlab kreeklastel *αἷτιον*, see, mis miski muu on võlgu, milles on süüdi. Neli põhjust on omavahel kokkukuuluvad võlgu või süüdi olemise viisid. Selgitada võib seda näide.

Hõbe on see, millest on valmistatud hõbevaagen. Selle aigena (ῥήλη) on hõbe kaassüüdi vaagnas. Vaagen on võlgu, s.t võlgneb tänu hõbedale selle eest, millest ta koosneb. Aga ohviriist ei jää võlgu mitte ainult hõbedale. Vaagnana ilmub hõbedale võlgnenud vaagna näol ning mitte pandla või sõrmuse näol. Ohviriist on nõnda ühtlasi võlgu vaagnalikkuse-näolisusele (εἶδος). Hõbe, millesse väljanägemine vaagnana on sisse lastud, ja väljanägemine, milles ilmub hõbedasus, on kumbki omal viisil kaassüüdi ohviriistas.

Ometi jääb ohvriiistas kõigepealt süüdi miski kolmas. See on too, mis piirab vaagna pühendamise ja annetamise alaga ette. Selle läbi piiritletakse ta ohvriiistana. Piiritlev lõpetab asja. Selle lõpuga ei lakka asi olemast, vaid sellest peale algab ta sellena, mis tast saab pärast esile-toomist [*Herstellen*]. Selles tähenduses kõlab lõpetav, täielikult lõpetav kreekas τέλος, mida liiga sageli tõlgitakse «sihi» ja «eesmärgi» abil ning nõnda tõlgitsetakse vääralt. τέλος on süüdi selles, mis aine ja mis väljanägemisena on kaassüüdi ohvriiistas.

Lõpuks on valmis ohvriiista olemas- ja valmisolus kaassüüdi neljas: hõbesapp; aga sugugi mitte selle läbi, et ta toimides toimetab tegemise efektina esile valmis ohvri-vaagna, mitte *causa efficiens*'ina.

Aristotelese õpetus ei tunne selle tiitliga nimetatud põhjust ega tarvita vastavat kreeka nimetust.

Hõbesapp mõtleb läbi ja koondab süüdi-olemise kolm nimetatud viisi. Mõtelda tähendab kreekas λέγειν, λογος. See põhineb ἀποφαίνεσθαι'l, nähtavale-toomisel. Hõbesapp on kaassüüdi sellena, millelt ohvrivaagna esilekanne ja endalpüsi oma esimese lähte leiavad ja seda hoiavad. Süüdi-olemise kolm eelnimetatud viisi võlgnevad hõbesepa mõtlemisele tänu selle eest, et nad ja kuidas nad esile ja mängu tulevad ohvrivaagna esiletoomisel.

Olemas- ja valmisolevas ohvriiistas valitsevad seega neli süüdi-olemise viisi. Nad on omavahel erinevad ja kuuluvad ometi kokku. Mis ühendab nad ennakult? Milles mängib nelja süüdi-olemise viisi koosmäng? Kust pärineb nelja põhjuse ühtsus? Mida siis tähendab — kreekalikult mõtelduna — see süüdi-olemine?

Meie, tänased, kaldume süüdi-olemist liiga kergesti kas mõistma moraalselt eksimusena või siis tõlgitsema teatavat laadi toimimisena. Mõlemal juhul suleme endile tee selle algse mõtte juurde, mida hiljem nimetatakse kausaalsuseks. Niikaua kui see tee ei avane, ei märka me ka, mis on päristiselt see instrumentaalne, mis põhineb kausaalsel.

Et end kaitsta süüdi-olemise nimetatud väärtõlgitsuste eest, teeme selgeks ta neli viisi sellest lähtudes, milles nad süüdi on. Näite järgi on nad süüdi hõbevaagna olemas- ja valmisolus ohvriiistana. Olemasolu ja valmisolu (ὑποκείσθαι) tunnusmärgitsevad millegi olemasoleva olemasolu. Süüdi-olemise neli viisi toovad midagi nähtavale. Nad lasevad tal olemas-olusse ette tulla. Nad lasevad ta sinna valla ning lasevad ta nõnda kohale, nimelt ta täielikku kohaletulekusse. Süüdi-olemisel on kohaletulekusse kohaletaskmise põhijoon. Säärase kohaletaskmise mõttes on süüdi-olemine pärale-laskmine. Pilguheidust sellele, mida kreeklased kogesid süüdi-olemisel, αἰτία's, anname sõnale «pärale laskma» nüüd avarama mõtte, nii et see sõna nimetab kreekalikult mõteldud kausaalsuse olemust. Sõna «päralelaskmine» käibiv ja kitsam tähendus ütleb seevastu ainult niipalju kui tõuget ja vallapäastmist ja arvab teatavat laadi kõrvalpõhjust kausaalsuse tervikus.

Milles aga seisneb nüüd pärale-laskmise nelja viisi koosmärg? Nad lasevad veel mitte olemasoleval olemas-olusse kohale tulla. Järelikult on nad ühtselt läbinisti valitsetud teatavast toomisest, mis olemasoleva nähtavale toob. Mis see toomine on, ütleb meile Platon ühes «Symposioni» lauses (205 b): ἡ γὰρ τοι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ ὄν ἰόντι ὁπωοῦν αἰτία πᾶδά ἐστι ποιήσις.

«Iga päralelaskmine selle tarvis, mis iganes läheb mitteolemasolevast üle ja edasi olemasolusse, on esiletoomine.»

Kõik seisab selles, et me mõtleme esile-toomist kogu ta ulatuses ja ühtlasi kreeklaste mõttes. Esile-toomine, ποιήσις, ei ole mitte ainult käsitõine valmistamine, mitte ainult kunstilis-luuletav paistmisele- ja pilti-toomine. Κα φύσις, ise-endast-lahti-minemine, on esile-toomine, on ποιήσις. φύσις on koguni ποιήσις ülimes mõttes. Sest φύσει olemasoleval on esiletoomise puhkemine, näiteks õie puhkemine õitsmisse ta's endas (ἐν ἑαυτῷ). Seevastu on käsitõiselt ja kunstiliselt esile-toodul, näiteks hõbevaagnal,

esile-toomise puhkemine mitte ta's endas, vaid teises (ἐν ἄλλῳ), käsitöölises ja kunstnikus.

Päralelaskmise viisid, neli põhjust, mängivad seega esile-toomise piires. Selle kaudu tuleb niihästi looduses kasvanu kui ka käsitöö ja kunstide valmistatu kunati oma nähtavusse.

Kuidas aga toimub esile-toomine, olgu see looduses, olgu see käsitöös ja kunstis? Mis on see esile-toomine, milles mängib päralelaskmise neljakordne viis? Päralelaskmine puutub selle olemasolusse, mis kunati tuleb esile-toomises nähtavale. Esile-toomine toob varjatusest välja varjamatusse esile. Esile-toomine sünnib ainult, kuivõrd varjatu tuleb varjamatusse. See tulemine lasub ja väreleb selles, mida meie nimetame ilmnemiseks. Kreeklastel oli selle jaoks sõna ἀλήθεια. Roomlased tõlgivad ta *veritas*'e kaudu. Meie ütleme «tõde» ning mõistame teda harilikult ettekujutamise õigsusena.

Kuhu me oleme eksinud? Me küsime tehnika järele ning oleme nüüd jõudnud ἀλήθεια, ilmnemise juurde. Mis on tehnika olemusel tegemist ilmnemisega? Vastus: kõiges. Sest ilmnemisel põhineb esile-toomine. See aga koon-dab endas päralelaskmise neli viisi — kausaalsuse — ning valitseb neid läbinisti. Tema valdusse kuuluvad ees-märk ja vahend, kuulub see instrumentaalne. See maksab tehnika põhijoonena. Kui küsime samm-sammult, mis on see vahendina ettekujutatud tehnika päristiselt, siis jõuame ilmnemiseni. Temas põhineb kogu esiletoova valmistamise võimalikkus.

Tehnika ei ole niisiis mitte ainult vahend. Tehnika on ilmnemise viis. Paneme seda tähele, siis avaneb meile tehnika olemuse tarvis täiesti teine vald. See on ilmnemise, s. t tõe vald.

See väljavaade võrastab meid. Seda ta peabki, peab seda võimalikult kaua ja nõnda pealekäival, et me lõpuks ükskord ka seda lihtsat küsimust tõsiselt võtame, mida see «tehnika» nimetus siis ütleb. Sõna pärineb kreeka keelest:

τεχνικόν arvab säärast, mis kuulub τέχνη juurde. Selle sõna tähenduse suhtes peame kahtmoodi tähelepanelikud olema. Esiteks ei ole τέχνη mitte ainult nimi käsitõise tegemise ja suutmise tarvis, vaid ka kõrge kunsti ja kaudse kunstide tarvis. Τέχνη kuulub esile-toomise juurde, ποιήσις'e juurde; ta on midagi poieetilist.

Teine asi, mille üle sõna τέχνη suhtes maksab järele mõelda, on veel kaalukam. Sõna τέχνη käib varasest peale kuni Platoni aega koos sõnaga ἐπιστήμη. Mõlemad sõnad on nimed tunnetamise jaoks kõige laiemas mõttes. Nad arvavad millegi head tundmist, asjatundmist milleski. Tunnetamine toob selguse. Selgusttoovana on ta ilmsikstoomine. Aristoteles eristab ühes erivaatluses (Eth. Nic. VI, c. 3 ja 4) ἐπιστήμη ja τέχνη, ja nimelt selle suhtes, mida nad ja kuidas nad ilmsiks toovad. τέχνη on ἀληθεύειν'i viise. Ta toob ilmsiks säärase, mis ei too end ise esile ega ole veel olemas, mis sellepärast võib kord nii, kord naa välja näha ja välja kukkuda. Kes maja või laeva ehitab või ohvrivaagnat se pistab, toob esile-toodava ilmsiks vastavalt päralelaskmise nelja viisi vaatekohale. See ilmsikstoomine koondab laeva ja maja väljanägemise ja aine ette täielikult lõpetatuna nähtud valmis asjale ning määrab sealtpeale valmistamise laadi. Otsustav τέχνη's ei asu seega sugugi mitte tegemises ja käsitsemises, mitte vahendite rakendamises, vaid nimetatud ilmsikstoomises. Sellena, aga mitte valmistamisena on τέχνη esile-toomisi.

Nõnda juhatab meid siis viide sellele, mida ütleb sõna τέχνη ja kuidas kreeklased nimetatut määratlevad, samasse seosesse, mis avanes meile, kui uurisime küsimust, mis see instrumentaalne säärasena tõeliselt *in Wahrheit* on.

Tehnika on ilmnemise viis. Tehnika on olevasti *west*/vallas, kus ilmnemine ja varjamatus, kus ἀλήθεια, kus tõde toimub.

Tehnika olemusvalla selle määratluse vastu võidakse väita, et ta kehtib küll kreeka mõtlemise suhtes ja sobib soodsal juhul käsitõisele tehnikale, aga ei käi ometi

moodsa jõumasinatehnika kohta. Ent just see, üksnes see on see rahutukstegija, mis ajab meid «selle» tehnika järele küsima. Öeldakse, et moodne tehnika olevat kogu varasema suhtes võrreldamatult teine, kuna ta põhineb uusaegsel eksaktsel loodusteadusel. Vahepeal on selgemini tunnetatud, et kehtib ka ümberkäänatu: eksperimentaalsena on uusaegne füüsika juhatatud tehnilistest aparatuuridest ja aparaadiehituse edukäigust. Selle vastassuhte tähelepanemine tehnika ja füüsika vahel on õige. Aga ta jääb pelgaks faktide ajalooliseks tähelepanekuks ega ütle midagi selle kohta, millel see vastassuhe põhineb. Otsustavaks küsimuseks jääb ometi: mis loomus on moodsal tehnikal, kui ta võib selle peale tulla, et rakendada eksaktsed loodusteadust?

Mis on moodne tehnika? Ka tema on ilmsikstoomine. Alles kui me laseme pilgul puhata sellel põhijoonel, nähtub meile see moodsa tehnika uudsus.

Ilmsikstoomine, mis moodsat tehnikat läbinisti valitseb, ei rullu nüüd aga esiletoomisse lahti mitte ποιησις'e mõttes. See moodsas tehnikas valitsev ilmsikstoomine on väljakutse, mis seab loodusele püünise hankimaks energiat, mida võib säärasena välja nõutada ja tagavaraks kuhjata. Aga kas ei käi see ka vana tuuleveski kohta? Ei. Ta tiivad tiirlevad küll tuules, vahetult jäävad nad ta puhumise hoole alla. Aga tuuleveski ei vallanda õhuvoolu energiad, et neid tagavaraks kuhjata.

Maatükk saab seevastu välja nõutud toimetamiseks maapinnale sütt ja maake. Maapõu avaneb nüüd sõebasseinina, pinnas — maagimaardlana. Teisiti paistab põld, mida ennist seadis */bestellte/* talumees, kusjuures seadma tähendas veel: hoidma ja hoolitsema. Talumehe tegemine ei nõua põllupinda välja. Vilja külvamisel annab ta külvi kasvujõudude hoolde ning valvab ta kosumist. Vahepeal on ka põlluseadmine sattunud teist laadi seadmise keerisesse, mis loodust *seab /stellt/*. Ta seab teda väljanõudmise mõttes. Põlluharimine on nüüd motoriseeritud toitmistööstus. Ohk on seatud lämmastiku väljastusele, maapind

Küsimus tehnika järele

maakidele, maak näiteks uraanile, see aatomienergiale, mida võib vabastada hävituseks või rahumeelseks kasutuseks.

Seadmine, mis nõuab välja loodusenergiaid, tähendab edendamist topeltmõttes. Ta edendab sellega, et ta vallandab ja välja seab. See edendamine jääb ometi ennakult selle peale väljaseatuks, et edendada teist, s. t vähima kulutusega võimalikult suurde kasutusse edasi ajada. Söebasseinis kaevandatud sütt ei «seata» mitte sellepärast, et ta ainult ülepea ja kusagil on olemas. Ta lasub, s. t ta on kohal ta's tagavaraks kuhjatud päikesesoojuse seadmiseks. See saab välja nõutud kuumuselt, mis on seatud auru tarnima, mille surve ajab ajamit, mis läbi vabrik käigus püsib.

Hüdroelektrijaam on seatud Rheini hoovusse. Ta seab Rheini ta veesurvele, mis seab turbiinid edasi sellele, et pöörelda — milline pöörlemine ajab ümber sedasama masinat, mille ajam toodab elektrivoolu, mille jaoks on seatud ülemaaline keskjaam ning ta vooluvõrk voolu edastamiseks. Nende elektrenergia seadmise üksteisega seotud tagajärgede piires ilmub ka Rheini hoovus millegi seatuna. Hüdroelektrijaam ei ole Rheini hoovusse ehitatud nii nagu vana puusild, mis aastasadu ühendab kallast kaldaga. Pigem on hoovus sisse ehitatud elektrijaama. Ta on seda, mis ta nüüd on hoovusena — nimelt veesurvevarnija —, elektrijaama olemuselt. Pöörame ometi selleks, et seda koletut, mis siin valitseb, ainult kaugelki hinnata, tähelepanu silmapilguks vastuolule, mis väljendub kahes tiitlis: «Rhein», sisse ehitatud elektrijaama, ja «Rhein», öeldud Hölderlini samanimelise hümnii kunstiteosest. Aga Rhein jääb ometi maastikujõeiks, väidetakse vastu. Võib olla, aga kuidas? Siis mitte teisiti kui seatava vaatlusobjektina mõne reisiseltskonna läbi, kelle on sinna seadnud mõni puhkusetööstus.

Ilmsikstoomisel, mis moodsas tehnikas läbinisti valitseb, on seadmise karakter väljanõudmise mõttes. See toimub selle läbi, et looduses varjunud energia vabastatakse,

vallandatu vormitakse ümber, ümbervormitu varutakse, varutu jagatakse jälle laiali ja laialijagatu lülitatakse uuesti ümber. Vallandamine, ümbervormimine, varumine, laialijagamine, ümberlülitamine on ilmsikstoomise viisid. Ometi ei lähe see lihtsalt. Ta ei eksi ka mitte määramatusse. Ilmsikstoomine toob talle endale ta omad, mitmekordselt hammastatud rööpad ilmsiks selleläbi, et ta neid juhib. Juhtimine ise kindlustatakse omalpoolt kõikjal. Juhtimine ja kindlustamine saavad koguni väljanõudva ilmsikstoomise peajoonteks.

Millist laadi varjamatus on nüüd omane sellele, mis saab seisma väljanõudva seadmise läbi? Kõikjal on ta kohe kohal seisma seatud, ja nimelt seisma selleks, et ise seatav olla mõneks edaspidiseks seadmiseks. Nõnda seatul on omaenda seis. Meie nimetame teda koosseisuks */Bestand/*. See sõna ütleb siin rohkem ja olulisemat kui ainult «varu». Sõna «koosseis» nihkub nüüd tiitli seisusesse. Ta ei tunnusemärgitse midagi vähemat kui seda viisi, kuidas on olevasti olemas */anwest/* kõik see, millesse puutub väljanõudev ilmsikstoomine. Mis koosseisu mõttes seisab, ei seisa enam */vastasseisu, esseisu ehk/* esemena */Gegenstand/* meie vastas.

Aga ometi on reisilennuk, mis stardirajal seisab, ese. Kindlasti. Me võime lennumasina¹ nõnda ette kujutada. Aga siis varjab ta end sellepoolest, mis ja kuidas ta on. Ilmsikstoodult seisab ta ruleerimisrajal ainult koosseisuna, kuivõrd ta on seatud kindlustama transpordi võimalust. Selle jaoks peab ta kogu oma ehituses, oma igas koosseisuosas olema seadmisvõimeline, s. t. stardivalmis. (Siin oleks koht arutamaks Hegeli masina-määratlust iseseisva tööriistana. Käsitöö-riistalt nähtuna on ta tunnusemärgitsus õige. Kuid just nõnda ei ole masin mõeldud tehnika olemuselt, millesse ta kuulub. Koosseisult nähtuna on masin lihtsalt iseseisvusetu; sest ta saab oma seisu üksnes seatava seadmiselt.)

Et meile nüüd, kus me proovime moodsat tehnikat näidata väljanõudva ilmsikstoomisena, suruvad end peale

Küsimus tehnika järele

sõnad «seadma», «tellima», «koosseis» ning kuhjuvad kui-
val, üksluisel ja seepärast tüütaval viisil, selle alus on
selles, mis keelde tuleb.

Kes viib täide väljanõudvat seadmist, mille läbi see,
mida tegelikuks nimetatakse, koosseisuna ilmsiks tuuakse?
Ilmselt inimene. Mil määral suudab ta säärast ilmsikstoo-
mist? Inimene võib küll seda või toda nii või naa ette
seada, kujundada või käidelda. Üksnes varjamatus ehk
ilmsust, milles kunati näitab end või millest hoiab eemale
tegelik, ei käsuta inimene. Seda, et Platonist peale tegelik
näitab end ideede valguses, ei ole teinud Platon. Mõtleja
ainult vastas sellele, mis teda keelitas.

Ainult kuivõrd inimene on omaltpoolt juba välja nõu-
tud loodusenergiaid nõutama, võib see seadev ilmsikstoo-
mine toimuda. Kui inimene on selleks välja nõutud, seatud,
kas ei kuulu siis mitte inimenegi — veel algsemalt kui loo-
dus — koosseisu? Käibel jutt kliiniku inimmaterjalist,
haigematerjalist, kõneleb selle kasuks. Metsavaht, kes met-
sas raiet mõõdab ja nähtavasti nagu ta vanaisa neidsamu
metsaradu tallab, on tänapäeval seatud puidutöötlemis-
tööstuselt, teab ta seda või mitte. Ta on seatud tselluloosi
seatavusse, mis on omaltpoolt välja nõutud tarvidusest
paberi järele, mida toimetatakse ajalehtedele ja pildiaja-
kirjadele. Need aga seavad avaliku arvamuse selle peale,
et trükitut neelata — olemaks seatav seatud arvamuse-
kujundamise tarvis. Kuna ometi just inimene on algsemalt
kui loodusenergiaid välja nõutud — nimelt seadmisse —,
ei muutu ta mitte kunagi pelgaks koosseisuks. Tehnikat
käideldes võtab inimene seadmisest kui ühest ilmsikstoo-
mise viisist osa. Kuid varjamatus ise, mille piires seadmine
lahti hargneb, ei ole kunagi inimlik vägi — sama vähe kui
see vald, millest inimene igal ajal juba läbi käib, kui ta
subjektina objekti taotab.

Kus ja kuidas toimub ilmsikstoomine, kui ta ei ole pelk
inimlik vägi? Meil ei ole tarvis kaugelt otsida. Vajalik on
ainult eelarvamusetult Toda kuulda võtta, mis on inimest
juba alati kõnetanud — ning seda nõnda otsustavalt, et ta

kunati ainult nõnda kõnetatuna võib inimene olla. Kus iganes inimene oma silma või kõrva a. a. b, oma südant puistab, end mõtlemisele ja püüdlemisele, harimisele ja töötegemisele, palumisele ja tänamisele vabaks annab, seal leiab ta end juba kõikjal varjamatu sisse toodult. Selle varjamatus on juba endana sündinud, kuivõrd ta inimest esile kutsub talle määratud ilmsikstoomise viisidesse. Kui inimene toob varjamatuse piires omal viisil ilmsiks olemasoleva, siis vastab ta ainult varjamatuse keelitusele, — isegi seal, kus ta talle vastu kõneleb. Niisiis kui inimene uurides, vaadeldes seab ennest looduse kui oma ettekujutuse ühe ala järele, siis on ta juba kõnetatud ilmsikstoomise ühe viisi poolt, mis teda välja nõuab lähema loodusele uurimise ühe /vastas- ehk esseisuse ehk/ esemena — niikaua kui ka /vastas- ehk esseisuse ehk/ ese kaob koos /vastas- ehk esseisutusse ehk/ esemetusse.

Nõnda ei ole siis moderne tehnika seadva ilmsikstoomisena pelgalt inimlik tegevus. Sellepärast peame ka toda väljanõudmist, mis seab inimest seda tegelikku koosseisuna seadma, nõnda võtma, nagu ta ennast näitab. See väljanõudmine koondab inimese seadmisel. See koondav kontsentreerib inimese sellele, et seda tegelikku koosseisuna seada.

Mis mäed esialgu mäeahelikeks lahti laotab ning neid nende laotatud koosolus läbib, see on koondav, mida meie nimetame mäestikuks ehk mäestuks. Meie nimetame toda esialgu koondavat, millest need viisid lahti laotuvad, mille järele meie meel on nii või naa, meelestuks /das Gemüt/.

Meie nimetame nüüd toda väljanõudvat kõnetust, mis inimest sinnapoole koondab, et ilmnevat koosseisuna seada, seade-stu'ks /das Ge-stell/.

Me sõandame tarvitada seda sõna siia maani taiesti harjumata mõttes.

Hariliku tähenduse järgi tähendab sõna «seadestu» seadet, seadete või ka seadmete kogumit, näiteks raamatulaudistust /ein Büchergestell/. Gestell tähendab saksa keeli

Küsimus tehnika järele

ka luustikku ehk luustut. Ja niisama kohutav kui see, näib nüüd olevat meilt oodatud sõna «seadestu» rakendus, kõnelemata meelevallast, millega nõnda koheldakse küpse keele sõnu. Kas võib seda iseäralikku veel edasi ajada? Muidugi mitte. Ainult et see iseäralik on mõtlemise vana tava. Ning mõtlejad alluvad talle just nimelt seal, kus on tarvis mõelda ülimalt. Meie, hiljasündinud, ei ole enam võimelised hindama seda, mida see tähendab, kui Platon sõandab selle jaoks, mis on olevasti /west/ kõiges ja igaühes, tarvitada sõna εἶδος. Sest ἰδέα tähendab argikeeles vaadet, mida nähtav asi pakub meie meelelisele silmale. Platon nõuab ometi sellelt sõnalt täiesti ebaharilikku — tähistada Toda, mis ei ole ega kunagi ole vastuvõetav meelelise silmaga. Aga ka nõnda ei ole sellest ebaharilikust veel sugugi mitte küllalt. Sest ἰδέα ei nimeta mitte ainult meeleliselt nähtava mittemeelelist väljanägemist. Väljanägemine, ἰδέα tähendab ja on ka see, mis kuuldavas, kombitavas, tuntavas, milles tahes, mis kuidagi on juurdepääsetav, olemuse moodustab. Selle suhtes, mida sel ja teistel juhtudel nõuab keelelt ja mõtlemiselt Platon, on praegu sõandatud sõnatarvitus «seadestu» nimena moodsa tehnika olemuse jaoks peaaegu süütu. Kuid ikkagi jääb praegu nõutud keeletarvitus nõudmiseks ja väärilti arusaadavaks.

Seade-stu nimetab tolle seadmise koondavat, mis inimest seab, s. t nõuab välja seda tegelikku seadmise viisil koosseisuna ilmsiks tooma. Seade-stu nimetab seda ilmsikstoomise viisi, mis valitseb moodsa tehnika olemuses ega ole ise midagi tehnilist. Tehnilise juurde kuulub seevastu kõik, mida meie tunneme hoovastu ja käivistu ja toestuna ning mis on tükk selle koosseisust, mida nimetatakse montaažiks. Kuid see langeb siiski koos nimetatud koosseisuosadega tehnilise töö alasse, mis ikka vastab ainult seade-stu väljanõudmisele, aga ei moodusta kunagi seda ennast ega koguni toimi.

Sõna «seadma» ei tähenda seade-stu tiitlis mitte ainult väljanõudmist, ta peab ühtlasi säilitama sama kõla ühe

teise «seadmisega», millest ta pärineb, nimelt tolle esile- ja näha-seadmisega, mis ποιήσις'e mõttes laseb olemasoleval esile tulla varjamatusse. See esiletoov esile-seadmine, näiteks raidkuju ülesseadmine templi maa-alal, ning nüüd mõeldud väljanõudev seadmine on küll täiesti erinevad ja jäävad olemuselt ometi sugulusse. Mõlemad on ἀλήθεια, ilmsikstoomise viisid. Seade-stus sünnib endana see varjamatus, mille kohaselt moodsa tehnika töö toob selle tegeliku ilmsiks koosseisuna. Sellepärast ei ole tehnika ei ainult inimlik tegevus ega hoopiski mitte pelk vahend säärase tegevuse piires. Ainult-instrumentaalne, ainult-antropoloogiline tehnika-määratlus kaotab põhimõtteliselt maksvuse; ta ei lase end täiendada mõne ainult tahalülitatu metafüüsilise või religioosse seletuse läbi.

Igatahes jääb tõseks, et tehnilise ajastu inimene on eriti silmatorkaval viisil ilmsikstoomisse välja nõutud. Eeskätt puudutab see loodust kui energiavaru /ehk — «koosseisu» — Bestand/ peamist ladu. Sellele vastavalt näitab inimese seadev käitumine ennast kõigepealt uusaegse eksaktse loodusteaduse tekkimises. Tema ettekujutuslaad seab looduse kui väljarehkendatava jõudude-ühenduse järele. Uusaegne füüsika ei ole mitte sellepärast eksperimentaalfüüsika, et ta rakendab looduse küsitlemiseks aparatuure, vaid ümberkäänatult: sellepärast et füüsika — ja nimelt juba puhta teorianana — seab looduse selle peale, et see ennast ette väljarehkendatava jõudude-ühendusena välja seaks, sellepärast seatakse eksperiment — nimelt küsitlemiseks, kas nõnda seatud loodus endast märku annab ja kuidas ta annab.

Aga matemaatiline loodusteadus on ometi peaaegu kaks aastasada enne moodsat tehnikat tekkinud. Kuidas pidanuks ta juba siis moodsa tehnika poolt selle teenistusse olema seatud? Faktid kõnelevad vastupidise kasuks. Moodne tehnika läks ometi alles siis käiku, kui ta võis eksaktsele loodusteadusele toetuda. Histoorigiliselt rehken-datult jääb see õigeks. Ajalooliselt mõelduna ei puutu ta seda tõest.

Uusaegne füüsikaline loodus-teooria ei ole kõigepealt mitte tehnika, vaid moodsa tehnika olemuse teerajaja. Sest väljanõudev koondamine seadvasse ilmsikstoomisse valitseb juba füüsikas. Aga ta ei tule ta's veel päriselt nähtavale. Uusaegne füüsika on seade-stu kuulutaja, oma päritolu poolest veel tundmata. Moodsa tehnika olemus varjab ennast kaua aega ka seal veel, kus on juba jõumasinad leiutatud, elektrotehnika rööbastele ja aatomi-tehnika käiku lastud.

Kõik, mitte ainult moodsa tehnika olevasti-olev (*das Wesende*) hoiab ennast kõikjal kõige kauem varjul. Sellegipärast jääb ta oma valitsemist silmas pidades sääraseks, mis kõigest eespool käib: kõige varasemaks. Seda teadsid juba kreeka mõtlejad, kui nad ütlesid: too, mis valitseva puhkemise seisukohalt on varem, saab meile, inimestele, alles hiljem ilmseks. Inimesele näitab see algne varane ennast alles viimasena. Sellegipärast ei ole püüdlus algselt mõeldud veel algsemalt läbi mõtelda mõtlemise vallas mitte absurdne tahe möödunud uuendada, vaid kaine valmisolek imestust tunda selle varase tulevase ees.

Historilise ajaarvamise tarvis asub uusaegse loodusteaduse algus 17. sajandis. Seevastu areneb jõumasinatehnika alles 18. sajandi teisel poolel. Ent historilise nendingu seisukohalt hilisem, moodne tehnika, on ta's valitsevat olemust silmas pidades ajalooliselt varasem.

Kui moodne füüsika peab üha suuremal määral lep-pima sellega, et ta ettekujutusvald jääb mittekaemusli-kuks, siis ei ole seda loobumist dikteerinud mõni uurijate komisjon. Ta on välja nõutud seade-stu valitsemise poolt, mis nõuab looduse seatavust koosseisuna. Sellegipärast ei saa füüsika — vaatamata kogu tagasitõmbumisele kuni viimase ajani üksi mõõduandvast, ainult esemete poole pööratud ettekujutusest — kunagi loobuda ühest: sellest, et loodus annab endast märku mõnel rehkendamisi kindlakstehtaval viisil ja jääb seatavaks informatsioonide-süsteemina. See süsteem määratleb ennast siis ühelt veelkord muutunud kausaalsuselt. Ta ei näita nüüd ei esiletoova

pärrarelaskmise karakterit ega *causa efficiens*'i või koguni *causa formalis*'e laadi. Oletatavasti tõmbub see kausaalsus kokku samaaegselt või üksteise järel kindlustatavate koosseisude väljanõutud teatamiseks. Sellele vastaks kasvava endaga-muganemise protsess, mida muljet avaldaval viisil kirjeldas Heisenbergi ettekanne (W. Heisenberg, *Das Naturbild in der heutigen Physik // Die Künste im technischen Zeitalter*, München 1954, lk 43 jj).

Et moodsa tehnika olemus põhineb seade-stus, sellepärast peab see rakendama eksaktset loodusteadust. Selleläbi tekib petlik näivus, nagu oleks moodne tehnika rakenduslik loodusteadus. See näivus võib püsida niikaua, kuni pole küllaldaselt küsitud uusaegse teaduse olemuspäritolu ega moodsa tehnika olemusegi järele.

Me küsime tehnika järele sellepärast, et oma suhet ta olemusega valguse kätte tõsta. Moodsa tehnika olemus näitab ennast selles, mida meie nimetame seade-stuks. Ent viide sellele ei ole veel hoopiski mitte vastus küsimusele tehnika järele — kui vastust andma tähendab: vastama, nimelt selle olemusele, mille järele küsitakse.

Kuhu me näeme ennast toodud olevat, kui me nüüd veel edasi ühe sammu selle üle järele mõtleme, mis see seade-stu säärasena ise on? Ta ei ole midagi tehnilist, masinalaadilist. Ta on see viis, mille järgi tegelik ilmneb koosseisuna. Me küsime jällegi: kas toimub see ilmsiks-toomine kusagil sealpool kõike inimlikku tegemist? Ei. Aga ta ei toimu ka mitte ainult inimese-s ega mõõduandvalt tema läbi.

Seade-stu on tolle seadmise see koondav, mis seab inimest tegelikku seadmise viisil koosseisuna ilmsiks tooma. Nõnda väljanõutuna seisab inimene seade-stu olemusvallas. Mitte sugugi ei ole tal võimalik suhet seade-stuga alles tagantjärele luua. Sellepärast tuleb küsimus, kuidas me peame jõudma suhtesse tehnika olemusega, säärasel kujul alati liiga hilja. Aga iialgi ei tule liiga hilja küsimus, kas me kogeme end päriselt nendesamadena, kelle tegemine ja tehalaskmine on kõikjal kord silmnähtavalt,

Küsimus tehnika järele

kord peidetult välja nõutud seade-stu poolt. Iialgi ei tule liiga hilja eelkõige see küsimus, kas ja kuidas me pääsime päriselt sisse sellesse, milles on olevasti seade-stu ise.

Moodsa tehnika olemus toob inimese tolle ilmsikstoomise tee, mille läbi tegelik muutub kõikjal enam või vähem arusaadavalt koosseisuks. Teele tooma — see tähendab meie keeles: saatma. Meie nimetame toda koon-davat saatmist, mis alles toob inimese ilmsikstoomise tee, *saatmistu*'ks [*das Geschick*]. Siit sellelt määratleb end kogu ajaloo olemus. Ajalugu ei ole ei ainult historiograafia ese ega ainult inimliku tegemise täideviimine. See saab ajalooliseks alles saatmistulikuna (vrld.: *Vom Wesen der Wahrheit*, 1930; esimene väljaanne 1943, lk 16 jj). Ning alles saatmistu esimestavasse ettekujutamisse teeb historiograafiale, s. t teadusele esemena kättesaadavaks ajaloolise ja alles siit peale võimalikuks ajaloolise käibiva võrdsustuse historilisega.

Väljanõudmisena seadmisel saadab seade-stu ühele ilmsikstoomise tee. Seade-stu on saatmistu saatmine nagu ilmsikstoomise iga viis. Saatmistu on nimetatud mõttes ka esile-toomine, ποιησις.

Alati käib selle varjamatus, mis on, üht ilmsikstoomise teed. Alati valitseb inimest läbinisti ilmsikstoomise saatmistu. Aga ta ei ole iialgi sunduse saatus. Sest inimene saab just siis alles vabaks, kui ta kuulub saatmistu valda ning saab nõnda kuuljaks, mitte aga kuuletujaks.

Vabaduse olemus ei ole *algupäraselt* ühte liigendatud tahte või koguni ainult inimliku tahtmise kausaalsusega.

Seda vaba valitseb vabadus valendatu, s. t ilmsikstoodu mõttes. Ilmsikstoomise, s. t tõe toimumine on see, millega vabadus seisab lähimas ja sisimas suguluses. Kogu ilmsikstoomine kuulub varjamise ja varjul hoidmisse. Varjatud aga on ning alati ennast varjates — vabastav, saladus. Kogu ilmsikstoomine tuleb vabast, läheb vabasse ja toob vabasse. Selle vaba vabadus ei seisa meelevalja ohjeldamatuses ega seotuses üksnes seaduste

läbi. Vabadus on valendavalt varjaj, mille valendikus lehvib too loor, mis katab kogu seda tõe olevasti-olevat ning laseb looril ilmuda katvana. Vabadus on saatmistu vald, mis toob ta kunati ilmsikstoomise teele.

Moodsa tehnika olemus põhineb seade-stus. See kuulub ilmsikstoomise saatmistusse. Need laused ütlevad muud kui sagedamini kuuldud jutt, et tehnika olevat meie ajastu saatus, kusjuures saatus tähendab: muutmatu kulgemise vältimatus.

Kui me ometi mõtleme järele tehnika olemuse üle, siis kogeme seade-stut ilmsikstoomise saatmistuna. Nõnda viibime juba selles saatmistu vabas, mis meid mitte sugugi ei lukusta nürisse sundusse pimesi tehnikat käitlema või — mis samaks jääb — ta vastu abitult mässu tõstma ja teda saatana sünnitiseana needma. Vastupidi: kui me end tehnika olemusele päriselt avame, leiame end loodetamatult vabastavalt kõnetatud.

Tehnika olemus põhineb seade-stus. Ta valitsemine kuulub saatmistusse. Kuna see toob inimese kunati ilmsikstoomise teele, käib inimene — niisiis teel olles — alataasa selle võimalikkuse äärel, et järgida ja ajada ainult seadmises ilmsikstoodut ja sealt lähtudes kõiki mõõte võtta. Siitkaudu sulgub teine võimalus, et inimene ennem ja enam ja üha algsemalt varjamatu olemusse ja ta varjamatusse laskub — kogemaks seda vajatud kuuluvust ilmsikstoomisse oma olemusena.

Nende võimaluste vahele toodult on inimene saatmistust ohustatud. Ilmsikstoomise saatmistu on säärasena oma igas viisis ning seepärast paratamatult *hädaoht*.

Missugusel viisil iganes võib ka valitseda ilmsikstoomise saatmistu, kätkeb varjamatus, milles kõik, mis on, ennast kunati näitab, ohtu, et inimene varjamatu puhul vääríti näeb ja teda vääríti tõlgitseb. Nõnda võib seal, kus kogu olemasolev ennast põhjuse-tagajärje seose valguses näha seab, koguni Jumal kaotada ettekujutuse tarvis kõik püha ja kõrge, oma kauguse salapära. Jumal võib kausaalsuse valguses mõne põhjuseni, *causa efficiens*'ini alla

Küsimus tehnika järele

käia. Koguni teoloogia piires muutub ta siis filosoofide jumalaks, nimelt nonde omaks, kes varjamatut ja varjatut määratlevad tegemise kausaalsuse järgi, seejuures mil-lalgi järele mõtlemata selle kausaalsuse olemuspäritolu üle.

Samuti võib varjamatus, millele vastavalt loodus seab ennast väljarehkendatava jõudude-toimeseosena näha, küll õigeid tähelepanekuid pakkuda, aga just nende tule-muste läbi võib jääda oht, et kõiges õiges jääb eemale see tõene.

Ilmsikstoomise saatmistu ei ole iseendas mitte mis tahes, vaid *see* oht.

Valitseb saatmistu ometi seade-stu viisil, siis on ta ülim oht. See oht tõendub meile kahes suhtes. Niipea kui varjamatu ei puutu ükskord inimesse enam eseme, vaid üksnes koosseisuna ning inimene on esemetu piires veel ainult koosseisu seadja, — läheb inimene mööda järsaku kaugeimat äärt, nimelt sinna, kus ta ise peab veel ainult koosseisuna võetud olema. Samal ajal ajab just see nõnda ähvardatud inimene ennast kohevile maa isanda näol. Seeläbi laiutab näilikkus, nagu seisaks kõik, mis ka ette ei tule, ainult niivõrd, kui võrd ta on inimese vägi. See näilikkus laseb küpseda viimasel petlikul näivusel. Tema järgi näeb see nii välja, nagu kohtaks inimene kõikjal veel ainult iseennast. Heisenberg on täie õigusega viidanud sellele, et tänasele inimesele peab tegelik ennast nõnda näha seadma (viidatud teos, lk 60 jj). *Samal ajal ei kohta inimene tänapäeval tõeliselt just mitte kusagil enam ise-ennast, s.t oma olemust.* Inimene seisab nõnda otsustavalt seade-stupoolse väljanõudmise saatjaskonnas, et ta ei võta seda kõnetusena kuulda, et ta iseendast kui kõnetatust üle vaatab ja seega ka kõrvust mööda laseb iga viisi, millepoolest ta oma olemuselt ek-sisteerib keelitus vallas ning sellepärast *ei või iialgi* kohata ainult iseennast.

Ent seade-stu ei ohusta mitte ainult inimest ta suhtes iseendaga ja kõigega, mis on. Saatmistuna juhatab ta seadmislaadilisse ilmsikstoomisse. Kus see valitseb, ajab

ta välja ilmsikstoomise iga teise võimaluse. Ennekõike varjab seade-stu tolle ilmsikstoomise, mis laseb olemasoleval ποιήσις'e mõttes esile-tulla ilmumises. Võrdluses sellega tungib väljanõudev seadmine vastupidisuunatud suhtesse sellega, mis on. Kus valitseb seade-stu, vermivad koosseisu juhtimine ja kindlustamine kogu ilmsikstoomise. Nad ei lase koguni omaenda põhijoont, nimelt seda ilmsikstoomist kui säärast enam nähtavale tulla.

Nõnda ei varja siis väljanõudev seade-stu ainult üht endist ilmsikstoomise viisi, esile-toomist, vaid ta varjab ilmsikstoomist kui säärast ning koos temaga Toda, milles sünnib endana varjamatus, s. t tõde.

Seade-stu seab vääriti ümber tõe paistmise ja valitsemise. Saatmistu, mis saadab seadmesse, on seega äärmisim oht. Ohtlik ei ole mitte tehnika. Ei ole olemas mingit tehnika demonlust, seevastu küll ta olemuse saladus. Tehnika olemus on ilmsikstoomise saatmistuna — oht. Sõna «seade-stu» muutunud tähendus saab meile võib-olla juba mõnevõrra tuttavamaks nüüd, kus me mõtleme seade-stut saatmistu ja ohu mõttes.

Ähvardus inimesele ei lähtu kõigepealt mitte võib-olla surmavalt toimivatest tehnika-masinatest ja -aparatuuridest. Päristine ähvardus on inimest ta olemuses juba riivanud. Seade-stu võim ähvardab võimalusega, et inimene võidaks ilma jätta sisse käänamast algupärasemasse ilmsikstoomisse ja nõnda kogemast algsema tõe keelitust.

Nõnda on siis seal, kus valitseb seade-stu, oht ülimes mõttes.

Kus aga oht on, seal kasvab

Ka päästev.

Mõtleme Hölderlini sõna üle hoolega järele. Mida nimetab «päästma»? Harilikult me arvame, see tähendavat ainult: allakäigust ähvardatut veel ajalt kinni haarama, et teda ta senises edasipüsimises kindlustada. Aga «päästma» ütleb enam. «Päästma» on: sisse viima olemusse, et alles nõnda olemust ta päristisse paistmisse tuua. Kui

Küsimus tehnika järele

tehnika olemus, seade-stu on äärmisim oht ja kui Hölderlini sõna ühtlasi tõest ütleb, siis ei saa seade-stu võim ammenduda sellega, et mis tahes ilmsikstoomise kogu helendamist, kogu tõe-paistmist ainult vääríti seada. Siis peab pigem just tehnika olemus endas kätkema selle päästva kasvu. Aga kas ei võiks siis üks ulatuv pilk sellesse, mida seade-stu on ilmsikstoomise saatmistuna, seda päästvat ta ülestõusmises paistvusele tuua?

Mispoolest kasvab seal, kus on oht, ka päästev? Kus miski kasvab, seal ta juurdub, sealtpeale ta kosub. Kumbki toimub varjatult ja tasa ja omal ajal. Luuletaja sõnuti aga ei tohi me just oodata, et võiksim seal, kus oht on, päästvast vahetult ja ette valmistamata kinni haarata. Sellepärast peame nüüd kõigepealt järele mõtlema, mispoolest juurdub päästev selles, mis on äärmisim oht, mispoolest seade-stu valitsemises koguni kõige sügavamalt — ja sealt kosub. Et säärase üle järele mõtelda, selleks on tarvis meie teekonna viimase sammuna veel selgema silmaga heita pilk ohule. Sellele vastavalt peame veel kord küsima tehnika järele. Sest üteldu järgi ajab see päästev juuri ja kosub tehnika olemuses.

Kuidas peame ometi märkama tehnika olemuses seda päästvat niikaua, kui me ei mõtle järele, millises «olemuse» mõttes on seade-stu päristiselt tehnika olemus?

Seni me mõistsime sõna «olemus» käibivas tähenduses. Filosoofia koolikeeles nimetab «olemus» seda, mis miski on, ladinas: *quid*. *Quidditas*, mis-sus annab vastuse küsimusele olemuse järele. Mis näiteks puude kõigile liikidele, tammele, pöögile, kasele, nulule omane on, on seesama puulik. Selle kui üldise soo, «*universale*» alla langevad tegelikud ja võimalikud puud. On nüüd tehnika olemus, seade-stu, ühine sugu kõige tehnilise tarvis? Osutuks see õigeaks, siis oleks näiteks auruturbiin, oleks ringhäälingusaatja, oleks tsüklotron mõni seade-stu. Aga sõna «seade-stu» ei pea nüüd silmas mingit seadet ega mingisugust aparatuuride-liiki. Veel vähem peab ta silmas säärase koosseisude üldmõistet. Masinad ja aparaadid on

seade-stu juhud ja liigid samavähe kui mees lülitustahvli ees või insener konstrueerimisbüroos. Kõik see kuulub küll koosseisuosana, koosseisuna, seadjana kunati omal viisil seade-stusse, aga see ei ole kunagi tehnika olemus soo mõttes. Seade-stu on ilmsikstoomise saatmistulikke viise, nimelt väljanõudev. Säärane saatmistulik viis on ka esile-toov ilmsikstoomine, ποιησις. Aga need viisid ei ole liigid, mis üksteise kõrvale seatult langevad ilmsikstoomise mõiste alla. Ilmsikstoomine on too saatmistu, mis kunati ja järsku ning kogu mõtlemisele seletamatult jaotub esiletoovaks ja väljanõudvaks ilmsikstoomiseks ning saab osaks inimesele. Väljanõudval ilmsikstoomisel on esiletoovas ta saatmistulik päritolu. Aga ühtlasi seab seade-stu saatmistulikult vääriti ποιησις'e.

Nõnda on siis seade-stu ilmsikstoomise saatmistuna küll tehnika olemus, aga mitte iialgi olemus soo ja *essentia* mõttes. Paneme me seda tähele, siis tabab meid midagi imestusväärset: tehnika on see, mis nõuab meilt selle mõtlemist, mida harilikult mõistetakse «olemuse» /«Wesen»/ all, ühes teises mõttes. Aga millises?

Juba siis, kui me ütleme «majana-olemine» /*Hauswesen*/, s. t majapidamine, «riigina-olemine» /*Staatswesen*/, ei pea me silmas mitte seda soo üldist, vaid viisi, kuidas maja ja riik valitsevad, ennast haldavad, arenevad ja alla käivad. See on viis, kuidas nad on olevasti /*wesen*/. J. P. Hebel tarvitab luuletuses «Gespenst an der Kanderer Straße», mida eriti armastas Goethe, vana sõna «*die Weserei*». Ta tähendab raekoda — niivõrd kui seal koondub kogukonna elu ning saab teoks külaomane olemasolu, s. t on olevasti. Tegusõnast «olevasti olema» /*wesen*/ on alles pärit nimisõna. *Wesen* /olevasti olema/ on verbina mõistetult seesama mis *währen* /viibima/; mitte ainult tähenduslikult, vaid ka häälikulise sõnatuletuse poolest. Juba Sokrates ja Platon mõtlevad millegi olemust olevasti-olevana viibiva mõttes. Kuid nad mõtlevad viibivat edasi-viibivana (ἀείδω). Edasi-viibiva leiavad nad aga selles, mis jäävana peab vastu mille tahes suhtes, mis ette tuleb. Selle jääva

Küsimus tehnika järele

avastavad nad jällegi väljanägemises (εἶδος, ἰδέα), näiteks idees «maja».

Temas näitab ennast too, mida iga nõnda kujunenu on. Üksikud tegelikud ja võimalikud majad on seevastu selle «idee» vahelduvad ja kaduvad teisendused ning kuuluvad seepärast mitteviibivasse.

Aga nüüd ei ole millalgi mitte mingil viisil põhjendatav see, et viibiv peab põhinema ainuüksi selles, mida Platon mõtleb ἰδέα'na, Aristoteles τὸ τί ἦν εἶναι'na (tollena, mida iga asi kunati juba oli), mida metafüüsika mõtleb *essentia*'na kõige erinevamate tõlgitsustes.

Kõik olevasti-olev viibib. Aga ons viibiv ainult edasi-viibiv? Kas tehnika olemus viibib mõne idee edasi-viibimise mõttes, mis hõljub kõige tehnilise kohal, nõnda et siit tekib näilikkus, nagu peaks nimetus «tehnika» silmas mõnd müütilist abstraktumit? Kuidas tehnika olevasti on, see laseb ennast ainult tollest edasi-viibimisest näha, milles seade-stu sünnib endana ilmsikstoomise saatmistuna. Goethe tarvitab ükskord («Südamesugulased», 2. osa, 10. pt., novellis «Imelikud naabrilapsed») *fortwähren* /«edasi viibima»/ asemel salapärast sõna *fortgewähren* /«edasi hoidma»/. Ta kõrv kuuleb siin «viibima» ja «hoidma» väljendamata kooskõla. Mõtleme aga nüüd järelemõtlikumalt kui siinamaani selle üle järele, mis päristiselt viibib ja võib-olla ainsana viibib, siis võiksime öelda: *Ainult hoitu viibib. Algselt varasest viibiv on hoidev.*

Tehnika selle olevasena (*das Wesende*) on seade-stu see viibiv. Valitseb see koguni selle hoidva mõttes? Juba see küsimus näib olevat ilmne väärastm. Sest seade-stu on ometi kõige õeldu järgi saatmistu, mis koondab väljanõudvasse ilmsikstoomisse. Väljanõudmine on kõike muud, ainult mitte hoidmine. See näeb nõnda niikaua välja, kui me ei pane tähele seda, et ka väljanõudmine tegeliku seadmisel koosseisuna jääb ikka veel saatmiseks, mis toob inimese mõnele ilmsikstoomise teele. Selle saatmistuna laseb see tehnika olevane inimese sisse Säärasesse, mida ta ise enda poolt ei suuda leiutada ega hoopiski mitte teha;

sest midagi niisugust nagu inimene, kes üksnes ainult enda poolt on inimene, ei ole olemas.

Ent kui see saatmistu, seade-stu on äärmisim oht mitte ainult inimesena-olemisele, vaid ka kogu ilmsikstoomisele kui säärasele, kas tohib siis veel seda saatmist hoidmiseks nimetada? Siiski — ning täielikult siis, kui selles saatmistus peaks kasvama päästev. Ilmsikstoomise iga saatmistu sünnib endana hoidmisest ning säärasena. Sest alles see toob inimesele kätte tolle osa ilmsikstoomisest, mida vajab ilmsikstoomise isenemine. Nõnda vajatuna on inimene omistatud tõe endana-sünnile /ehk isenemisele — *Ereignis*/. Hoidev, mis nii või teisiti saadab ilmsikstoomisse, on säärasena see päästev. Sest see laseb inimesel ta olemuse ülimesse väärikusse vaadata ning sisse käämata. See väärikus põhineb selles, et kaitsta selle maa peal varjamatust ning koos sellega alati kõigepealt kõige olemise varjatust. Just seade-stus, mis ähvardab inimest kaasa rebida seadmisse kui oletatavasti ainsasse ilmsikstoomise viisi ja tõukab inimest nõnda ohtu maha jätta ta vaba olemus, just selles äärmisimas ohus tuleb nähtavale inimese sisim, hävitamatu kuuluvus hoidvasse — eeldades, et me hakkame omalt poolt tähelepanu pöörama tehnika olemusele.

Nõnda varjab siis — mida me kõige vähem oletasime — see tehnika olevane endas päästva võimalikku puhkemist.

Sellepärast seisab kõik selles, et me selle puhkemise üle järele mõtleksime ja sellele mõteldes kaitseksime. Kuidas see toimub? Enne kõike muud nõnda, et me märkame tehnikas seda olevast — selle asemel, et ainult tehnilise peale jõllitada. Niikaua kui me kujutame tehnikat ette instrumendina, jääme me rippuvaks tahtest teda vallata. Me triivime tehnika olemusest mööda.

Küsime me vahepeal, kuidas see instrumentaalne kausaalse ühe liigina olevasti on, siis kogeme seda olevaßt ühe ilmsikstoomise saatmistuna.

Küsimus tehnika järele

Mõtleme me viimaks selle üle järele, et see olemuse olevane sünnib endana hoidvas, mis vajab inimest osavõtuks ilmsikstoomisest, siis tuleb välja:

Tehnika olemus on kõrges mõttes kahetähenduslik. Säärane kahetähenduslikkus tähendab kogu ilmsikstoomise, s. t tõe saladusele.

Esiteks nõuab seade-stu välja seadmise pöörasusse, mis seab iga pilgu ilmsikstoomise isenemisse vääriti ümber ning ohustab nõnda alusest peale suhet tõe olemusega.

Teiseks sünnib seade-stu endana omaltpoolt hoidvas, mis laseb inimesel viibida selles — siinamaani kogenemata, aga kogenenumalt võib-olla tulevikus — olemaks vajatu tõe olemuse kaitseks. Nõnda ilmneb selle päästva puhkemine.

Seadmise ohjeldamatus ja päästva tagasihoidus mööduvad üksteisest nagu kahe tähe teekonnad tähtkujude liikumisel. Ent see nende möödakäik on nende läheduse varjatu.

Heidame pilgu tehnika kahetähenduslikule olemusele, siis märkame saladuse konstellatsiooni, tähekäiku.

Küsimus tehnika järele on küsimus selle konstellatsiooni järele, milles sünnib endana ilmsikstoomine ja varjamine, milles sünnib endana tõe olevane.

Kuid milles aitab meid see pilk tõe konstellatsiooni? Me heidame pilgu ohule ning märkame päästva kasvamist.

Selleläbi ei ole me veel päästetud. Aga meid on kõnetatud selleks, et loota päästva kasvavas valguses. Kuidas võib see juhtuda? Siin ja nüüd ja väheseski nõnda, et me kaitseme päästvat ta kasvamises. Siia kuulub see, et me igal ajal peame silmas äärmisimat ohtu.

Tehnika olevane ähvardab ilmsikstoomist, ähvardab võimalusega, et kogu ilmsikstoomine avaneb seadmises ning kõik seab end näha ainult koosseisu varjamatuses. Inimlik tegevus ei suuda sellele ohule iialgi vahetult vastu astuda. Inimlik suutvus ei suuda üksi seda ohtu iialgi

aheldada. Ometi võib inimlik mõistmine järele mõelda selle üle, et kõigel sel päästval peab olema kõrgem olemus kui ohustatul, kuid ühtlasi sugulaslik.

Suudab siis võib-olla mõni algsemalt võimaldatud ilmsikstoomine seda, et tuua päästvat esimesse paistvusse keset seda ohtu, mis ennast tehnilisel ajastul veel pigem varjab kui näitab?

Kunagi ei kandnud nime τέχνη üksnes tehnika. Kunagi nimetati τέχνη'ks ka toda ilmsikstoomist, mis toob tõe esile paistmise särasse.

Kunagi nimetati τέχνη'ks ka tõe esiletoomist kaunisse. τέχνη'ks nimetati ka kaunitse kunstide ποίησις't.

Ohtumaise saatmistu algul tõusid kunstid Kreekamaal neile võimaldatud ilmsikstoomise ülimesse kõrgusse. Nad tõid jumalate kohalolu, tõid jumaliku ja inimliku saatmistu kahekõne valguse kätte. Ning kunsti nimetati ainult τέχνη'ks. Ta oli üks ainuke, mitmekordne ilmsikstoomine. Ta oli vagur, πρόμος, s.t. kuulekas tõe valitsemisele ja hoidmisele.

Kunstid ei põlvnenud artistlikust. Kunstiteoseid ei nauditud esteetiliselt. Kunst ei olnud kultuuritegemise sektor.

Mis oli kunst? Võib-olla ainult lühikesteks, aga ülevateks aegadeks? Miks kandis ta lihtsat nime τέχνη? Sest et ta oli esile- ja ettetoov ilmsikstoomine ja kuulus sellepärast ποίησις'esse. Selle nime sai viimaks pärisnimena too ilmsikstoomine, mis läbinisti valitseb kauni kogu kunsti, poeesiat, luulelist.

Seesama luuletaja, kellelt me kuulsime sõna:

Kus aga oht on, seal kasvab

Ka päästev.

ütleb meile:

... luuleliselt asub inimene selle maa peal.

Luuleline toob tõe selle särasse, mida Platon nimetab «Phaidroses» τὸ ἐκφανέστατον'iks, puhtaimalt esileilmuvaks. Luuleline läbibast olevasti iga kunsti, olevase iga ilmsikstoomise kaunisse.

Küsimus tehnika järele

Peaksid kaunid kunstid kutsutud olema luulelisse ilmsikstoomisse? Peaks ilmsikstoomine neid algsemalt kõnetama, nõnda et nad omalt poolt seega päriselt hoolitsevad päästva kasvamise eest, uuesti äratavad ja panevad aluse pilgule ja usule hoidvasse?

Kas kunstile on keset seda äärmisimat ohtu võimaldatud see ta olemuse ülim võimalus, ei või keegi teada. Ometi võime me imestust tunda. Mille üle? Teise võimaluse üle, et kõikjal seab ennast sisse tehnika pöörasus — kuni ühel päeval läbinisti läbi kõige tehnilise on tehnika olemus olevasti tõe endana-sünnis.

Et tehnika olemus ei ole midagi tehnilist, sellepärast peab olemuslik mõistmine tehnika suhtes ning otsustav vaidlus tehnikaga toimuma vallas, mis on ühelt poolt suguluses tehnika olemusega ja teiselt poolt ta'st ometi täiesti erinev.

Üks sääraseid valdu on kunst. Muidugi ainult siis, kui kunstiline mõistmine omalt poolt ei sulgu tõe sellele konstellatsioonile, mille järele me küsime.

Nõnda küsides tunnistame siis viletsust, et lausa tehnika palge ees ei koge me veel seda tehnika olevast, et lausa esteetika palge ees ei hoia me enam kunsti olevast. Mida küsivamalt me ometi mõtleme järele tehnika olemuse üle, seda salapärasemaks muutub kunsti olemus.

Mida enam me läheneme ohule, seda heledamalt hakkavad helendama teed päästvasse, seda küsivamaks muutume meie. Sest küsimine on mõtlemise vagurus.

TEHNIKA JÄRELE KÜSIMISE JÄREL:

Martin Heidegger tõlkimisest

Martin Heideggeri 100. sünnipäevaks 26. septembril 1989 avaldab ajakiri «Akadeemia» maikuu «Loova maastiku» järel niisiis veel ühe tähise teelt. Selleks on «Küsimus tehnika järele» («Die Frage nach der Technik»). Detsembris 1949 pidas M. Heidegger Bremenis (*Club zu Bremen*) ühise pealkirja all «Pilk sellesse mis on» («Einblick in das was ist») neli ettekannet: «Das Ding» — «Das Ge-stell» — «Die

Gefahr» — «Die Kehre». 1950 kordas ta neid Bühlerhöhel. Neist teise («Das Ge-stell») kandis ta hiljem — 18. novembril 1953 — ümber tehtud kujul ning juba pealkirja all «Die Frage nach der Technik» ette Baieri Kaunite Kunstide Akadeemia sessioonil «Kunstid tehnilisel ajastul», korrates seda veel 12. veebruaril 1954 Freiburgis (Breisgau) Immanuel Kanti 150. surma-aastapäeval. Ettekande tekst avaldati esmakordselt 1954 Münchenis jo mainitud akadeemia aastaraamatu «Gestalt und Gedanke» 3. järjes (lk 70—108), seejärel Martin Heideggeri kogumiku «Vorträge und Aufsätze» («Ettekanded ja artiklid») 1. köites: Pfullingen, 1954, lk 13—44. Tõlge eesti keelde valmis teoselt: Martin Heidegger, Die Technik und die Kehre, — Pfullingen: Neske, 1962 (Opuscula aus Wissenschaft und Dichtung I), mis ühtekoondava pealkirja all esitab esialgsetest Bremeni-ettekannetest 2. — siin eesti keeli toodava «Küsimuse tehnika järele» (lk 5—36) — ning 4., «Käände» («Die Kehre»).

Selgesti tundes ja tunnistades suurt tarvidust tehnika-ettekande pikema eestikeelse tõlgitsuse järele, šamas ometi vähemalt sama selgesti tundes ja tunnistades ajalisi-ruumilisi ja oma võimelisigi võimalusi ning sellegipärast lootes kellegi kasvavale võimalusele seda edaspidi teha, jäägu siin ja täna sügavamasse tõlgitsusse laskumata. Aga see ei vabasta lugejat mõtlemisest. Kõik üteldu nõuab mõtlemist. Mõtlemise kohta on midagi üteldud ka Martin Heideggeri ettekandes «Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne» (Looming 1988, nr 8, lk 1081—1088). Tolle ettekande eestikeelse tõlke saatesõna «Teed — mitte teosed» (lk 1089—1092) kuulub s a a t v a n a siiagi. Tahaksin vaid korrata toonast saadet: selles mõtlemises mõteldes tuleb minna algupärandi järele, asja pärast peab tõlge viima M. Heideggeri järele saksa keelde. Nõue, mis vähemalt esialgu näib imelik ja paradoksne olevat — tõlkimine ja selle saadus, tõlgitu, pidanuksid meid hoopis vabastama võõrast keelest! Kuuldes, et tõlkimisest ei olda ehk vabad koguni eesti keeli mõteldes, et selle eest ei põgene mitte kuhugi, sest me elame selles — läheb asi veel veidramaks. Ometi on see nii. Kuid kõige paremini kõneleb tõlkimise ehk ümberpanemise (*Übersetzen*) loomusest Martin Heidegger ise. Toodav fragment kannab pealkirja «Märkus tõlkimise kohta» ning leidub 1942. aasta loengus «Hölderlini hümn «Ister»» («Doonau»), mille on välja andnud Walter Biemel.

«Kes aga otsustab ja kuidas otsustatakse ühe «tõlke» õigsuse üle? Oma teadmise mõne võõra keele sõnatähenduste üle me «hangime» «sõnade-raamatust». Aga me unustame liiga kergesti, et sõnaraamatu andmed peavad ju lähinisti põhinema nende keeleliste seoste eelneval tõlgitsusel, millest on võetud üksikud sõnad ja sõnatarvitused. Enamikul juhtudel annab sõnaraamat sõnatähenduse üle õiget täpivust; aga selle õigsuse kaudu ei ole veel tagatud selle tõe nägemine, mida see sõna tähendab või tähendada võib juhul, kui me küsime sõnas

Küsimus tehnika järele

nimetatud olemusala järele. «Sõnade-raamat» võib anda viiteid sõnast arusaamiseks, kuid ta ei ole mitte kunagi lausa ja ette kohustav instants. Sõnaraamatule tuginemine jääb alati vaid tuginemiseks keele ühele oma laadis ja oma piires enamasti hoopiski mitte mõistetavale tõlgitsusele. Niipea kui me vaatleme keelt ainult suhtlusvahendina, on suhtluse ja vahetuse tehnika tarvis kohandatud sõnaraamat «ilma pikemata» «korras» ja kohustav. Silmas pidades keele ajaloolist vaimu tervikuna, puudub seevastu igal sõnaraamatul vahetu mõõduandvus ja kohustavus.

Oieti käib see muidugi iga tõlke kohta, kuna tõlge peab vältimatult sooritama ülemineku ühe keele keelevaimust teise omasse. Ei ole ülepea olemas tõlget selles mõttes, et ühe keele sõna võiks või ka ainult tohiks vastavusse tuua teise keele sõnaga. See võimatus ei tohiks jällegi vääriti selleni viia, et tõlget alahinnata pelga vääriti ütlemise mõttes. Vastupidi: tõlge võib päevavalgele tuua koguni seoseid, mis küll leiduvad tõlgitud keeles, ent ei ole nähtavale seatud [*herausgelegt* — *Ü. M.*]. Me tunneme siit ära, et iga tõlkimine [*Übersetzen* — *Ü. M.*] peab olema tõlgitsemine [*Auslegen* — *Ü. M.*]. Ühtlasi kehtib ka ümberkäänatu: iga tõlgitsemine ning kõik, mis ta teenistuses seisab, on tõlkimine. Siis ei toimu tõlkimine mitte üksnes kahe erineva keele vahel, vaid tõlkimine on olemas sellesama keele sees. Hölderlini hümnide tõlgitsemine on tõlkimine meie saksa keele sees. Seesama käib tõlgitsemise kohta, mille teemaks on nt Kanti «Puhta mõistuse kriitika» või Hegeli «Vaimu fenomenoloogia». Äratundmises, et siin on vältimatult tegemist tõlkimisega, leidub tunnustis, et säärased «teosed» tarvitsevad tõlget oma olemuse poolest. See tarvidus ei ole aga puudus, vaid nende seosmine eelis. Teiste sõnadega: ühe ajaloolise rahva keeles leidub see, et korraga mäestikusarnaselt madalikuks ja tasandikuks üle minna ning ühtlasi harvade tippudega muidu ligipääsmatutesse kõrgustesse ulatuda. Seal vahepeal on «poolkõrgused» ja «astangud». Tõlkimisena on tõlgitsemine nimelt arusaadavaks tegemine — muidugi mitte selles mõttes, nagu arvab seda harilik aru. Et selles pildis püsida: keelelise luule- või mõtteteose tippu ei tohi tõlke läbi maha võtta ning kogu mäestikku pinnapealsuse lauskmaaks tasandada, vaid ümberkäänatult: tõlge [*Übersetzung* — *Ü. M.*] peab viima [*versetzen* — *Ü. M.*] tipu poole tõusmise rajale. Arusaadavaks tegemine ei tohi kunagi tähendada mõne luuletuse või mõtlemise nivellimist iga suvalise arvamise ja selle arusaamis-horisonдини; arusaadavaks teha tähendab äratada arusaamist sellest, et kui mõne teose tõde nähtavaks peab saama, tuleb murda ja maha jätta harilikku arvamise pime kangekaelsus.

See vahemärkus tõlkimise olemuse üle tahaks meelde tuletada seda, et tõlke raskus ei ole kunagi pelgalt tehnilisi, vaid et ta puudutab inimese suhet sõna olemuse ja keele väärikusega. Ütle mulle, mida

sa pead tõlkimisest, ning ma ütlen sulle, kes sa oled.» (Martin Heidegger, Gesamtausgabe. II. Abteilung: Vorlesungen 1923—1944. Bd 53: Hölderlins Hymne «Der Ister». — Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1984, S 74—76.)

Nõnda siis ütles M. Heidegger seda, et iga tõlkimine ühest keelest teise on tõlgitsemine. Tõlgitsemine tähendab tõlkimist. Siit järgneb, et õigupoolest sünnib ühe ja samagi keele sees tõlkimine. Aga miks siis ometi peaks eestikeelne tõlge juhatama tagasi saksa keelde? Lühidalt üteldes asja enda pärast, sest see seisab saksa keeles — ning siit edasi sellepärast, et kui tõlkimine on tõlgitsemine, siis on see tõlge, mille taga tõlkija, vaid üks tõlgitsusi, õieti tõlgitsemise võimalusi, mille teostanud tõlkija — üks lugeja. Teistele lugejatele jääb teisi võimalusi. Ei maksa muidugi unustada, et Martin Heidegger pärisiski algul «tolke» õigsuse järele. See üha uuesti ettevõetav tõlkimine, mis tõlgitsemisena näib nii arusaadav olevat ühe ja sama keele sees, ei näi seda olevat eri keelte vahel. Jääb veel küsida, kas see Martin Heidegger tõlgiti eesti keelde siiski ainult sellepärast, et lugejat saata tagasi saksa keelde ... Võiks koguni nii küsida, kas tõlkija tõlgib midagi saksa keelest eesti keelde saksa keele või eesti keele pärast.

Võiks veel teda ennast kuulata:

«Ehtne tõlge on alati vaidlus ning nõnda on tal oma pärisomased võimalused ja piirid. Sellepärast oli tarvilik vahemärkus, mis pidi puudutama tõlkimise olemust, aga samuti selles leiduvat kahe keele vahekorda teineteisega ning seega suhet sõnaga. Iga tõlge on tõlgitus. Ning kogu tõlgitsemine on tõlkimine. Kui me oleme sunnit meie päris oma keele luule- ja mõteteoseid tõlgitsema, tuleb välja, et iga ajalooline keel tarvitseb iseendas ja iseenda jaoks — siis mitte ainult võõraste keelte suhtes — tõlget. See jällegi tõendab, et üks ajalooline rahvas ei leia mitte iseendast — ning s. t mitte ilma oma kaasabit — oma pärisomases keeles kodu. Seepärast võib olla, et me räägime küll «saksa», aga kõneleme ometi täiesti «ameerikalikult».

Kui ajaloolisuse juurde kuulub olemuslikult koju-tulemine, siis ei saa ka ajalooline rahvas kunagi iseendast ega vahetult pärisomases keeles oma olemuse küllastust leida. Ajalooline rahvas on ainult oma keele kahekõneluse kaudu võõraste keeltega. Arvatavasti sellepärast me õpimegi veel täna võõrkeeli. Nii meie kui ka jaapanlased õpime inglise-ameerika keelt. Sellel on oma pärisomane tehnilis-praktiline vältimatus, milles ei kahtle keegi, kellel aru peas. Jääb ainult küsimus, kas me peale säärase keeleteadmiste kasulikkuse ka nende olemuslikku ohtu tunname. Oht seisab selles, et me hindame nüüd ülepea iga suhet võõra keelega üksnes ladusa tehnilise vahekorra aluselt käibivate võõrkeeltega. Teeme me seda, siis ei tähenda nt tõlkimine meile mitte midagi muud kui tehnilist vahendust. «Tõlkimine» /«Übersetzen» —

O. M. on üks keelelise suhtluse «teisale juhtimise» [*Umleitung*] — *O. M.* viise. Vaevalt me aimame midagi veel sellest, et tõlkimine võib olla kahekõnelusi, nimelt eeldades, et tõlgitav keel on veel ühe olemusliku keele laadi. «Umberpanemine» [*heh* «tõlkimine»] — *O. M.* ei ole hoopiski mitte nii väga üks «ümber-panemine» ning pärisomase keele abil üleminek võõrasse. Tõlkimine on pigem päris oma keele äratusi, selitusi, arendusi võõraga vaidlemise abil. Tehniliselt rehkendades on tõlkimine võõra keele asendamine [*Ersetzen*] — *O. M.* päris omaga või ümberkäänatult. Ajaloolise teadvuse poolest mõeldult on tõlkimine vaidlus [*Auseinandersetzung*] — *O. M.* võõra keelega päris oma keele pärisomaseks-saamise [*Aneignung*] — *O. M.* pärast. Sellepärast ei ole muidugi ükskõik, kas ülepea enam võõrkeeli õpitakse või kas õpitakse tehnilis-praktilise suhtluse eesmärkidel nt ainult ingliski-ameerikat või kas me (igatahes mitte pelgalt näite pärast) otsime sissepääsu kreeka keele keelevaimu.

See otsus, mis võõraste keelte valimisel nõnda langeb, on õieti otsus meie päris oma keele üle, nimelt otsus, kas me kasutame ka päris oma keelt ainult tehnilise instrumendina või ülendame teda selle peidetud kirstuna, mis olemisele kuuludes hoiab endas varjul inimese olemust.

Niisiis tagasi «humanistliku gümnaasiumi» juurde. Ei. Sest ajaloolistel silmapilkudel nüüd ettevalmistuva laadis on iga pelk «tagasi ... juurde» endapettusi, käigu see «tagasi» klassikalise muinasaja või Uue Testamendi kohta. Sest oleks ikka veel üüriti mõeldud, kui tahaksime arvata, et kreeka keele äraõppimine oleks soovitatav selleks, et me võiksime suuri luuletajaid ja mõtlejaid algtekstis lugeda, et nõnda kui «haritud» väärt olla ja selle hariduse tagajärjel «kultuur-rahvana» üles astuda. Me õpime kreeka keelt selleks, et meie päris oma ajaloolise alguse varjatud olemus meietarvis meie sõna selgusse tee leiaks. Siia kuulub aga see, et me kreekluse ainulist olemust tunneme ning ta ainulisuses tunnustame. Me tohime kreeka keelt õppida ainult, kui me teda olemuslikult ajalooliselt vältimatuselt päris oma saksa keele pärast õppima peame. Sest ka seda peame me alles õppima; ja kuna me arvame, et see läheb iseendast, õpime me teda kõige raskemini ning saadame ta nõnda selle pelga unarussejätuga kõige ennemini ohtu. Keelt õppida tähendab kuulma õppida — mitte ainult väljaütlemist, vaid väljaüteldut. Kuulamine ja kuulata-suutmine on ehtsa sõna ehtsa lugemise alustingimus. Siin on tõlgitsemisel ja tõlkimisel nende päris oma ja ainus element.» (S e a l s a m a s, S 79—81.)

Saadest täiesti aru sellest, et Martin Heideggeri sõna sünnitab uusi küsimusi — ühe rahva ja ta keele ajaloolisus, keele õppimine, «humanistlik gümnaasium», «kultuurrahvas» jne —, tuleb ometi tunnistada, et tõlkimise mõtte kohta leiab sellest avarast seosest selge-

suunalise tõlgitsuse: «Tõlkimine on pigem päris oma keele äratusi...» Ning edasi. Nii et kui lugeja — koos tõlkijaga — läheb saksa keelde tagasi, siis alati selleks, et omakorda eesti keelde naasta. Me tõlgime eesti keelde ikkagi eesti keele pärast — kuigi teha tuleb seda pärast võõrast keelt.

Nagu eespool üteldud, tarvitaks tehnika-ettekannet pikemat üksikasjalikumalt tõlgitsust, mis jällegi peaks — nüüd juba täiesti arusaadult — saadetud olema kunatisist tõlkepõhjendusist. Eeskujuna abi mõttes — korvamaks siinset puudulikkust — võiks esialgu viidata peatükile «Aletheia ja tehnika olemus («Küsimus tehnika järele», 1953)» Walter Biemeli teoses «Martin Heidegger» (Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1973, S 111—124).

Pärast M. Heideggeri ettekande «Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne» tõlget 1988. aasta augusti-«Loomingus» on muult mitmeid kordi päritud, mida tähendab küll eesti keeli *kunati*. *Kunati* ja sellest tuletatu on kuulnud ja laenatud häält kolleegilt tõlkimaks eesti keelde saksa määrsõna *jeweils* ja sellest tuletatut, tähendades siis ligikaudu *parajasti* või *vastavalt igal korral* või *alati* (vrd. saksa *weil* 'kuna'). Ain Kaalepi sõnutsi on adverbiloomet eesti keeles harukordne. Igatahes ei viita *kunati* tingimata ei minevikule, ei tulevikule. *Kunati* ei ole *kunagi*, lähenedes tähenduselt pigem ühendile *kuidas kunagi*.

Kasvab ka eestikeelne heideggeriana. «Loova maastiku» kõrval tuleb mainida Martin Heideggeri «Väljateed» («Der Feldweg», 1949) Arnold Kuldvere tõlkes (Tulimuld, 1988, nr 1, lk 27—28), saadet tõlkija eessõnast «Filosoof Martin Heidegger — Olemise ümmardaja» (sealsamas, lk 24—26). Saan täna viidata veel teiselegi varasemale eestikeelsele käsitlusele, nimelt Ilmar Laabani loole «Martin Heidegger — humanismi kriitik» (Vaba Eesti, 1960, nr 2, lk 60—61). Siinmaal avaldas «Nõukogude Kool» Voldemar Kolgalt mõtiskluse «Lugedes Heideggeri, mõeldes koolile» (1989, nr 1, lk 30—31 ja 43), milles venekeelse tõlke toel refereeritakse «Maailmapildi aega» («Die Zeit des Weltbildes»). See esitus sunnibki lõpetuseks meelde tuletama fenomenoloogilist kutset «asjade endi juurde».

Olo Matjus

Seeriast «Sõda» fragment

EESTI BALLAAD 30. AASTATE TEISEL POOLEL

Arne Merilai

Luule sünteetiline periood asendus 30. aastate algul destrueeriva arengujärguga. See muutis oluliselt ka ballaadi olemust. Märgatavalt taandus traditsioonilisele ballaadile omane romantiline tinglikkus, erandlikkus ja abstraktne lähenemislaad, asendudes eri tasandil äratuntavamate reaalidega (vt ka Siirak 1973: 1903 jj). Eelnenud ajalõigu luule püüd demokraatlikkuse suunas tähendas ühtlasi grupivaimu taandumist ning süvenevat individuaalset eristumist esteetilise pluralismi teravnevat vastuoludes (Oras 1936: 173). Ballaad taandub mõneks ajaks; elavnedes küll uuesti 30. aastate lõpupoole, ei saavuta ta luuleprotsessis enam eelmise arenemisjärgu kesket asendit.

Märgatavad on struktuurinihked: ühelt poolt lähene mine realistlikumale ja avatumale, sünteesi ja üldistuse asemel loetelu eelistavale poeemile; teisalt tekib vastuolu žanri tundliku sotsiaalse loomuse ja seda isikulüürika poole kallutava romantilise erandlikkuse vahel. Uuesti aktualiseerub ka traditsioonilise ballaadi harrastus ning süveneb rahvaluulelise eepilise elemendi osatähtsus. Terav disparaatne pingestatus hakkab järele andma lepituse- taotluste ees, kahandades žanrihedust. Ühtlasem eepiline kude võib kergesti asendada lüheldase katkendliku heitlikkusega, distantseeritud jutustajaisik 1. isikuga. Lüürilises osas muutub valdavaks unenäolisus — võib-olla

isegi teadliku emotsionaalse nihetusena nii süžee kui hoiatavate ajastureaalide suhtes. Väga pädevalt suutis ballaadi arengut jälgida kriitika: see saavutati paljuski tänu eluläheduslikkuse koolile, mis harjutas žanri dünaamikat nägema kooskõlas kogu ühiskonna liikumisega (vt ka Kalda 1971: 1247—1248). Novaatorlus sisaldas ühtlasi žanripiiride lõhkumist, sest avangardism ja rõhutatud traditsioonilisus on žanri «lõpetamise» kui terviknähtuse eri küljed, mis ei avaldunud mitte ainult eri autorite omavahelises võrdluses, vaid üsna selgesti ka üksikute autorite loomingus.

*

Juba Artur Adsoni ja Hendrik Adamsoni ning oma-päraselt ka Henrik Visnapuu 30. aastate alguse ballaadid viitasid romantismi ja realismi konfliktile žanri sees. Veidi hiljem avaldub see eriti Mart Raua ja Jaan Kärneri loomingus. Mart Raua «Kauge ring» (1935) sisaldas eelnevaga võrreldes teisenenud ning kahetist lähenemist ballaadile: luulekogu algusossa kuuluvad «Romantiku ballaad», «Verevaras» ja «Sarkurid» (1930—1931), lõppu aga juba teisenenud ballaadilisusega (romansilaadsed) «Hirv ja jõgi», «Niitjad» ja «Õisel jõel» (1934). Kui esimestes on veel ülekaalus romantiline kude — viirastuslikkus, uneuim, sümbolid —, siis järgmistes annab tooni elupiltide konkreetsus ja olustikulisus, kujundi allegoorilisus. Kuid esimesedki palad on tulvil autoriirooniat, eemaldudes «Rusemete»-aegsest üleromantiseeritud elutundest.

Endel Nirk on tähele pannud, et «Kauges ringis» ilmneb luulelaadi kahestumine eluvõõra romantiku ja aktiivse kriitilise mõtleja vahel, kusjuures viimane on ülekaalus. Läbinud romantiliste otsingute ajajärgu, seisib poet uue loomelaadi, eelkõige realistliku (proosa)loomingu künnisel (1957: 355—356). See oli areng, mis puhastas M. Raua luule verevaesest vehklemisest ja tegi temast nõudliku arvustusegi jaoks arvestatava ajastulähedase looja, kelle «kõrgelearenenud vormitahe» oli

«tasakaalus teose sisustikulise pinevusega» (Talvik 1935: 385). Kunstilise pingestuse annab luulekogule aga peamiselt lüroepiline osa ja vähem selle enesevaatluslikud luuletused.

Arenduselt küll eepilisse kirjeldusse kaldudes, ei puudu neis lugudes tihti hea dramaatiline lõppakord («Sarkurid», «Niitjad», «Hirv ja jõgi»). Ilmneb kallak jutustamisele l. isikus, mis loomulikult on üleisikulises tähenduses, samuti meelepettusliku uima ja rammestuse õhkkond. Luulekriisi olukorras ei tekitanud Raud küll sensatsiooni, kuid huvi tema raamatu vastu oli suur — seetõttugi, et olemasolev ja tulev oli selles kogus hästi näha. Ajal, mil lüürika oli juba valdavalt realistlik, jäi ballaad ikka seotuks romantikaga (vt ka Paukson 1936; Urgart 1936). Ei ole kadunud ka soome mõju, mida tõendab Yrjö Jylhä ballaadiliku õudusnägemuse «Unipaine» tõlge või Raua eestindatud Martti Haavio *Bänkel-sang* «Yx halle laul» («Soome antoloogia III» (1934)).

Samaväärsena sekundeerib Rauale Jaan Kärner «Sõna-sütega» (1936). Selleski luulekogus valitsevad juba «ehtsad elamused ning mitte enam tujud» (Urgart 1937: 489). Romantilise käsitluse taandudes leidis realistiverd Kärner taas oma maneeeri, näidates ühtlasi suurenenud meisterlikkust. Ants Oras: «/- - / Kärner on jälle hakanud kirjutama tõesti häid, ehtsa inimliku sisuga luuletusi. Eriti seal, kus ta käsitleb loodust ja tööd või on täis uhma saatuse vastu, tunneb tema värssides värsket tuult» (1937a: 70). Aastail 1932—1934 valmib tal kolm lugu: «Kojupöörang», «Laane-kuningas» ja «Magavad lapsed», millest kaks esimest on ballaadid ja viimane ballaadi-pärane poem (õigustatult vaadeldud ka ballaadina). Kõige vähenõudlikum on «Kojupöörang», mistõttu seda pole ka luuletuskogus. Kärneri ballaadiloomingut võis

mõneti mõjutada Heinrich Heine luule (eriti tema «Romanzero»), kelle tõlkevalimik valmis luuletajal 1934. aastal.

Samuti nagu Raua puhul, on ka Kärneri töodes tugev sotsiaalkriitiline alltekst; nende teemaks on ajastuomase pessimismi ja elutahte võitlus, kusjuures Kärneri hea karakterikujundus kannab tunnustatavat dramaatilist pinget. Viimane ei sega siiski kõikumast melodramaatilisuse piiril, seda eriti traagilises, kannatavate laste teemat pisut ekspluateerivas loos «Magavad lapsed». Tegevuse hermeeitiline arendus ja paratamatuse mulje teevad luuletusest ballaadipärase teose, mida paisutatud detailistik ja pikkus lähendavad aga samas vähemääratletud piiridega poemile. Nii jõuab Kärnergi mahult pea poole raamatust hõlmava lüroepika kaudu välja senisest subjektiivsest suhtumisringist (Sõöt 1937).

Soodsais tingimuis hakkasid J. Kärneri sõnad ühtäkki hõõguma; jahe poolklassikaline hoiak muutus tugevasti inimlikumaks; autor tungis «ikka lähemale oma rängete ja põhimisemate nüüdiselamuste kihtidele» (Paukson 1937: 29). Eriti kogu parima osa — lüroepika kaudu, sest «neli jutustavat luuletust on kogu oma eksaltatsioonilise üldmeeleolu ning ühtlasi kohati jõhkrate toonide juures mõjuvaimaid osi raamatus. Siin ei heietata värsslugusid, vaid maalitakse hõõguvi meeli» (Paukson 1937: 30).

J. Kärneri luules on see kogu samuti murdepunktiks, kus heitlusrikka ümberkujunemise teel hüljatakse individualistlik laad ja jõutakse realistliku meetodi kaudu ühiskonna huvide mõistmiseni (Sang 1941: 624). Seda üleminekut peegeldab hästi «Laane-kuninga» dramaatiline heitlus ja hukkumine oma emotsioonide sasipuntras ning sellele vastanduv n-õ uus ajalaul — tööpoesiat ülistav realistlik poem «Metsatöölised». Süzeelt on «Laane-kuningas» dialoogis A. Adsoni «Kusta Tamme loo» ja Karl Eduard Söödi hilisema «Viina-Matsi tantsutrallin-guga»; selleski loos hõljub kõige kohal joobumuse viiras-tuslik võlu, millel ei lubata siiski võimust võtta. Mõlemad

autorid — M. Raud ja J. Kärner — loovad taas ballaade sõjapäevil, näidates nendega, et romantiline nägemisviis ei ole neile olemuslik, vaid ainult teadlik ballaadilisust markeriv stiilivõte.

*

Pärast 30. aastate keskaiga ajutist luuleelu stabilisatsiooni ning diferentseerumist tekivad uuesti sünteetivõimalused ja -otsingud. Seetõttu taaselavneb ballaadki, kuigi teisenenuna ja varasemast väiksemas mahus. Üldine sotsiaalne ajend selleks oli uus ülemaailmne majanduskriis, kuna vahetu poliitiline elu ballaadi jaoks mingit rolli ei mängi. See avas jälle ballaadi esilekerkimise tunnetusliku juure — destabilisatsiooni poolt esile kutsutud pöörde rahvalike jõuallikate poole, otsimaks ebakindlas õhkkonnas vaimset tuge ja identiteeditunnet püsivatelt ühiskondlikelt väärtustelt.

Hea kirjelduse ajast, mil seaduspäraselt küpses uus ballaadisituatsioon, annab Erna Siirak: «Nii meil kui mujal maailmas iseloomustab luule, kitsamalt lüürika arengut juba pikemat aega tung endast välja /- - / objektiivsesse — kui tahetakse pakkuda tõesti sugestiivset kunsti. /- - / kontakt reaalsuse mitmepalgelisusega suureneb. Ajal, millal vana hea Euroopa kaart muutub üle-öö, millal poliitiline ebastabiilsus ja olude vankuvus külvab jõudlasti nihilismi ja skepsise pisilasi ja «elementide pime raev» ähvardab matta vaba vaimu, ei ole ime, et meiegi poetide loomingus tihenevad reageeringud ajale» (Tillemann 1938: 634). Seekordne luule lüroepiline avanemine ei ole aga enam katedraalina kõrgusesse pürgiv nagu eelmisel etapil (Marie Under!), vaid maalähedasem, konkreetsem ja vähem romantiseeritud; tihe kontakt objektiivsusega saavutatakse vaiksemates toonides. Detaile kujutatakse vahetumalt ja nüansseeritumalt, palavikuline hingeseisund tekitab kujundi reobjektiveerimise kaudu kiretuse mulje (vt Muru 1974: 299—300). Rõhk nihkub kollisioonilt vastuolude teineteiseks üleminekule, ühenda-

vale ja lepitavale algele — selline kokkusulandumine lühendab ballaade ning ähmastab piire lüürilise ja eepilise alge vahel. Ehkki esiplaanil on sünteesi leebem variant, ei kao konflikt kui niisugune päevakorralt, mille eest silmi sulgemast hoiatas ka Heiti Talvik: «Kuigi tänapäeval üha sagedamini tavatsetakse kõnelda kriisi möödumisest ning uuest, seniseid vastuolusid lepitavast ja ühtesulatavast luulehoiakust, suudaks teatav tagasihoidlikkus selles küsimuses meid kaitsta nii mõnegi enne-aegse pettumuse eest» (1937a: 57).

Ballaadid muutuvad süžeelt põgusamaks ja katkendlikumaks, lüüriline ja eepiline sulanduvad intiimsemaks, väljapoole suunatud valjuhäälnelne dramatism asendub sise-monoloogse heitlusega. Kui 20. aastate lõpul oli tegemist klassikalise ballaadisituatsiooniga, siis tundub, et sedapuhku on õigem kõnelda n-õ postballaadilisest etapist, omamoodi «pärasballaadidest». Nende puhul on luuletuste geneetilis-tüpoloogiline seos ehtsa ballaadiga küll hästi selge, kuid žanri karakteristikat saab rakendada ainult tingimisi. See tekitab rohkesti määratlemise probleeme. Žanr lüriseerub ja teeb tunnetusliku sammu edasi, mis on eriti hästi jälgitav Hendrik Adamsoni ja Bernard Kangro loomingus.

*

1937. aastal tekib uus tähelepanndav ballaadilaine kolme luuletuskoguga: H. Adamsoni «Linnulaul», K. E. Söödi «Kuusirbi õsu» ja B. Kangro «Vanad majad». «Tõusu ja mõõna» (1931) nelja ballaadiga (eriti «Must mees» ja «Rihpapp») oli Hendrik Adamsoni loomingus toimunud oluline lüroepiline murrang. Uus ja lõplik lähenemine ballaadile hakkab kujunema aastail 1935—1936, kui ilmub kaks ballaadilikku käsitlust «Vaeslaps» ja «Aardejahil», mõlemad tulvil õudusmüstikat à la Jakob Tamm. Võrreldes eelmistega ei ole see edasimineku, kuid tundlik ajamärk, eriti mis puutub motiivi inimese ahistavast võitlusest nõidusliku lummusega.

Haripunkt saabub «Linnulauluga». Raamat sisaldab kaksteist ballaadi, kaks rahvausundilist legendi «Ilma-Mall» ja «Tähe tüdär» ning võib-olla romansinagi (hispaania romansi mõttes) käsiteldava lüürilise luuletuse piiril oleva lühipala «Mõrvat madrus». Romansipäraseid on teisedki ballaadid, sobides hästi selle karakteristikaga, mille hispaania romansile andis samal aastal «Loomingus» ilmunud referaat. Selles kirjutatakse, et romansski elustub alati kriisiolude puhkedes, on lühidust, lihtsust ja realismi eelistav žanr, mis hoolimata dramaatilisest jõust on vähe-eepline ja katkendlik. See on eelkõige demokraatlik luuleliik, mis elab täisväärt elu rahvalikus keskkonnas ja mis sai uut hoogu seoses alanud kodusõjaga: «Rahvas ja poet hakkavad oma luuletustes ühist keelt kõnelema, nad mõistavad teineteist, romansse luuakse enneolemata ohtruses kaevikus ja rinde taga, suuliselt ja kirjalikult, individuaalselt ja kollektiivselt» (Hispaania romanss... 1937). Adamsoni luule süvarahvalikkuse juures võib selline internatsionaalne ajaside esmalt kahtlemagi panna, kuid nähtavasti on siin tegemist mingite tolle aja luulele omaste üldisemate seaduspärasustega, millele reageeris tundlikult just vahetu Adamson.

Antud seos oli kaasaegseilegi hästi nähtav. Seda tunnistab 1937. aasta eesti luule ülevaade Johannes Semperilt: «Kui neil lugudel, mis leiduvad *Linnulaulu* teises osas, pole igakord eeskujuliku rahvalaulu ranget vormi, siis just ülesehitus ise oma nurgelisusega, vahelejätud dega, kujude pillamisega kirjeldustes ja äärmise kokkuhoiuga sündmustikukäigu enese edasijutustamisel tundub olevat sügavalt rahvahingeline. Neist kargeist ja kokkusurutud lühipoemidest, mis tuletavad kahtlemata meelde Eino Leino ballaade, aga teiselt poolt ka hispaania romansse, hoovab seda stoilist rahu saatuse ees, mida tunnevad Mälgu randlasedki» (1938: 524). Semper näeb õigustatult Adamsoni heitlikus maneeris kunstilise küündimatuse asemel elavat rahvalikkust ja vahetu esituse taotlust suveräänse loomeprintsipiibina. Järjekordne bal-

laadijastu oli kõrgstilist Semperit veennud sedavõrd, et ta aktsepteeris selle luulevõimaluse täielikult.

Lisaks «Loomingu» toimetajaartiklile vaadeldi H. Adamsoni luulekogu veel vähemalt kuues arvustuses ja kaks aastat hiljem juba kirjandusloo käsitluses (vt Jänes, Meiessaar, Parlo, Sööt, Viires 1939: 122). Hinnang kordus — eelkõige ballaadidega («Killevere-Kullevere»!) näitas Adamson end taas meistrina, kes oma algupärasuse tõttu pole tavamöödupuudega kritiseeritav. H. Talvik: «Linnulaulu pärisosa, selle nael, sisaldub aga kahtlemata raamatu keskosas toodud ballaadides ja muidu jutustavat laadi palades. Ballaaditaolisi laule on Adamson kirjutanud varemgi, kuid *Linnulaulus* on tal vastavas žanris pakkuda otse klassilisi saavutusi. Traagilisse õhkkonda juhivad meid tema «Killevere-Kullevere», «Uljas» ning «Suursõsar ja väikeveli»; kõigis neis on tugevaid jälgi Eino Leino *Helkalaulude* ballaaditehnikast (muljet rikuvad vaid mõned komistused regivärsi käsitluses). Väliselt liitub nendega ka «Kate velle lugu». Mütoloogilistest ballaadidest omab «Ilma-Malle» kõrval erilise sugestiivsuse veel «Kuldkannus ja Vaskvarvas». Rahvalik-anekdoodilist «Härja müüki» nimetasime juba eelpool, kuna Adamsoni kohta haruldaselt vormikindel «Legend» teeks au igale koolilugemikule» (1937b: 1161—1162).

Päevakorraale tõuseb žanriprobleem, sest erinevus tavapärasest ballaadivormist on suur. Eri nimetusi kohtab isegi ühe käsitluse sees: ballaad — romanss — lühipoem (Semper), lühiballaadid — pisilood (Adson 1937, 1937/1938), ballaadikesed (Viiding 1938). Üks sobilikumaid tundub olevat E. Siiraku fikseering: «/- - / Adamsonil on ka eepilise kalduvusi, millest kõnelevad ta kogu teises osas esinevad «lood». Neist ballaadifragmentidest (ballaadideks neid nimetada oleks vahest liiga julge) on mõned oma sõnanappuse ja aimamisi antud dramaatikaga õige sugestiivsed, nagu «Mõrvat madrus», «Väike Viiu», osalt ka «Uljas» ja «Suursõsar ja väikeveli» (Tilleman 1938: 628).

Lood koonduvad ühe konkreetse sisemise konflikti ümber, mille esitamiseks visandatakse vaid põgus sisse- liin, et taotleda mõnd lihtsat elamust: rustikaalset meele- olu, õuduse- või hirmutunnet, sümpaatiat või põlgu jms, paatose astmete kõikudes tragismist groteskini. Ballaadid on justkui vahetult esile puhkenud objektiivsest kaosest, läbimata esteetilise vahenduse tasandit, mis teeb luuletuse- sed küll rabedaks, ent elusaks. Seda pidasid silmas H. Tal- vik ja ka J. Semper; viimane kirjutas, et Adamson «meie luuletajaist seisab rahvalaulu loomingulähteile kõige lähemal», et tema «luuleloomingut jälgides saab peagu käegakatsutavaks rahva müüdiloomisvõime. Näeme, kui- das maa seest kerkib haldjaid, kratte ja igasuguseid loo- dusvaime — Adamsoni hing on ses mõttes ürgeestilik» (Semper 1938: 523—524). «Konkureeriv» B. Kangrogi kirjutab hiljem, et Adamson on «viimne eesti rahvalaulik mitte ainult vormivõtete, vaid suuresti ka sisu poolst», kes toetub «meie rahva sügavamatele tunnetuskihtidele» (1987a: 92).

Adamsoni ballaadide vormivõttest:ku iseloomustab suur segipaisatus kõige erinevamaile tasandile. Kord domi- neerib kirjeldav alge («Põgenevad haldjad», nõiduseõpi- lase lood «Tuihänd» ja «Soe süütamine»); kord on üle- kaalus äkiline repliigirikas dramaatiline esitus, nagu Taaveti-Koljati motiivi arendavas «Killevere-Kulleveres» ja muhedas «Uljas». Samas pehmendab tragismi vahedust leebe rahvalik legendilisus («Legend») või muistendilisus («Tähe tüdär», «Ilma-Mall»). Siis jälle võimendatakse seda keskendatud valulise pildini («Suursõsar ja väike- veli», «Väike Viuu», «Kuldkannus ja Vaskvarvas»). Varem taotletud otsene vemmälvõrsilisus on asendunud vääri- kama regivõrsiga, mille nõudeid Adamson järgib enamasti veatult. Samas aga katsetab ta lõbusa sünteesiga, ühenda- des algriimid lõppriimidega. Pseudoregivõrsilt ja kalevi- pojavõrsilt («Härjamüük», «Kanneldai Hannes», «Kate velle lugu», «Uljas», «Killevere-Kullevere») liigutakse varieeruvale trohheusele («Väike Viuu», «Tähe tüdär»,

«Ilma-Mall», «Legend», «Peibutei», «Mõrvat madrus») ning uuendusmeelsena rõhulisele süsteemile («Põgenevad haldjad», «Suursõsar ja väikeveli», «Tulihänd», «Soe süütamine»), mille juurest tehakse edasigi samm vabavärsi poole («Kuldkannus ja Vaskvarvas»). On isegi refrään («Mõrvat madrus») ja moraal («Uljas»). Kirjakeele kõrval rikastavad pilti murdeballaadid: «Soe süütamine», «Kate velle lugu», «Suursõsar ja väikeveli», «Tähe tüdär» ja «Peibutei». Vormikirevus on põhimõtteline, kajastades hästi kogu perioodi ballaade. Segamini on heitlik ajatunne koos pulseeriva loomerõõmuga, hävingutraagika ühes komismiga. Tajumata selles põhimõtet, võib tõesti kõik näida ebaühtlane ja närvilinegi, kuid impulsiivse loomingu meetodi jaoks on viimistlemine juba teisejärguline, väljaspool puhast loomeakti.

Ajanõudlike ballaadidega ilmus Adamsoni luulesse tubli annus tihendatud dramatismi, mis ei jää aga kuigi kestvaks omaduseks, kuigi ballaadiloomes jätkub pärast «Linnulaulu». Üldjoontes kippus tal esikohale kirjeldav alge või siis põlistas loo tuumakas lüüriline osa. Pärast «Linnulaulu» aga jätkub eepika pealetung, tuues kaasa luuletaja otsitud sügavama kokkukõla rahvaluule hingega. Üha enam liigub poeet ridalaliku lüroepilise vaatepunkti poole, suubudes üldisemasse lugulaululisse loomungusse, mis ei tähenda tingimata ballaadi. Dramaatilised ja emotsionaalsed nüansid vaibuvad ning üha vastuvõetavamaks saab ühtlasem ja selgetoonilisem eepiline maaling. Tulemus on väga huvitav, kuid välistel põhjustel vähem tuntud. Eepilise ühetooneoluse olemasolu ja süvenemist Adamsoni «Linnulaulus» märkas juba Aleksander Aspel: «Kaaluvama osa sellest kogust moodustavad /- -/ ballaadid. Ta lüürilisest annist, mis oskab kududa meeleeolvõrku, ei piisa aga dramaatiliste episoodide mõjukaks ülesehituseks. Pildid lämmatavad siin sündmuste liikumise, traagiline pöördekoht jääb sageli liiga hämaraks. /- -/ paljastub uuesti Adamsoni põhine puudus: ta tunde-

tus varjundite suhtes, ja see tingib ta luulelt maha seda, mis ta kujutlusvõime talle avansseerib» (1938b: 150).

Adamsoni edasine areng läheb monotoonse lüroepilise rahvalaulu jäljendamise suunas, kuid seda juba tõsise ja aukartliku suhtumise tasandil. Ta luulendab looduse müstilisteks ballaadideks muistendeid, naljandeid, legende, ajalooainest ja olustikulisi lugusid. Neist enamik jõuab ka ajakirjanduses ilmuda, kuid luulekogu «Seitsmes: Luuletusi 1937—1942» käsikirja põhiosana enam trükki ei jõua (vt KM KO F 56, m 423). Enamikul neist luuletusist on tugevad ballaadi tunnused, teised koonduvad nende ümber.

Nähtavad on sõjajärgsed ja -aegsed meeleolud: hirmu- ja ohutunde süvenemine, üksindusetunne, vallatuse asendumine sügava tõsidusega («Kojus», «Vedaja», «Tontide rahapada», «Tukkuv tüdruk»). Vormiliselt on see uue kvaliteedi taotlemine, mida ei ole osatud veel piisavalt väärtustada — eelarvamuse pärast, mis käsib keskenduda lüürikale ja elimineerida lüroepika, eriti veel regivärsiline. Adamsonil tuleb mõnikord ette ebaõnnestumisi, kui ta külaõhustikust püütud kindlusetusetunnet katsub sisendamise asemel lihtsalt kirjeldada («Jälitai», «Needmine»). Autori hoiak on aga aktiivne ja võitluslik, millest sünnivad näiteks ajalooainelised taplus- ja röövlilood «Muistne malev maakaitsele», «Tagasitulek» ning värvikas «Tuiskam».

Vastuolude lüroepilise läbielamise ja ületamisega kaasneb tihti silmanähtav kergendustunne, mis väljendub enamasti *happy end*'i poole tüürivas lõpus või puändis, olgu siis ballaadis «Kojus», käsikirjalistes lugudes «Eränemine» ja Maie-laulu teisendavas «Vabanemises» või paljudes teistes. Seetõttu pole välistatud koomilisuski, mis võib tragismi asemel kanda isegi tervet ballaadi, näiteks meisterlikes «Mähka-Mihkus», «Piitre ja Jaani jutus», ka «Käoaeagses» või käsikirjalises «Keose kelmistükis». «Musta mehe» kõrvale paigutub võllahuumorist tulvil

«Oordi haul». Esindatud on pikemgi eepika, mis aga üldjoontes samuti mahub ballaadi tingimustesse, nagu suurepärase põrguvürstiga kohtumise kirjeldus «Kirst kivi all» ja käsikirjaline «Aat-ihnur». Selle kõrval on isegi teisenemist viikingiteemaliseks poeem-ballaadiks «Pagulased», milles muide ainsana kasutatakse jambi. On ka isiklikumaid ja lüürilisemaid žanripiiridest väljunud nägemusi («Viirastusi uneuimas» ja «Kirjade kuningas»). Kiriklikku legendipärast ainet kultiveerivad imelood «Hõbedane Jeesus» ja «Tillikese taevaminek». Lepikkuse taotlus tekitab isegi ühe paradoksi ballaadis «Lapse sünd», milles usklik lohutuspuud süvendab kontrastiprintsiibi tõttu hoopiski lapse hukkumisega kaasnevat traagilist meeoleolu. On ka varem kohatud loodusnähtuste rahvaluulelist poetiseerimist ballaaditaolises loos «Kivikübar ja Vesikaare neiu». Teemaatika on seega endiselt kirev, ent poeetika ja vormistik juba eepilistel alustel ühtlustunud. Ka selles kajastub traditsioonilise ballaadi ületamine, mis ühelt poolt avaldus romansitaolistes katkendlikes lüriseeritud lugudes, teisalt aga eepilises kallakus koos tungimisega eelballaadiliku tunnetusmaailma kihtidesse. See kutsus esile vajaduse taas pöörduda ka traditsioonilise keskme poole, aga juba teiste autorite loomingu. Seegi oli lähenemine uuel tasandil — ballaade kirjutati klassikalise žanri viljelemise enese pärast, mitte niivõrd sisusundusest lähtudes.

H. Adamsoni varasemad käsitlejad hindavad tema arengut selles žanris järgmiselt: «Ballaadiloomingus liigub H. Adamson edasi ses mõttes, et ta suuresti vabaneb müstikast ja on oma kindlapiirilistest teostest reaalsuselähedasem, argipäevasem, ent samas ikkagi küllalt ebaühtlane. Ta silmapaistvaimateks ballaadideks viimasest loomingujärgust on «Killevere-Kullevere» ja «Uljas» (Torim, Muru 1966: 223—224). Täiuslikkusele ei jää nimetaule omas laadis alla ka «Suursõsar ja väikeveli», «Väike Viiu», «Legend», «Mõrvat madrus» ning «Kuldkannus ja Vaskvarvas». Järgnenuist väärivad tingimata tähelepanu

«Kojus», «Vedaja», «Tontide rahapada», «Tuiskam», «Tagasitulek», «Oordi haul», «Mähka-Mihku», «Piitre ja Jaani jutt» ja «Vabanemine», samuti «Muistne malev maakait-sel» ning Gustav Suitsu «Lapse sünniga» ühte traditsiooni asetuv «Kirst kivi all». Legendiliselt poolelt lisagem veel «Hõbedase Jeesuse» ja «Tillikese taevamineku» kõrvale ka «Lapse sünni». H. Adamson on üks eesti suurimaid ballaadiautoreid; tähtis on tema osa žanri arendamisel selle kõige rahvalähedasemas kihis.

*

19. sajandi lõpu ja maailmasõja-aegse müstilise ballaadi kaja kostub uuesti Karl Eduard Söödi loomingu-st, kelle otsingud sellel alal tipnevad nelja meisterballaadiga juubelikogus «Kuusirbi õsu». Jutustav hoiak on tuntav teose puhtlühirilisteski palades, mis peamiselt autori jaoks liialt teisenenud luulekonteksti tõttu õnnestuvad harvemini. Väärtuslikuma osa moodustavad seega taas ballaadid, mis lüroepilistel ajajärkudel on reegli-pärane (vt ka Muru 1974: 177).

Nii ballaadide kui ka luuletuskogus valitseva hoiatav-äeva atmosfääri tõttu on «Kuusirbi õsu» oma ajas aktuaalne teos, mistõttu selle vastuvõtteri oli väga tun-nustav (erinevalt Anna Haava ja Jakob Litvi loomingu-st). Hetke intellektuaalset mõtestust oli siin võib-olla tõesti vähem, kuid emotsionaalne häälestatus tabab ajastu põhitooni kogu selle sügavuses. See tõendab, kui tähele-panelikult Sööt jälgis aja, luule ja keele arengut (Aspel 1938b: 151). Rahvalähedase poeedi luule vahendab oma ajastu psüühika põhijooni, mis andis hea võimaluse seda omadust pisut üle rahvuslustada. Aktsepteerida tuleb Paul Amburi mõttekäik: «Karl Eduard Söödi sümbolistlik luule aga pole õhus rippuv, literatuurist loetud ainete sümboliseerimine, rahvajuttude ümbervärsistamine ega ka mingi võõra rahva usulise müstika ülevõtt /- -/, vaid see on välja kasvanud meie rahva psüühi põhistruktuurist. Selles leidub rohkem alateadlikku aimlemist, vaistlikult

õieti tabamist kui kavakindlat ja sihiteadlikku salapärasuse taotlust. /- - / Söödil on rahvapärane sümbolistlik luule rohkem verest kui ajudest värssi voolanud. /- - / Nendes puudub üldiselt sõnaline liigliha, retooriline paitus ja kunstlik jubeuse taotlus õudsete sõnamaalingute või kõlaassotsiatsioonide abil» (1942: 52—53).

Vastandina «rahvuskirjanduse» ideoloogiale jälgis Sööt sõjakä valmistuvat Euroopat humanisti valuga, sest vanema põlvkonna esindajana suutis ta hästi teadvustada uue hädaohu võimalikke tagajärgi (vt ka Põldmäe 1969). Juba 1933. aastal ilmus temalt «Postimehes» terav artikkel fašistliku ideoloogia ja selle sepitsejatega, naiivse flirtimise kohta (*Vaatleja* 1933). Ka oma luulega tõendab Sööt, et ta ei kavatse ainult vaatlejapositionile jääda: 1934. a ilmub temalt «Postimehes» hoiatus- ja protestiluuletus «Needus», mis saab aluseks «Kuusirbi õsu» ideeliselt keskele palale «Saatuse vanne». Samal aastal avaldas ajakiri «Looming» ballaadi «Soend», millega K. E. Sööt pöördub tagasi rahvalikest uskumusist õhkuvale ballaadirajale, mis nüüd omandab aga eepilisema ja traditsioonilisema ilme.

Tema uutes ballaadides valitsevad saatuse vanne ja needus, sümboliseerides kurjuse vääramatuid ja mõistematuid kütkeid, millest vabaneda saab vaid mõistuse, halastuse ja humaansuse jõul. Olukord on tüüpiliselt romantiline: üksiku mõttetü hukkumine vaenulikus keskkonnas, kus ainsaks lootuskiireks on ime päästev löikumine hävivasse eksistentsi. Nii pääseb libasoendist kaupmees vaid tänu talumehe halastusele, eidekene ballaadis «Katk» aga tänu usuvagadusele, mis teeb ta kindlameelseks. «Katk», «Viina-Matsi tantsutralling» ja «Võõrsil uinuja kaebus» on loodud aastail 1936—1937 ning liituvad hästi uue ballaadisituatsiooniga. Kuigi Söödi varasemad modernsed ballaadikatked sobinuksid suurepäraselt 30. aastate lõpu olukorda, on ta nüüd paradoksina valinud traditsioonilise vormi. Kuid uute ballaadide sisu on päevakajaline, teemaks sõda ja häving ning emotsionaalne põgenemine,

mida eelkõige väljendab pidu katku ajal ballaadis «Viina-Matsi tantsutralling».

Ballaadis «Võõrsil uinuja kaebus» teeb otsevihje reaalidele «Preisimaa piiri ääres» tapetud sõduri neede sise-monoloog, mis lõpeb õudust sisendava nägemusega. «Viina-Matsi»-lugu jätkab Underi ballaadide meeletut joobunud-uimast pööristsutsu (nagu pisut hiljem Kersti Merilaasi «Kuri kiigutaja»), kujutades jõulise sugestiivsusega hullumeelset joovastust kuristikus serval ja selle jube-magusat veetlust. Raske trohheilne rütm käivitub aeglaselt, kuid saab hiljem seda pidurdamatuma hoo, mille võib ainult katastroof või ime lõpetada. See süvendab saatanlikku meeleolu, käegalõõmise mentaliteeti ühelt ja püsiväärtuste külge klammerdumise soovi teiselt poolt. Läbi ekstaatilise tegelaskõne ja pöörase karakteri avanevad dramatismi allikad: «Pilli-Peeter, joo ja mängi, kurat, mängi! / Meie tantsime, et põrgulagi nõtkub, / mõtleb mõni: põrguema vokki sõtkub. / Pilli-Peeter, joo ja mängi, kurat, mängil!». Nõtke sulega edastab Sõot emotsionaalse üleskrivituse mulje, mille hiiglakoorma all nõrkeb indiviid; süveneb piirideni jõudmise ja väljapääsmatuse tunne, mis viib paratamatult traagilise lõpplahenduseni. Olles oma aja parimaid kunstilisi mälestisi, on «Viina-Matsi tantsutralling» sünteetiliselt täiuslik, ideeliselt väljapeetud ja kunstiliselt pingestatud ning sellisena meie vaieldamatuid tippballaade. Märksa eepilisem on «Katk», mis pole siiski vähem mõjuv: arvustusele osutus see isegi vastuvõetavamaks, nähtavasti trööstivama lahenduse ning valutuma groteski tõttu (vt Aspel 1938c: 266; Tilleman 1938: 634).

«Kuusirbi õsu» autorit iseloomustab väärikas vormikultuur. Seetõttu kirjutas Karl Mihkla, et «Söödist vanas eas on kujunenud vormivirtuoos. / - - / Ta pole kunstiosav üksnes pikarealistes ballaadides, vaid ka lühivärsilistes lüüriilistes lauludes / - - /» (1937: 1135). Viimasteski jääb ta rahulikult kirjeldavaks, erinevalt kujutelmade tormis visklevast Adamsonist (Semper 1938: 524). Mis neid

ühendab, on igir hvalikkus, mille kohta juba 1932. aastal lausus H. Visnapuu: «Sööt on rahvusliku ning tõulise luuletajana avanud oma paremates luuletistes ukse rahvahinge hämarusse, näidates meile meie oma õiget hinge. Seda me tunnetame ja peame omaks. Sööt on tõemeeli ning kaastundliku südamega oma paremais luuletusis seisnud sotsiaalselt nõrgema seljataha» (1932: 1194).

K. E. Söödi ballaadilooming ei lõpe sellega. Nõukogude-aasta «Loomingus» ilmub temalt kaks luuletust: «Õine sündmus» ja «Leeviku lull», millest esimene on taas väikeballaad — rõhulises süsteemis katkendlik müstilisele saatana hobuse rautamise motiivile toetuv õudus- ja imelugu, käeulatus aastate taha Kaarel Krimmi ballaadile «Ju helisesid...» (1889), teine aga samuti rõhulises värsisüsteemis tugevalt ballaadiline jutustav rahvalik lugu. Koguteoses «Ammukaar» II (1943) jätkab ta sama stiili hirmu-unenäo kirjeldusega «Labidamees» ning pärast sõdagi üllatab K. E. Sööt uue ballaadiga — ilmub «sümpaatsete taimede» motiivile rajatud lugu «Armunud hinged» (1945), mis sümboliseerib maisest eksistentsist püsivamat vaimset sidet. Võib-olla need luuletused ei ületa varem saavutatut, kuid nad tõendavad veenvalt, et K. E. Söödi luulenatuur jäi ballaadipäraseks lõpuni.

Kunstiküpse ballaadiloominguga, mis on ühtlasi Söödi poeesia parimaid osi, näitas ta nõudlikku eeskujut, kuidas reageerida ühiskondlikule ärevusele süngenevas ja üha kontrastsemas ajas. Tema ballaadilooming on veendumusel rajanev luule, mis kasvas välja temast kui tervikisiksusest. A. Oras on seda iseloomustanud nii: «Ta ei ole hümmitsev prohvet ega priiskav bakhant, vaid vitaalne, terve, tundehell, kuid pisut endasse sulgunud ja sirgelt sammuv, oma maasse ja rahvasse kiindunud eestlane, kes ei andu tuultele, kuigi vaatleb ja tunneb palju ja põhjalikult» (1933: 8). Ei saa nõustuda väitega, et «Kuusirbi õsu» ei suutnud varem saavutatut oluliselt ületada ega mainimisväärselt kujundada 30. aastate luulepilti.

*Jassa 1991 arhiivis, mille kohta juba 1932. aastal Bernard Kangro luuletuskogu «Vanad majad» viimane tsükkel «Kooluheinad» lõpeb kolme ballaadiga: «Sõitjad», «Must ingel» ja «Kooluheinad»; 1936. a avaldatud ballaad «Mineja» on õigustatult kogust välja jäetud. B. Kangro tee ballaadide kirjutamiseni on hästi jälgitav. Hea iseloomustuse ka oma luule tekkeajale ta on andnud oma Talviku-käsitluses: «Väga lähedalt on isiklikkude meeoludega seotud ajakriisid. Rahutu ja murranguline aeg, millal on tunda jalgealuse vappumist, kutsub esile katastroofi meeolusid. /- - / Vapside liikumine, mis kutsus esile vana lõpu ja uue alguse rahutust, hukkamõistu- ja kriisimeeleolusid ning taht ületada seda kriisi, oli sise- miseks põhjuseks *Dies irae* tsükli tekkimisele. Neist ajakriisi meeoludest tõusis kõrgemale raskuste ületamise mõte» (1987b: 111–112). Lüürika avanemist lüroepikaks kui kriisiraskuste ületamise ühte viisi luules esindab Kangro lausa eeskujulikult.

Avanemine oli eos juba debüütkogus «Sonetid» (1935), milles püüti loodust lüürilise minaga ühte sulatada, aga süžeeväliselt ja vaid vihjetes dramaatilisele vastuolule. Avanemise võimalusele viitab aga juba soneti struktuuri, kus «katraänide realistlik kirjeldus murdub tertsettides psüühilisel tagamaal arenevateks konfliktideks, mille sümboolika toob tugeva romantilise värvingu» (Muru 1974: 206). B. Kangrole kui «Eesti soneti ajaloo» autorile oli see loomulikult teada (Kangro 1938: 15–18). «Sonettides» on varjul Kangro tulevase luule programm, mille täideviimine jätkus ka siis, kui žanri vorm jäi kitsaks. Nii meenutab B. Kangro: «Olin sonette kirjutades põhjalikult uurinud ja hindama õppinud sõna ökonoomiat, täislaetud sõna, ja katsunud kasutada «suurt väikses». Ent ometi hakkas mul varsti kitsas, ihkasin välja, vabandusse, taeva tuulte kätte» (1981: 242). «Sonettide lämmatav luuleorg» (Ivask 1960: 22) veel selginemata atmosfääriga, milles autorimina ei suutnud end veel kuigivõrd botaanilisest maailmast eraldada, hakkab lahenema, kui

tekib selgem piir enese ja maailma vahele (Kangro 1981: 239). Tulemuseks on «Vanade majade» sisuline kese — tsükkel «Tuulelaulud».

B. Kangro kirjutab: «Ja ma ei läinudki tagasi soneti ja range realismi juurde, mitme aastakümne jooksul mitte. Selle õnnestava ning tiivustava vabanemistunde konkreetne tulemus oli varsti tsükkel «Tuulelaulud», mulle pöördelise tähtsusega sündmus», ja lisab žanrimääratluseni: ««Tuulelaulud», see oli tsükkel 17-st luuletusest /- - /, õieti amorfne poem, täis enesest väljatungi paatost» (1981: 242). See on juba liikumine lüroepika poole — selgunud lüürilise osaga, aga veel konfliktitu ja vähe-eepiline. Tsiteerigem jälle autorit, kes koondkogus «Minu nägu» meenutab: «Et pärast nii traditsioonipärast vormi, nagu seda on sonett, mu tähelepanu pöördus keskaegsele ballaadile, on kergesti mõistetav. Tegin mõningaid katseid, milledest osa võtsin kogudesse kaasa, osa aga jäid «Loominguski» avaldatuna nendest välja. Nähtavasti ei olnud mu tookordsetele otsingutele ballaad siiski sobiv vorm; loobusin sellest hiljem. Katsetasin ballaadidega ka regivärsi vormile lähedases sõnastuses, /- - /. Ballaadisugemetete otsimine meie rahvaluule varamust oli üheks teeks, mis mind viis motiivide juurde, mis said hiljem «Reheahju» tuumikuks. Mäletan end ERA kogudest ainet otsimas lisaks perekonna pärimustele ja — seda leidmaski» (Kangro 1970: 65).

B. Kangro avaldab «Minu näos» esmakordselt kuus ballaadi, mis on ilmselt kirjutatud juba «Vanade majade» perioodil: keskaja meeolu hästi edastavad «Kuldne münt», «Kalmuneid», «Ristirüütli» ja «Uppunud kell», samuti eriti õnnestunud regivärsilised «Hebo» ja «Kadrin». Et nad intensiivsuse ja sisusügavuse ületavad ballaadide «Sõitjad» ja «Must ingel» kõleda literatuurse pargimaastiku, võib arvata, et neid on hiljem kunstiliselt tihendatud. Luuletuste kuuluvus käsiteldavasse perioodi on aga ilmne, sest Kangro ei kasuta hiljem traditsioonilist ballaadistruktuuri.

180 Ballaadivormi hülgas B. Kangro arvatavasti sellepärast, et «Vanade majade» lähteks olev sisemise ja välimise ilma konflikt oli intiimsema ja leebema loomuga kui sobinuks karmile keskaja-kujutlusele. Nii mõjus «Vanad majad» küll ilmutusena «dogmaatiliste kinnistõdede aja-järgul», kuid takerdus pisut ballaadide osas (Aspel 1938b: 152). See andis A. Aspelile põhjust kirjutada, et «nende ballaadide teemaarendus pole küllalt kindel. Neis astub ta täielikult irreaalsete nägemuste valdkonda, mille kutseid võis tähele panna juba ta meeleoluluuletustes, kuigi seal sümboolne side idee ja kujutelma vahel hoidis neid nägemusi täielikult vabanemast» (1938a: 238). J. Semper pidas puuduseks sõnastuse ähmasust; mis viitab läbitunnetamata ideele, kuigi Kangro luule sellises eluläheduses ta nägi piisavalt intellektuaalset peenendatust ja isegi hoiatas, et liigne intellektuaalne süvenemine võib viia sideme katkemisele eluga. Programm, mille eesmärgiks oli intellektuaalne ja objektiivne ühtseks hingeliseks tervikuks liita, oli arvustaja meelest koondatud kujundisse «mets tungis me õue robinal» (Semper 1938: 530). Vihje aristokratiseerumise karidele tegi aga E. Siirak, toonitades luuletaja jõudmist kõige ürgsemate tunnetuskihtide lävele: «Luuletused /- - / puudutavad nii võimsalt meie neid hingekihte, kus peitub igatsus kõige ürgse, primitiivse ja mullalõhnalise järele, iha vajuda teadvusetult olemasolu alguslikesse laineisse» (Tilleman 1938: 621).

Nii «Tuulelaulud» kui ka «Kooluheinad» kuulutavad üleminekut uuele tunnetusele, juba ilmnevale sünteesile. Sellele viitavad ka ballaadid, mis eemalduvad senisest intiimsest laadist, suurendades objektiivse kirjelduse osa ja ajaloolise sügavuse mõõdet. «Kooluheinu» analüüsides toob sünteesi alged hästi esile A. Aspel: «Siin oleks põhjust esile tõsta üldiselt Kangro erakordset võimet, millega ta hingestab vegetatiivset loodust. Ta luule on jäänud loodusluuleks, kuid mitte looduse objektiivse kirjelduse või oma passiivsete loodusmuljete edasiandmise tähenduses. Loodus on tõmmatud ta luules inimese psüühilisse

eluringi, iga rohulible on täidetud luuletaja enda tundeeluga. Me ei tunne enam vaatlevat poeti ega välist tõelust selle ümber. Loodus ja inimene on ses luules ürgselt kokku kasvanud» (1938b: 152). Seda laadi nimetab Aspel õigusega «originaalseimaks lisandiks meie luulele», kuigi kalduvust välise ja sisemise ulmalisele kokkusulatamisele kohtame juba H. Adamsoni juures. B. Kangro aga arendab selle oma poeetika printsiibiks.

Kriitika mõistis, et see on uue luule algus. A. Oras ootas sünteesi «kooluheinalik» sünguse ja sügavuse ning «tuulelaululiku» rõõmsameelsuse ja avaruse vahel, millegi veel varjatu, kuid originaalse saabumist: «Selle luule väärtus selgub sellest, et see mitmekordsel lugemisel avaneb intiiimsemana, et selle veetlus ei peitu pinnal. Selles on varjul mõndagi kõigest pooleldi avaldunud, mille täielikumat ilmnamist ootame autori järgmistelt teostelt» (1937b: 620). Nõnda avanes B. Kangro «Tuulelaulude» lürism lüroepiliseks struktuuriks, kusjuures inspiratsioonipuhang tõi juba kaasa «Reheahju» märksõnu. Samaaegsele horisondi avardumisele introspektiivses plaanis lisandus ajaloolise järjepidevuse mõõde väljapoole pööratud ballaadizänriga, mis aga traditsioonilise kuju paindumatuse ja literatuursuse tõttu ei olnud uutes oludes enam vastuvõetav. «Reheahjuga» liigub Kangro edasi uuele tunnetuslikule tasandile.

Edasimineku ilmneb juba «Vanade majade» viimases ballaadilises luuletuses «Kooluheinad», mis sünteesib avarused uueks kvaliteediks. Tulemuseks on 1. jutustajaisikus lüüriline luuletus, mis ometi on süžeeline ja nähtava dramatismiga ning kus valitseb müstilise minevikumaailma nõiduslik atmosfäär. Viimasesse on sulanud ballaadile omane terav konflikt ja asendunud kummalise unenäolise efektiga: «Kes mul muidu, kes mul muidu sõovad luha-päälsed,/ ega viimaks ometigi koolukarjad säälsed?// Üksi istun, videvikku õhtu üles tõukab./ Jahmatades ringi vaatan. Keegi istub lõukal.// Silmi ees lööb kirendama. Mustad nagu marjad/ kolde ümber sibisevad juba koolu-

karjad.» Ballaadi väline objektikeskne käsitus on asendatud subjektikeskse kirjeldusega, jutustajaisik ei ole aga konkreetne, vaid üleisikuline ja sümboli tähenduses. Mänglev vastandite kokkusulamine, konflikti osade hajumine annab teravdatud lahenduste asemel unenäolise seisundi, vaba fantaasiamängu reaalse ja irreaalse piiril. Säilib küll tugev ballaadi pitser, kuid see ei ole enam ehtne žanr. Tegemist on «ballaadijärgse» seisundiga.

30. aastatel hoiti eepilist ja lüürilist arendust üldiselt lahus, kuigi esines liigiideede segunemist (Muru 1974: 69). B. Kangro «Reheahjus» (1939) on süntees aga läbiv. Selles taandub lürism kirjelduse ees, eepiline osa aga väheneb omakorda lüürilise mõjul; dramaatiline vastuolu kaotab palju oma intensiivsusest selle koosluse taustaks oleva «tumeda nõiutud maailma» («Tume maailm») õhustikus. Ballaadi eraldatud poolused on taas liidetud, vaatleja ja vaadeldava vastuolu ületatakse algupärases mütoloogilises tervikpildis, fantaasiakirjelduses: «Ma olen tulevärves õhkuv õis,/ mis puhkeb vakuvarisenud tuhas,/ nii kuum, nii uus, nii puhas» («Alemaal»). Ballaadipärane vastuolude põlemine, «kokku vuukimine», ei toimu kuskil väljas, vaid autoris endas, ning see konflikt on rahulikum kui eelmises ballaadisituatsioonis: «Mina olen reheahi,/ minu päratumas keres/ hõõgub lõõmav tulekahi/ keset pikka ööd» («Ajatu mälestus»). Struktuur on küll sarnane ballaadile, kuid autor on jõudnud veelgi algsemate tunnetuskihtideni, võttes appi unesrändegi. Keskaega kajastava ballaadi juurest on tungitud ürgsema ja rahvapärasema maailmanägemise poole, mille tulemuseks oli intiimsem, isiku- ja rahvakonkreetssem kujund.

Karl Ristikivi kirjutab, et «Vanade majade» «võrdlemisi neutraalsest ja abstraktsest maailmast pöördub /ta/ konkreetseesse kodumaailma. Aga see pole mingi varem tuntud minevikuromantika ja taluelu idüll. See on tume maailm, kurjade jõudude pillutada, nõidade, paharettide ja painavate nägemuste maailm. See on soome-ugrilik loodus täis haldjaid, aga kaugel Oskar Looitsa kontsept-

sioonist, et meie esivanemad elasid sõpruses ja rahu loodusvaimudega. Kangro ei vaatle seda maailma väljastpoolt, /- - -. Ta on ise pärit sellest maailmast, on sellega üks» (1967: 31). Nõnda saavutab Kangro ühes indiviidualse lähenemisega ka eestipärasema tunnetuse, mis juurdub hoopis algsemas animistlikus mütoloogias ning tihedamas kokkulepluses loodusega kui rüütliballaad. Selteni võis jõuda vaid väga sügava introspektsiooni kaudu, mis kajastub ka lüriseeritud tulemuses. Harald Parrest: «Kangro nimelt näib oma panteistlike elukogemuste kaudu, mida kajastasid ta «Sonetid», jõudnuvat mingisse sügaval asetsevasse sfääri, kus pool-meelelised tajumused ning joovastused loodusest segunevad spirituaalsete tajumustega inimelu jätkuvusest looduse ning aegade hämaruses, kus mõisted nagu «muld» ja «esiisad» lakkavad olemast mõisted ning omandavad mingi raske võimu teadvuse ja veel enam kujutluste üle. /- - -/ praegu on ta jõudnud sügavasse keset ajaloo-romantikast, s.t. minevikutaju müstikat ja animismi. Viimast peetakse meie tõule kuni hilise minevikuni kõige sissejuurdunumaks usundi- ning maailmataju-astmeks» (Paukson 1940: 195).

See on ballaadi-eelne maailm, ajatu eelaeg, kuhu võis alles ballaadi struktuuri läbitunnetamise järel jõuda; kus lõhestatus ületatakse algse tervikliku ühtsuse kaudu, mis enim vastab ürgsele seisundile. Kuid kõik, mis sobis uude poetikasse, võeti ballaadist kaasa, eriti müstilise atmosfääri loomise võtted. Selle maailma kujutamisel jõuab Kangro isegi säärase vilumuseni, mis toob leiutatud võtte olemuse liiga lagedale, nii et näiteks *Tersitese* varjunime taha peituv kriitik hoiatas: «Näilise spontaansuse taga viirastub maneer» (1940: 60).

Ballaadivaimule omaselt on «Reheahi» sünteetiline luule, milles objektiivne ja subjektiivne on tasakaalus. Selles ei ole elamused ja mõtted aga lahutatud süžeebildidest, vaid moodustavad sümboolsete tõlgendusvõimalustega tervikukundeid. Nagu kirjutab P. Viiding: «Kangro loodusepildid ei ole ainult objektiivsed /- - -, vaid nad on süm-

boolsed. /- -/ Nad on hämarad, kuid hämarad mitte auto-ri saamatuse pärast, vaid seepärast, et neis püütakse haara meie teadvuse nii sügavatesse kihtidesse, kuhu mõistuse kaine valgustus ei ulata. /- -/ Kangro ei tee mitte nõnda, et ta rahvaluule elemente kombineeriks lihtsalt ballaadideks või lühipoemideks, vaid ta annab rahvaluule atmosfääri ja moodsa luuletaja elutunde sulami» (1940: 2). Kangro ühendab fantaasiakirjelduses alateadvuse ja intellekti, mille tulemusel tekivad kahekihilised luuletused — ühelt poolt sürrealistlikki loomistulv, teisalt aga peen mõistuslik refleksioon (samas). Selline luule vaatab indiviidis korruga nii looduslikku kui ka vaimset alget kogu nende ajaloolises konkreetsuses, kasutades äratõukena perekonnapärimusi, isiklikku taju, teaduslikku või kirjanduslikku materjali.

Kõige selle taga seisab keeruline aeg oma ärevuses ja pidetuses, mis löi sünteetilist vaimu ning kriisi ületamise loomingulisi sublimatsioone. Sellest aspektist ei saa seda sisevaatluslikku luulekogu pidada ebaühiskondlikuks. Kuigi väga isikupäraselt, on «Reheahi» pööre rahvalikkuse poole, demokraatlik akt, mille eesmärgiks ei olnud enesetunnetus, vaid rahva hingeni jõudmine selle abil. Seetõttu kirjutas A. Oras: «Meil on seekord tegemist tõesti «rahvusliku» luulega, kuid säärasega, mis on ürgehtne ja milles peegeldub uueaegselt sensitiivne ja komplitseeritud hingeelu. Mitte igakord pole nende värsside psüühiline pinge maksimaalne, kuid nad on peagu kõik väga peened, täis omapärast nägemisviisi, delikaatsed, individuaalselt eestipärased ja mõnel puhul suurejoonelised» (1940: 61).

Kõige rohkem on ballaadilisust kolmes tsükli neljast — esmalt «Lepatriinus», kus psüühiliste elamuste projitseerimine ja portreteerimine looduses on antud varjatud konflikti ja põgusa süžeeäiguga koos intensiivse tervikemotsiooniga (eriti «Metsavana», «Haldjapoisu», «Seenevana», «Hiline ärkamine»). Väga selged on ballaadi tunnused teravdatud vastuolu tõttu aga ajastusümbooliks tõusval «Keskpäeval», mistõttu tulemus on ligilähe-

dane H. Adamsoni «Väikesele Viule». Pärast lüürilist tsükli «Pimedusele» tulevad «Hallid härjad» ja «Muistne uni», kus leidub hulk K. E. Söödi «Kodu» ja H. Adamsoni «Linnulaulu» ballaadifragmentide stiilis töid, täis ehedat konfliktivalmidust ning müstifitseeritud tontlikku õhkkonda — «Hallid härjad», «Sõit», «Paharetid», «Nõid», «Tume maailm», «Kutsed», «Nõmm», «Nägemus», «Kummitused», «Muistne rand», «Mustas orus», «Hallisõitja», «Nälg», «Vari» ja ehk teisedki. Seos ballaadidega on neis lüürilistes süzeelistes lugudes kord vähem, kord rohkem nähtav, ja seetõttu võib žanriähmasusele vaatamata nendegi puhul ballaadi terminit kasutada (nagu on teinud nt Ivar Iyask (1960: 29) ja Karl Muru (1971: 224) «Hallisõitja» ja «Hallide härgade» puhul).

Ka «Reheahjus» on adamsonilikku vormivabadust, mis avaldub näiteks kaldumises poeetilisi vabadusi võimaldavasse rõhulisse süsteemi või eri värsimõõtude kasutamises kõrvuti. Vaba on stroofika, kuigi riimid on muusikaalselt täiskõlalised. Mitmekesise trohheuse kõrval leidub jambi («Hallid härjad», «Mustas orus») ning selle üleminekut jambiidiks («Nõid»). Paisurile eelistab Kangro siiski rõhkurit. Kui Underi-Adamsoni rõhulised ballaadid kasutasid amfibrahhoidi või daktüloidi, siis Kangro kasutab meelsasti siiret anapestilt («Kutsed») anapestoidile («Kummitused», «Nälg», «Keskpäeval»). Ei puudu ka siire amfibrahhilt amfibrahhoidile («Nõmm»). Et skeemid pole korrastatud, on kalduvus läheneda yabavärsilegi. Juba vorm näitab, et on tehtud samm edasi Underi ballaadide juurest, kuigi põhiteemaks jääb psüühika keerisvormi välise jõudude meelevaldas — hing lendab tihti «tuulispasana keereldes viskuma, / libahundina murdma ja kiskuma, / alla kõvera kuu» («Kutsed»), nagu Adamsoni, Söödi, Visnapuu, Merilaasi ja Alveri ning teiste parimais ballaadides.

Uuenduslikus mõttes kandus žanri raskuspunkt nooremale põlvkonnale, kes aga muljeile adekvaatset vormi otsides allutas ballaadi individuaalsele poetikale. Võrdlus

ja järjepidevus Underiga ei ole juhuslik. Kui «Onnevarjutus» mõjutas suuresti ülejäänud ballaadiloomingut, siis nüüd oskas kriitika täheldada ka vastupidist nähtust. A. Oras: «Ühelgi me luuletajaist — peale Underi «Onnevarjutuses» — pole olnud nii intiimset vahekorda meie folklooriga. Ning isegi Underile folkloor on olnud pigemini teadlikuks teemaks kui kõike läbivaks ja täitvaks õhustikuks. Kahtlemata on Kangrogi folkloristlikus temaatikas tükk teadlikku kunstikavatsust, kuid veel sagedamini saad mulje, et see kuuluß õhku, mida ta hingab» (1940: 60).

«Reheahi» on toonase eesti luule arengu lõpptulemus, milles akadeemilist euroopalikku vaimsust kodupaiksuse psühholoogiaga ühendades tõusti rahvusliku eneseteadvuse tunnetamises uuele tasemele, jõuti luule arengu uuele astmele, n-õ mütopoeesiasse. See oli kõik, mida aitas teostada ballaadistruktuuri viljelemine. Hiljem kirjutab sellest A. Oras: «Nii-siis toimub see tõus mütopoiasse märkamatu, ettekavatsematu, sisetuule kantuna. Kangro areng selle punktini võib meenutada Tuglase arengut, kuid vahe on sellegipärast suur. Teame, kui teadlikud olid Tuglase mütopoeetilised taotlused. Kangrol selliseid taotlusi ei näi olevat: mina peidet osa lihtsalt võtab üle. Selles suhtes on Kangrol sugulasjooni Juhan Liiviga, osalt Ennoga ning — üsna kaugelt — Uku Masinguga. /- - / Selles lõõsas, neis varjudes kerkivad esile sajandid meie minevikku. Unenäost on saanud kogu meie rahva müüt» (1971: 146). Samuti ütleb Ivar Ivask, et «Reheahi» on G. Suitsu «Lapse sünni», M. Underi «Onnevarjutuse», U. Masingu «Valge laeva laulu» ja B. Alveri «Leiva» kõrval sõltumatu, suveräänne ja rahvalikem luulenägemus (1960: 27). Saavutatud mütopoeetiline tasand määrab ära B. Kangro kogu edasise loomingu.

Nii viis B. Kangro lõpule ballaadi ühe arenguliini; samas laadis polnud oletatavasti enam võimalik edasi minna. Võimalik oli vaid samm kõrvale — realismi või võitlevasse romantikasse. K. Muru: «B. Kangro avastas

luule jaoks uue, kuigi mitte avara võimaluse, ja ammendas selle samas, nii et vaevalt oli võimalik kaugemale üritada. Nende laulude luuleväärtus oleneb sellest, kuivõrd jõutakse lugejat kujutlusmängu kaasa tõmmata» (1971: 224). Koguteoses «Võim ja vaim» (1940) avaldatud tuntavalt ballaadipärasest loost «Katku ajal» nähtubki B. Kangro käänak reaaliat arvestavasse aktiivsesse romantikasse. Tegemist on ballaadistiilis üleskutsega üldsusele: võidelda sõjaohu vastu, säilitades valvsust ohtude poolt rammestavas ajas: «Nüüd on kesköö raske tund,/ Nüüd ehk tuleb, pea vastu,/ ära lase silma und!»

*

Et Henrik Visnapuu väljus eelmisest lüroepilisest ajajärgust rahuldamatuna, siis haaras ta uute võimaluste tekkides veel kord kinni sünteetilisest teraapiast luulekoguga «Põhjavalgus» (1938). Järsu vastuolu kujutamise asemel liigub Visnapuu aga edasi rohkem legendi lepitavat rada pidi, mis oligi nii tema laadile kui ka ajastule ilmselt kohasem. Usulise hellameelsuse efektidega (süžeesse lõikuv *deus ex machina*, religioosne märksõnastik jms) õnnestub tal varjata taas loomingusse tungivat konfliktisust, kuigi ähvardab õõnsaksjäämise oht. Juba aastate 1931—1934 üldiselt ebaõnnestunud ballaadiloomingu kõrval võtab ta üles talle varemgi tuttava legendi («Jõuluöö legend», hilisemate pealkirjadega «Jõuluöö» ja «Magdaleena», ning «Kerjuslaps»). Esimesega samavõrd kõrgstiilselt jätkab «Põhjavalgus» legendidega «Laul lumest» ja «Sulase poja sünd».

Lisaks isiklikule soodumusele leidis Visnapuu legendis ilmselt lahenduse teda oletatavasti häirinud konkurentsi probleemile, võttes selles vallas «poetilisest patendi». Igatahes kuulutab ta õigusi järgmisel aastal juba kirjanoduslugugi: «Mis «Põhjavalguses» väärib erilist hindamist, on selle eepiline osa. Näidanud juba ammu eri erakordseid võimeid legendiainelises luules, annab Visnapuu siin oma parima sumedalt helisevas legendis «Laul lumest». Kui

sellele lisandada veel vähem musikaalne, aga keeleliselt värskem legendilähedane ballaad «Sulase poja sünd» ja «Vilbus», siis näeme, et Visnapuu on suutnud meile pakuda rea saavutusi, kus luuletaja seni enamasti küpsemata eepikaharrastus on kristalliseerunud ehedalt individuaalseks ning tervikuliseks. Selle eepika omapäraks on, et ta looritub mingisse pehmesse, sooja ning hämarvalgesse lüürikasse, mis on meeldivas kooskõlas legendi ainega. Nagu Under ballaadis, nii on Visnapuu just legendis esmajärguline» (Jänes, Meissaar, Parlo, Sööt, Viires 1939: 104—105). Muidugi on legendiloomes esmajärguline ka Under, kuid oma «au päästmise» katsed viivad Visnapuugi lüroepika parnassile. Ka tema puhul nõustus kriitika, et luulekogust on eriti õnnestunud just eepiline osa ja et see annab «kaunis selgeid tõendusid vahepealsest loomingulisest madalseisust ülesaamisest» (Viiding 1939: 78). Nagu Paul Viiding, nägi ka August Sang õigusega autori edasisi arenguid just lüroepikas, mida elulähedasem poet ta seejuures on, vaidlustades muidugi rakeduslikkuse (1939b: 531).

«Põhjavaalgus» kannab põhjamaisuse ja muinasusundlikkuse pitserit (nagu Bernard Kangrol, lendavad selleski ringi «hingeliblikad»), kusjuures valdav on imetabasuse lummas kõrgemate sfääride muusika. Kuid Visnapuule see just sobibki. Kes sellega kaasa oskab minna, see leiab eest eheda omapära ja hapra musikaalse sugestiivsuse (vt ka Sang 1939a: 100). Muidugi on tegemist ka viimse romantiku vankumatu positsiooniga, mis ainult näiliselt oli rüütatud lapseliku õrnuse rüüsse — viimast muljet püüdis arvustus igati ülistada (vt Taggo 1939). Nii Bernard Sööt kui ka autorile lähemal olnud E. Siirak kiidavad Visnapuu luulekogu (vt Sööt 1939; Tilleman 1939: 196—197). Eriti hästi väljendab Visnapuu-austajate rõõmu E. Siirak: «Selle kogu tuumaks on just need tsüklid, mis viivad meid legendaarsesse ja muinaseestilikku õhustikku. Siin Visnapuu saavutab väga tähelepandavaid tulemusi /- -/, mis oma originaalselt hingestusest jäävad ainulaad-

seiks eesti luules. Muinaseestiaegsest omapärasest animismist on väga õnnestunult hingestatud näiteks ballaad «Vilbus», samuti luuletused «Vari» ja «Võõras hingus», olles erilaadseks väärtuslikuks lisanduseks Visnapuu muule loomingule /- -/. Visnapuu võiks edaspidigi viljelda meie luules seda n.ü. varju-poesiat, sest tema intuitsiooni-erkus võimaldab tal tabada õigeid toone neis kaugeis õhustikes» (Tilleman 1940: XXIV).

On näha, et Visnapuugi luulemõte liigub uuel mütopoetilisel tasandil. See oli iseseisvusaegse luule arengu lõpptulemus, mis oli aimatav, kuid mille sõnastamiseni jõudsid vähesed. Et tegu oli rahvusromantilise suunaga, mis aga otsis sünteesi realismiga, siis on mõistetav, et pelgalt viimase positsioonile jäänud ei suutnud uut tasandit mõista. See juhtus näiteks Juhan Sütistega, kelle artikkel ilmus küll just Visnapuu toimetatud «Varamus» (Sütiste 1940). Teisalt jälle J. Kärneriga, kes oma valikule kindlaks jäädes ei suutnud samuti «Põhjavalguses» pakutut omaks võtta, liiati seal mingit edasilikumist märgata. Tema hinnang oli üsna eitav: «On ilmne, et *Põhjavalgust* on tahetud viia uue rahvusliku nimetaja alla. Kuid see ei ole mitte õnnestunud, sest luuletaja ise ei ole veel seesmiselt täiesti ümber sündinud. Haarates uut, positiivsemat temaatikat ei ole autori luulesoon hakanud vabalt kaasa vulisema. Asemele on tulnud tahtlik pingutus, mõistusega kirjutamine, mis aga jälle ei ole andnud viljakaid tulemusi. On valminud rida laule, mida ei saa maitsta ei emotsionaalse ega intellektuaalse luulena. Need on pike-mad «Sulase poja sünd», «Vilbus», «Raamatuaasta proloog», «Kelchi kroonikat värssides» ja lühem «Aastate ring», /- -/. Teise ebakohana tunduvad *Põhjavalguses* viirastuslikud nägemuspildid, milles luuletaja on taotlenud kujutada salapärase, müstiliste jõudude võimu /- -/. Need oma süngete ahastusringutustega ja ülepaistunud sõnastusega ei avalda enam mõju /- -/» (Kärner 1939: 69).

Valiku probleemi kahe esteetilise seisukoha vahel kajastab omal viisil Visnapuu ballaad «Vilbuski» värssi-

dega: «Kaks oli Kalmete mäge,/ üks oli kahe pääl mees,/ üks oli hõimude tee.» Nähtub, et «Vilbus» on sotsiaalse alltekstiga lugu, mis viitab kahte leeri jagunemisest ülesaamise vajadusele headuse ja tarkuse lipukirja all (mille poole pürgis ka K. E. Sööt). «Vilbus» on omamoodi «Killevere-Kullevere» variant, kahe ürgeestilise jõu kokkupõrke lugu oma ajatus ja ajalikus sümboolikas. Võitlusõhkkonnas sündinud sisemonoloogis avaldub dramatism (nagu tavaks, ei kujuta meie parimad ballaadid mitte niivõrd välist, kuivõrd sisemist reaalsust); üles on piitsutatud emotsionaalne pinge, mis läbib võitluse erutuse ja kabu- hirmu ning päädib võidurõõmu ja kergendusega. «Vilbuse» optimismi sisendavas romantikas kaob igasugune ametlikkuse vari ning ka legendilik harda ja valulise leplikkuse noot, ballaad haarab sügavale rahva psüühikasse. See on sünteesiv kunst, milles lisaks sisulisele sünteesile on ühendatud ka «Siuru»-lüürika musikaalsus ning hilisem eepiline rütm. See tähendab ühe pika perioodi lõppu Visnapuu loomingus, olles sarnane teistegi loojate ühe loomeperioodi ning avaramalt terve ajalooetapi lõppemisega (vt Sang 1939b: 521).

H. Visnapuu jätkas ballaadiloomingut ka hiljem. Lüroepikakogu «Tuule-ema» (1942) sisaldab peamiselt 30. aastate alguses loodud ebaõnnestunud ballaadide ümbertöötatud variante, mis on saanud hulga kunstipärasema ilme. Peale «Vilbuse», «Jõuluöö» ja «Parsilai» sisaldab see luulekogu ballaade «Ingrid», «Toolse rüütel», «Vanapagana kõrts», «Inimlihunik Juozas» ja «Kellalõoja Andres», kuna arusaadavalt puuduvad «Peeter ja härg», «Foogt Hebbe süda» ja «Magetac». Need kroonikaist ammutatud grotesksed palad on omaette peatükk eesti ballaadiloo, kuigi vahest mitte väljapaistvaim. Kõrgemale küünivad sõja-aastail loodud «Meretuli» ja «Allikamägi» ning kogu nimiballaad, kuigi neilgi lasub mingi lohakuse pitsner.

Hiljemgi jätkub ballaadipärane käsitlus lugudega «Sõduri matus» («Esivanemate hauad», 1946), «Laul tulest»,

«Koit ja Hämarik» ning «Vanamuise laul» («Mare Balticum», 1948) ja «Inari Imbi» («Linnutee», 1950). Välja arvatud «Sõduri matus», on need pikemad poem-ballaadi tüüpi lood. Nende alusel võib ütelda, et traditsiooniline ballaadivorm jäi eepik-Visnapuule kitsaks ja teda tõmbas suurvormide poole, milles võis dramaatilise käsitluse asemel kududa laia jufustavat kangast. See tähendas suitsuliku ballaadivariandi jätkamist — suitsulikul tasemelgi. See on ilukirjandusliku regivärsilise rahvaballaadi arengutee, mis algas esimese algupärase eestikeelse ballaadi, Fr. R. Kreutzwaldi «Koidu ja Hämarikuga».

Visnapuu ballaadiloomingu jätkumine pärast 1940. aastat ei olnud erand, sest žanrit viljelesid endiselt ka Mart Raud, Jaan Kärner, Karl Eduard Sööt, Kersti Merilaas, Marie Under, Bernard Kangro jt. See tunnistab õieti, et tõelisest ballaadiimpulsist tuli 30. aastate lõpuks nähtavale võib-olla ainult jäämäe pealmine osa, kuigi ilmumise raskuskese jäi muidugi sinna.

*

Vaadeldavasse perioodi jääb arbutajategi lõppakord, sest B. Kangro otsinguid täiendavad sõpruskonnast kaks poeti — K. Merilaas ja B. Alver. Leebemat laadi eelistas Kersti Merilaas. 1935. aastal avaldas ta legendile läheneva pühadeluuletuse «Jõuluöö laudas», järgmisel aastal üsna underliku meeoluga lüürilise lühiballaadi «Risttee». Pärast «Maantee tuuli» (1938) süvenes ta luule lüroepilisus, kuigi tugev realistlik kude lähendab loodut pigem poemile. Ilmuvad südamevaluga kirjutatud ballaadipärane olukirjelduslik poem «Ema» ja sõja varjust tumestatud «Kaaren», legendilised «Vanaema jõulujutuke» ning «Ohtune muinasjutt» (1939). Saatanlikest hukueelsetest košmaaridest kõneleb ballaadi-ilmeline «Õine kohtamine» (1940). Ilmuvad ka vaieldamatult žanrihedad tööd «Võõras imetaja» (hilisem «Kuri kiigutaja») ja «Puuk» (1939). Kui ajastumeeolukas «Puuk» jäi veel dramaatiliselt kobavaks ning eepilisse kirjeldusse

kalduvaks, siis «Kuri kiigutaja» kuulub eesti ballaadi kullafondi. Sellest leiame parimaile ballaadidele omase peadpööritava ringtantsu, hukutava dramaatilise hoo, süzeelise veenvuse, meisterliku groteski, emotsioonide pillikeelte mängu. On isegi mõõdutundelist didaktikat. Nagu traditsioonilisele ballaadile omane, elab sündmuste käigule kaasa hingestatud loodus, püüdes takistada arutut tormamist kuristiku poole. Hävitav kirk ja uimastav joobumus viivad aga mõistuse hääle ning kohustused hüljanud indiviidi paratamatu saatanliku lahenduseni. Märgatav on M. Underi «Onnevarjutuse» taust (ka vormivõtteis). Kõige kontrastsemalt ei joonistu küll välja puant, mis viis hiljem uue lõppredaktsiooni otsinguile, ja võib-olla tingib pisut valitsev jutustav hoiak üht-teist maha sünteetiliselt tervikult, kuid see on vaieldav. Nii kinnistus 30. aastate lõpul K. Merilaasi luule ka isikulüürikast eemaldumise kaudu, hoidma ja kaitsma inimlikke väärtusi ja humanistlikku traditsiooni; hädaohu tume vari, mis sugenes tema luulesse ballaadide päevil, ei kao enam tema muretsevatest värssidest (vt ka Kiin 1981).

Sellega ei lõpe K. Merilaasi ballaadiloome, ehkki ei tõuse teisenenud kirjandusolukorra tõttu enam endisele kõrgusele. Vahetult sõja järel ilmub temalt mitu lugu, kus aga deklaratiivne element varjab liialt lürismi-dramatismi. Underi kõrval laienevad mõjuallikad: aastail 1945—1946 ilmuvad «Kandlemängija müüril», taustaks Kreutzwaldi «Beverini piiramine» ja M. Raua «Kanneldai», J. Tamme ballaadidega assotsieeruv «Ebavere nõid» ning bergmannlik-visnapuulik «Väina kaldal». Feodaalse mineviku suhtes on kriitiline «Muistne lugu» (algelt «Vanama jutustab»). Ülekaalus on realistlik laad, mis näitab, et ballaad oli võõrandumas seda toitvalt romantilise erandlikkuse juurelt.

*

Kui arvustus nentis K. Merilaasi pisut ootamatut «vanameelset» meelelaadi, mis väljendus ka pöördumises

traditsioonilise ballaadi poole (vt Viiding 1939: 77—78), siis samasuguse «vanamoodsa» sammu tegi ka Betti Alver. Tema hingejõuline luule avanes vastuvõtlikult totaalselt peegeldavale lüroepikale, seda mitte niivõrd taluvas, kuivõrd hoopis ründavas stiilis. Väikerahva olemisele ähvardavas ajas esines poeet julgelt kompromissitu eetika positsioonilt, kutsudes üleolekule kitsikusest ja vaimsele suurusele. Kõrgemal tasemel kordub Jaan Bergmanni «Ustava Ulo» õilis rüütellik hoiak Don Quijote ja Sancho Panza romantilise paari motiivi varieerivas ballaadis «Kaks saarlast» (1939).

Kergelt voolav heteromeetriline jamb toonitab loo üle-meelikustki, mille mängulustis on tunda sedavõrd tugevat moraalset enesekindlust, et vaevalt leidub seda kõigutavat jõudu. Ballaad rajaneb isegi musta huumorisse kalduval puändil, tõendades taas sugulust anekdoodi-novelliga (vt Alver 1976). Ei ole juhus, et vooruste lippu kandev vormimeisterlik ja mõjuv «Kaks saarlast» muutus tänu kirkale vaimsele kontrastile kurjakuulutava ajaga otsemaid väga populaarseks (vt Ristikivi 1973: 296). Vapper eetiline väljakutse kostub ka «Kantsleri» (1939) mitmekihilisest ajastuallegooriast. Vormimeisterlikkusest ei jää «Kantsler» maha eelkirjeldatust, kuid käsitleb selle suhtes nuripidist eetilist varianti. Sallimatus moraalse laostumise vastu virgutab inimest võõrdumuse nõiaringist välja murdma hingelise avatuse ja südamepuhtuse teele, ütleb poetess. Kõhklemata heidab ta kinda ajaloo mullistustega alati kaasnevale inimhingede kurjusele värbamise praktikale, mida ta vaatleb läbi koomikaprisma.

Seega avaldus 30. aastate lõpu luule sünteesivalmidus ka B. Alveri loomingu. Tema ballaadides on samuti näha varasemate romantiliste poemide ning järgnenud peenlühürika sünteesi, millest lähtub üks ta luule arengutee. Nii kirjutas Karl Ristikivi, et «Kaks saarlast» moodustab «silla Alveri hilisema aja loomingu juure, kus eriti rahvapärane sõnastus ja suurem «elulähedus» ainevalikus on iseloomustavaks jooneks» (1954: 124). Nagu Kersti

Merilaas pärast «Maantee tuuli», leidis ka B. Alver «Tolmu ja tule» (1936) järel uue laadi, mis tõi ta luulesse seal seni nappinud rahvalikkust. Kestma jäi ballaadipärane käsitus edaspidigi, mida tõendab kogumikus «Ammukaar I» (1942) avaldatud lühiballaad «Laul pojast» — valus reageering sõjakoledestele.

Veel hilisemast ajast pärinevad B. Alveri uued kokkupuuted selle žanriga. Näiteks mütopoeetilises ballaadis «Sõnarine» («Eluhelbed», 1971), kuulsaid ballaadimotiive arendavates lugudes «Kellahääl» ja «Õõ» (vrd šoti draamatilist «Edwardit») ja kurjuse anatoomiat lahkavas «Käeballaadis» («Korallid Emajões», 1986). Neis on tõstetud romantiline ballaadiaines selgepilgulise realistliku kujundusjõuga uuele kunstilis-tunnetuslikule kõrgusele. Alustatud etapp tõendab, et žanr ei ole praegu varjusurmas, vaid vajab oma «kuldseks lendutõusuks» arenenud kunstitaju ja -mälu, millest piisab ka siis, kui ühiskonnas puuduvad märgid avalikest kollisioonidest.

Kirjeldatud suurliikumise kõrval eksisteerib ka teiste luuletajate toetav ballaadilooming. 1937. aastal loob Eeva Pälluri (Niinivaara) oma malbe «Legendi» ja Eeda Kook «Kõrkja kaisu», milles pöörde kaudu objektiivsuse poole otsitakse väljapääsu palavikulisest subjektiivsusest: «Milleks/ Mõraneda mõtteis pahas?/ Pigem puhke vesililleks,/ Luila laine valges vahus.// Pigem olla rohulaju,/ Olla mardikas või kala./ Kasvada kui kaldal paju,/ Kes ei kahtle ega hala...». Elav ballaadilooming jätkub 1939. aastal, kui näiteks E. Kook avaldab oma teise ballaadi «Äikseõõ Paala jõel», mis nüüd aga pakatab hoogsast võitluslikust elutundest. Laur Tamm kirjutab dünaamilise hirmu- ja hävingumeeleolul põhineva ballaadi «Rannal», mis sobib igati ajastu konteksti — tegemist on looga à la H. Talviku «Karidel».

Ballaadipärasele lüroepikale läheneb ka August Alle luuletusega «Must lennuk» ja Johannes Barbarus palaga

«Maaailma lävel». Eriti tugev on ballaadialge aga jällegi M. Raua juures. Tema positsioon on lähedane «Kauge ringi» omale, kuid veelgi on süvenenud poeemipärasus, mis teeb ta loodu seganähtuseks. «Surma sõidulaul», «Mõt- leja Johannes» (1939), dramaatiline dialoog «Varjula- sed», unistava idealismi suhtes ironilised «Prohvet», «Onnenägija» ning olukirjelduslik «Mereleminejad» (1940) ei ole päris ballaadid, nagu ei olnud tegelikult juba «Ro- mantiku ballaad».

Eesti ballaadile lisas ehedust veel Marie Under, kel- lelt ilmusid kordustrukis «Meriballaadid» (1939) ja «Kolm ballaadi» (1940), millest eriti aktuaalsena mõjus muidugi «Nahakaupleja Pontus». «Varamus» avaldas Under tšehhi luuletaja Petr Bezruč'i sotsiaalselt teravdatud ballaadi «Maryčka Magdónová» ning Jan Neruda kuulsa «Last- ballaadi» tõlke. Loomingupsühholoogiliselt ja originaalselt esteetiliselt teostuselt oli aga «Onnevarjutus» olnud nii ammendav, et poet ei vajanud enam ulatuslikumat lähe- nemist antud žanrile. M. Underi ballaadikogu oli perioodi lõpuks muutunud juba tõsiseltvõetavate akadeemiliste käsitluste objektiks, seega klassikaks (Sinimets 1939; Salu 1943).

Kuigi kolmekümnendate aastate lõpu ballaad ei küüni luulepildis enam sünteetilise vundamenti staatuseni nagu eelmisel ajajärgul, 20. aastate lõpus, oli selle novaatorlikel otsingutel täita oluline osa lüürilise, eepilise ja dramaati- lise alge liitmisel. See tõendab, et kirjandus funktsioneeris eluterve organismina ja tugevas romantilises võtmes realistliku meetodi kõrval.

Kirjandus

Adson, Artur 1937/1938. Hendrik Adamson: Linnulaul. — Varamu, nr 1, lk 132—133

Adson, Artur 1937. Kolm kogu värsse. Bernard Kangro «Vanad majad», Hendrik Adamsoni «Linnulaul», Heiti Talviku «Kohtupäev». — Vaba Maa, nr 286, 11. XII, lk 4

- Alver, Betti 1976. Alguses oli lõpp. — Teose sünd. Koost. Endel Priidel. Tallinn, Eesti Raamat, lk 15
- Ambur, Paul 1942. Laulurästa hallaõös: Karl Eduard Söödi elu ja luule piirjooni. Tartu, Tartu Eesti Kirjastus
- Aspel, Aleksander 1938a. Bernard Kangro: Vanad majad. — Looming, nr 2, lk 237—238
- Aspel, Aleksander 1938b. Eesti luule 1937. aastal. — Eesti Kirjandus, nr 3, lk 141—159
- Aspel, Aleksander 1938c. Karl Eduard Sööt: Kuusirbi õsu. — Eesti Kirjandus, nr 5, lk 265—266
- Hispaania romanss ja kodusõda. 1937. — Looming, nr 9, lk 1057—1058
- Ivask, Ivar 1960. Bernard Kangro — ajatu mälestuse luuletaja. — B. Kangro. Ajatu mälestus: Sada luuletust 1935—1946. Koost. I. Ivask. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 5—38
- Jänes, Harald, August Meieäär, Oskar Parlo, Bernard Sööt, Paul Viires 1939. Eesti kirjanduslugu III. Toim. H. Jänes. Tartu, Eesti Kirjastuse Kooperatiiv
- Kalda, Maie 1971. Kirjanduskriitilise mõtte liikumisi 1917—1940. — Looming, nr 7, lk 1087—1105; nr 8, lk 1246—1256
- Kangro, Bernard 1938. Eesti soneti ajalugu. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised XIII.) Tartu, Akadeemilise Kirjandusühingu kirjastus
- Kangro, Bernard 1970. Minu nägu: Luulekogumik 1934—1969. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Kangro, Bernard 1981. Arbujad: Märkmeid, mälestusi, mõtisklusi. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Kangro, Bernard 1987a. «Viskumas viimne täring/ langemas lõpukaart»: Hen/d/rik Adamson võõrsilt nähtuna. — B. Kangro. Häitsmemehi ja pärlipüüdjaid: Esseid ja märkmeid eesti kirjandusest. 2. kd. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 91—95
- Kangro, Bernard 1987b. Heiti Talviku «Kohtupäeva» loomingu taustast. — B. Kangro. Häitsmemehi ja pärlipüüdjaid: Esseid ja märkmeid eesti kirjandusest. 2. kd. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 109—113
- Kiin (-Ruutsoo), Sirje 1981. Mullast oled sa võetud... Kersti Merilaas: «Antud ja võetud». — Looming, nr 5, lk 740—742
- Kärner, Jaan 1939. Eesti luule 1938. — Looming, nr 1, lk 67—74
- Mihkla, Karl 1937. K. E. Söödi luule kujundiline külg. — Looming, nr 10, lk 1129—1136
- Muru, Karl 1971. Ühe nooruslühirika vaatlusi /III/. — Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 217—227
- Muru, Karl 1974. Eesti lühirika aastail 1930—1940: Väitekiri filoloogiadoktori teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu. (Käsikiri)
- Nirk, Endel 1957. Mart Raua teest nõukogude kirjandusse. — Laias laastus: Kirjanduslikke artikleid 1948—1956. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, lk 350—367
- Oras, Ants 1933. Karl Eduard Söödi luule. — Eesti Kirjandus, nr 1, lk 1—8
- Oras, Ants 1936. Eesti luule 1935. aastal. — Eesti Kirjandus, nr 4, lk 165—173
- Oras, Ants 1937a. Eesti lühirika a. 1936. — Eesti Kirjandus, nr 2, lk 65—74

Eesti ballaad 30. aastail

Oras, Ants 1937b. Kaks nooremat luuletajat. Bernard Kangro: Vanad majad. Heiti Talvik: Kohtupäev. — Eesti Kirjandus, nr 12, lk 618—622

Oras, Ants 1940. Eesti luule aastal 1939. — Eesti Kirjandus, nr 2, lk 49—63

Oras, Ants 1971. Märkmeid Bernard Kangro luule puhul. Bernard Kangro: Minu nägu. — Tulimuld, nr 3, lk 145—148

Paukson (-Parrest), Harald 1936. Mart Raud: «Kauge ring». — Eesti Kirjandus, nr 3, lk 138—139

Paukson (-Parrest), Harald 1937. Jaan Kärner: «Sõna-sütega». — Kunst ja Kirjandus, nr 8, 21. II, lk 29—30

Paukson (-Parrest), Harald 1940. Eesti luule 1939. aastal. — Varamu, nr 2, lk 193—203

Põldmäe, Rudolf 1969. «Rahvuskirjanikest» ja nende liidust. — Looming, nr 12, lk 1886—1895

Ristikivi, Karl 1954. Eesti kirjanduse lugu. (Iseseisvuslase kirjavara 10). Vadstena, Tõrvik

Ristikivi, Karl 1967. Bernard Kangro: Lühimonograafia. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv

Ristikivi, Karl 1973. Neljast «arbujust». — Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi Aastaraamat I: Kirjanduslikke, keelelisi ja kultuuriloolisi ülevaateid ja uurimusi. (Toimetised 14). Stockholm, lk 270—312

Salu, Herbert 1943. Rahvaluule Marie Underi ballaadides. — Postimees, nr 72, 27. III, lk 4

Sang, August 1939a. Henrik Visnapuu: Põhjalvalgus. — Looming, nr 1, lk 99—101

Sang, August 1939b. Henrik Visnapuu: Tema 50. sünnipäeva puhul. — Eesti Kirjandus, nr 12, lk 521—534

Sang, August 1941. Jaan Kärneri luule. — Looming, nr 5/6, lk 624—630 (= «Looming» pöördelaastal 1940—1941. 1980. Koost. Endel Sögel. Tallinn, Perioodika, lk 275—281)

Semper, Johannes 1938. Läbilõige 1937. a. luulest. — Looming, nr 5, lk 522—530 (= J. Semper. Mõtteännakuid III: Artikleid ja esseid. (Teosed IX). Tallinn, Eesti Raamat, 1977, lk 366—378)

Siirak, Erna 1973. Realismi poole: Pilk eesti kirjandusellu aastail 1929—1934. — Looming, nr 10, lk 1732—1743; nr 11, lk 1899—1913

Sinimets (-Sumboru), Salme 1939. Marie Underi «Onnevarjutus» ballaadialoolisel tagapõhjal. — Varamu, nr 7, lk 708—718

Sõõt, Bernard 1937. Jaan Kärner: Sõna-sütega. — Eesti Kirjandus, nr 1, lk 49—50

Sõõt, Bernard 1939. Henrik Visnapuu: Põhjalvalgus. — Eesti Kirjandus, nr 1, lk 28—30

Sütiste, Juhan 1940. Meie uusromantika pärapoesia. — Varamu, nr 5, lk 498—510; nr 6, lk 582—596

Taggo, Boris 1939. Põhjalvalgus: Henrik Visnapuu 11. kogu luuletusi. — Uus Eesti, nr 28, 29. I, lk 7

Talvik, Heiti 1935. Mart Raud: Kauge ring. — Tänapäev, nr 9, lk 385

Talvik, Heiti 1937a. Luule ja elu. — Akadeemia, nr 1, lk 57—62

Talvik, Heiti 1937b. Hendrik Adamson: Linnulaul. — Looming, nr 10, lk 1161—1162

Tersites /= Laaban, Ilmar ?/ 1940. Bernard Kangro: Reheahi. — Eesti Noorus, nr 2, lk 59—60

Tilleman (-Siirak), Erna 1938. Eesti lüürika a. 1937. — Varamu, nr 6, lk 620—635

Tilleman (-Siirak), Erna 1939. Eesti luule pale a. 1938. — Varamu, nr 2, lk 195—202

Tilleman (-Siirak), Erna 1940. «Amores'est» «Põhjalauguseni». — H. Visnapuu. Kaks algust: Valimik 1909—1939. Tallinn, Kultuurikoondis, lk VII—XXX

Torim, Maie, Karl Muru 1966. Pilik Hendrik Adamsoni elule ja luulele. — Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 210—225

Urgart, Oskar 1936. Mart Raud: Kauge ring. — Looming, nr 1, lk 96—97

Urgart, Oskar 1937. Jaan Kärner: Sõna-sütega. — Looming, nr 4, lk 489—490

Vaatileja (= Sööt, Karl Eduard) 1933. Uchel pool naiivsus, teisel hävituse sepitsused. — Postimees, nr 116, 19. V, lk 4

Viiding, Paul 1938. Kolm luuletuskogu. A. Adson: Lehekülgi! ajaraamatust. H. Adamson: Linnulaul. B. Kangro: Vanad majad. — Kunst ja Kirjandus, nr 1, 1. I, lk 4

Viiding, Paul 1939. Eesti luule 1938. aastal. — Eesti Kirjandus, nr 2, lk 73—78

Viiding, Paul 1940. Kolm õhtut uute luuletuskogudega. Valmar Adamsi «Tunnetuse tund»; Bernard Kangro «Reheahi»; August Sanga «Müürid» — Kunst ja Kirjandus, nr 1, 14. I, lk 1—3

Visnapuu, Henrik 1932. Karl Eduard Sööt luuletajana: Tagasivaade 70. a. käänakult. — Looming, nr 10, lk 1180—1194

Seeriasi «Sõda», fragment

BALLAADE

Hendrik Adamson

PROLOOG

Tulge, toonased, Toonelast,
varasemad Varjuvallast!
Tule, Villi Andi, Vilde,
Oks, omadest omapärasem,
Liivad, luule lemmiklapsed,
tule taas, Tuuletallaja,
veere, vääris Virulaulik,
õilis Emajõe Ööbik,
vanavara aus Aidamees,
pauna kandev Postipapa,
tulgu teisigi tuhandeid —
jõua, Jaak, Alo armastai,
tule, Luuletai Tundmatu,
Ilolaulu üritaja,
Leelolaulu leiutaja!
Soveldage minu sõnu,
kohendage korralikuks,
et kõlbaks kõrge(le) kojale,
madalallegi majale,
otsekille osmikulle;
et koguks kullad kuulamaie,
veereks velled vaatamaie,
tuttavad tunnistelema.
Seni ma laulan, kuni lahkun,
taandun tasa teie taha

Ballaade

vägevate väes vähima,
pikemate seas pisima,
uhkes hulgas hoonukene.

/21. 12. 38./

KANNELDAI HANNES *

Hannes oli kange kanneldai,
taeva armu hangeldai:
pani ta papita paari,
ristis rahva raamatuta,
võttis viinata lauale,
jättis lõpuks leivatagi.

Hannes oli kange kanneldai,
pillil piigade peibutai:
pettis kui kärbseid meele,
võttis silmad neil veele,
jättis leinama leele —
kuubi katki käristama,
tuhka päälaele panema.

Ise tema kõrtsissa itkes,
viinaklaasi man virises:
«Oi mind, tulitöö tegijat,
raibet, rahvale lugejat!»

Kuri oli käbe kiusama,
hõelus noble nõudemaie:
«Midä sina vaagud varembi,
tee enne pattu parembi —
tõuse tõtates teele,
karga reisija reele,
koputa kirvega kolbale,
laksa talle lagipähe!»

Teisend.

Visanud veel viina vähe,
Hannes halvale alistus —
koju läks ja kirve otsis.
Kirvest kui hakkas ihuma,
kuuast kibesti kiiluma,
vanamoor nurgast möhatas,
seitse aastat suikund sõnas:
«Midä sellega minnakse?»
«Eks ikka haole, emake.»
«Ei'ap seda enne nähtud.»
«Kui pole nähtud, n ü ü d nähtakse.»

Linnast sõitis Ligenägu,
Punnpugu, Mau magu
pääle rasket rahategu,
hääsid äriajamisi.
Silmad vilkusid viinasta,
paled paiasest punetid,
nägu läikis laiast naerust.
«Karga, kandlimees, kannule,
hüppa, Hannes, mu hännale,
viin su viinasid viskama,
kauneid kanaseid kaema,
neide noori näpistama.»

Hannes kannale kapsatas,
hüüdja hännale hopsatas,
kirves hõlma all hõlpsatas,
tera kimedalt kõlksatas.
«Ons sul pill sinna peidetud,
kannel külma eest kätketud?»
«Ega pole peidet poolid
ega kätket kerilauad.»

Hannes oma kord küsima,
mõnda asja mõistatama:

Ballaade

«Milleks viid viinasid viskama,
kauneid kanaseid kaema,
neidiseid mind näpistama?
Oled ehk otsas omadega,
rabas kõigi rahadega,
viskad vist veerema viimased?»

Punnpugu puhu pugises,
naeris, et vats raske vabises:
«Oh, ep ole hoopis mitte.
Vaata, kus vase vakatäis,
katsu, kus kulla kotitäis,
pungil pung veel paberitest,
seitsmet sorti sedelitest.»

Hannes siis kirvest kõigutas,
laksti päälaele langetas;
ei ta hoolind vasevakast,
krapsas kähku kullakoti,
paksu paberitepunga,
kiiresti minema kihutas
kandade kukalt kopsides,
varvaste vatsa vopsides.
Ei ta vaatanud tagasi,
kaenud korda üle õla,
kuidas hobu koolnut küütis,
rege rebides raputas,
kirve tera verd tilkudes,
mööda kuuast tend nõrgudes,
ree päält maha rabisedes,
punast tee pääle puistates,
viirgu verevat vedades.

Kõrtsist tend tabajad tabasid,
vangi vedajad vedasid
kirpudele kanneldama,
lutikaile lugu lööma.

/1937/

KOLM SÕSARD

Kolm neid kokku kikki latsi,
selle talu pääl tüdrukuit,
sitiksilmitsit sõsarit.

Kadri olli kallis laits,
Madli sii olli peris madu,
Elds olli emäsusi esi.

Kadri karas karja saatma,
Madli Matsige läits mõtsa,
Ennuge Elds einamaale.

Kadri leids karditse karbi,
karbist kalli kaalaketi,
Madli sai mõtsan mõnitet,
Matsi puuld ärä magatu,
eina-ruan Elds essitedu.

Kaits neid kesänoorikukest,
üle aia astunukešt
kadetsive Kadri karpi,
karbin kallist kaalaketti,
keti all kerget süämekest,
puhast putmade puhukest:
«Käänäme kärnätse kaala,
matame maida mülkäse!»

Madline — madune sõsar,
Eldsene — emäsusine
kutsevi Kadri Kuresohu,
meelitive murakile,
säääl ää enge ukassive,
laugatsis' ta lükässive.
Kodun kavalust kõneliv:
«Kadrike käest meil kadusi,

«Milleks viid sõsarid väkama
kannud kannasid kokes,
neidseid mind näpistama,
Oled ehk oksa omadaga,
täpas küigi tabadega,
viskad vist verema viimaseda?»

Puunpugu pahu pugises,
nappis et veis taska vapsises:
«Oh, ep ole hoopis mitte.

Veisat, kus vase vaskaläis,
katsut, kus kulla kottiläis,
puugil puug veel paberiläis,
sõltsamet sooli sechteläis.»

Hannas siis tõvest kõrgitas,
laksit pöötseläis tangitas;
ei ta hoolind veevaksist,
krapsas lähku kallakoti,
paksu paberitepuuga.

lõhesti minema lõnatas,
kandub kokali kopides,
vavaste vatsa vopides.

Ei ta vanaud laigasi,
kannud korda üle öis,
kuidas hobu koofant kõõs,
rege rebides tapulas,

kiive teta verd tilkudes,
mööds kuust tend nõrgudes,
tee pääst mane rähisedes,
puust tee pöötsle puistates,

viirgu verevst vebades.

Kõrtist tend tapajan tabasid,
vanki vedajas vedasid
kirpudela kanneldama,
lütikelle lugu lõõma.

Ballaade

ega te ei ole nännu?
Otsi, uigu, et ulluss jäät,
aga et ta üits eli tiiss.»

Kadri külmet kalakudun,
kaal olli kümne küidse kisstu,
süämes' süsät sukavarras.

/3. 10. 37./

VELLE-SÖSARD

Elu eläp, talu kõlap,
aia ümmer al'lendeve,
kingu kõrge kõllendeve..

Veli vuudin vedelemen,
sösarel sada sõdimist:
paa-panni puha puhaste,
kuke-kana kik karjate,
sia ja lamba sis sel'läte,
lehmä lüvvä lepikuse.

Sösar sõglup siia-sinna,
veli vähkrep ja virisep:
«Tule siia, tuu mull' juuva!»
— Juu päl' esi, Juku kuku,
vil'länd mul juuta vasikit.
«Tule siia, tuu mull' süvvä!»
— Süü päl' esi, sirgu Juku,
saap siin süütä neid sigugil
«Tule tõbist tohterdeme,
astu aiget aviteme!»
Sai eii sösar sāngi sörva,
kättest kinni kui kakati,
tan'ge vahele tõmmati,

pihteg' pihta pitsitedi:
«Tüki, tüdruk, teki alla,
eidäme ütte magamel!»

Sõsar surnuvalge väris',
kaie kavalest' kõnelde:
«Kulle, kull kui kanu kisuss,
las ma lää enne tat eidute!»
— Jäägu kana kulli kisku',
seni mia sāngi saa sõsare.
«Oijah, unt vist oinast murrap,
odot, las ma lää ojote!»
— Olgu oinas undi osa,
seni mia siuge saa magade.
«Pai veli, tare palap,
sisse siin sedāsi palamel!»
Sõrme sõsarest sat'teve,
kāe künāspāäst katteve,
peo pihast pudenive.

Ei ole velle vedelemen,
sõsard enāmb siin sõglumen.

Paa ja panni paagatedu,
kuke-kana kulli kistu,
sia ja lamba soe süüdu,
lehmā lepikun laiali.
Velle väits vereg' taratet,
sõsar sahvren kongsi külle,
kaalan kirju seerekeidik.

Kingu ruusast rosteteve,
aia mullast mustendeve,
tühi talu, otsan elu.

/29. 12. 41./

VANAPOISS JA NUURTÜDRUK

Vanapoiss, vagatalleke,
lõhnaja luhalilleke,
ilusembi üle ilma,
Arendi ast's aavikuse,
Kõrendi kõnd's kõivikuse,
puhas' Purendi puumurrun.
Mahan meil maasiku magatsin,
varde pääl vabarde puudi;
osta odave innage —
mud'uvõtmise massuge,
seni süü, kui süä võtap,
pane taskuse, kui tahat,
korja kottigi, kui kotsit.

Vanapoiss, vagatalleke,
lõhnaja luhalilleke,
taha's taskuse tiksugi,
kotsi's kotti kübenetki:
maast pist' maasikit mususse,
vardest vabarit valmimbit,
puhmide pääl punatsembit.
Seni sei, kui isu otsan,
isu otsan, tahtus tasa,
kõtule olli üleüllät,
süämele üle soovi,
sis korjas kondi unikuse,
ladus luu-luki laagrese,
esi eit's manu magame,
sääd's säääl selgä siruteme,
puhas', et põndak põrisi,
vindak-vändäk tii värisi,
kindak-kõndak kink kõmisi,
puu ja puhma põmisive.

Nuurtüdruk, nuditädike,
rips-raps, roosa rätige,
nibis-nabis marjamõtsan,
korjas kuhja korvi pääle,
marjamäe mati pääle.
«Kulle,» sis esi kõhisi,
«Oijah», oless kui eitunu,
vaadete tal siski vaja,
manu minna magus mõte
varinele varde vahel,
mürinele mõtsan mahan.

Nuurtüdruk, nuditädike,
rips-rops, roosa rätige,
kipsa-kõpsa kingu pääle,
nägi marje man magaja,
puhmide all põõnuteja,
korvig' kõrva, matig' manu,
ele äälega õikame:
«Tule, tuvike, ülesse,
karga kaema korvi manu,
marja maitsuma mati manu;
ek taht, esi et söödä sull'
peost puhtit, punatsembit,
ammaste vaheld valmimbit?»

/1940/

Seeriast «Ühe inimese passioon»

— 67. nr. reprints. 17. lõpetuseks 2. osakise suutlikki
ja see all — 1480 lõpni. mõeld. nõuk. — 67. ja jains
«ORZEL» (Kõks) — võttes ühe veal — 1175
panti «reprints» (Kõks) ja vab. 13. lõpni. luge-

«LE SOUS-MARIN FANTÔME»

VEEL «ORZELI» JUHTUMIST

Mart Sarapuu

Westerplatte garnison ja allveelaev «Orzel» — need nimed tähistavad kahte *Wojska Polska* vastupanusümboolit Teises maailmasõjas. Tänu möödunud aasta jooksul avaldatud mitmele artiklile oleme paigutanud «Orzeli» oma kohale ka Eesti uusimas ajaloos. Põgenemisega 18. septembril 1939 Tallinna sadamast etendas Molotov-Ribbentropi pakti esimese vaatuse ohver tahtmatult sissejuhatuse pakti järgmisele, Baltikumi vaatusel. 28. septembril kirjutati Moskvast alla Eesti Vabariigi ja NSVL vahelisele abistamis- ja baasidelepingule. Põhjendus — «Orzeli» juhtum näitavat, et Eesti kas ei suuda või ei taha tagada oma neutraliteeti ning ohustab seeläbi NSVL julgeolekut. Peatumata pikemalt probleemiringil, mis seondub allveelaeva Tallinnas viibimise perioodiga (14./15.—18. september), annan järgnevalt ülevaate «Orzeli» tegevusest enne ja pärast «NSVL julgeoleku ohustamist».

8. märtsil 1939. a andis kolonelleitnant Richard Tomback EV Sõjavägede Staabile Varssavist edasi järgmise teate: «2. veebruaril s.a. lõpetati Hollandis poola uue veealuse paadi ehitustööd. Poolakad nimetavad uut veealust paati «veealuseks ristlejaks» ja väidavad, et ta olevat tugevamaid Balti merel. Uue veealuse paadi nimeks pandi «ORZEL» (Kotkas) ... — veeväljasurve: vee peal — 1175 ja vee all — 1480 tonni; möödud: pikkus — 64 m ja laius — 6,7 m; relvastus: 12 torpeedotoru, 2 õhukaitse-suurtükki

ja 175 mm meresuurtükk. Nimetatud veealune paat ehitati vabatahtlikest annetustest ja läks maksma 8,2 miljoni zlotti või ca 5,4 miljoni krooni...» (ENSV ORKA f 495, nim 12, s 246, l 205). Tõepoolest, Poola Vabariigi allveelaevastikule («Ryś», «Żbik» ja «Wilk» — ehitatud Prantsusmaal aastatel 1929—31) lisandus 1939. a kaks moodsat laeva. 10. veebruaril tervitas rahvas Gdynias äsja Vlissingeni laevatehasest «de Schelde» saabunud «Orzełit», millele mõni kuu hiljem sekundeeris kaksikvend «Sep». Mõlemad laevad, analoogselt eestlaste «Kalevi» ja «Lembituga», olid ehitatud valdavalt rahva vabatahtlike annetustega. Seejuures tasus Poola 85% summast põllumajandussaaduste näol, ülejäänud kattis *Wojska Polska* ohvitseride ja allohvitseride palgast 0,5% mahaarvamine alates 1926. a novembrist ning juveelimeistri Wincenty Wabia-Wabiński poolt valmistatud mälestusmedali müügist laekunud summa (Pertek 1972: 11).

«Orzełi» komandöriks nimetati kaptenmajor (*komandor podporucznik*) Henryk Kłoczkowski. 37-aastast mereväelast loeti üheks andekamaks Poola Vabariigi *Marynarka Wojenna's*. Teeninud varem allveelaeva «Żbik» komandörina, võttis ta uuele laevale kaasa vana meeskonna parimad ohvitserid ja allohvitserid. H. Kłoczkowski asetäitjaks sai Lvovi kadetikorpuse kasvandik Jan Grudziński. Tagasihoidlik ning veidi häbelik mees pälvis laeval hüüdnime «preilike» (Pertek 1972: 28). Hilisemad sündmused tõestasid taolise nime paikapidamatust. 10. detsembril 1939. a vääristati «preili» Grudziński George VI poolt *Distinguished Service*'i ordeniga, Poola riik hindas vapra ohvitseri teeneid postuumsest annetatud *Virtuti Militari* Kuldristiga.

Teise maailmasõja puhkedes baseerus «Orzeł» Gdynia lähistel, Oksywies. 1. septembri hommikul kell 5.00 sai laev käsu väljuda oma sektorisse (piiriks Jastarnia majakas — Visla suue). Et suur osa meeskonnast viibis maal, täideti käsk kella 7 paiku. Danzigi lahes avati ümb-

rik, milles olid edasised juhtnöörid. «Orzeł» pidi oma sektoris torpedeerima vaenlase sõjalaevu, mis peaksid merelt pommitama Gdyniat, ning takistama võimalikku dessanti (Pertek 1972: 31). Poola armee juhtkond lootis «Orzełit» kasutada «Schleswig-Holsteini» uputamiseks, mistõttu püüti laeva säästa («Orzełi» sektor oli ohutumaid lahingu-tegevuse piirkonnas). Lootused siiski ei täitunud. «Schleswig-Holstein» ei väljunud ootuste kohaselt Danzigi lahele ning hiljem selgus, et «Orzełil» ei võetudki vastu radiogrammi käsuga luurata kuulsat Saksa soomuslaeva.

Vaenlase totaalne ülekaal õhus ja merel ei jätnud Poola laevastikule vähimatki šanssi. 3. septembril uputati kaks suurimat Poola pealveelaeva «Wicher» ja «Gryf», samal päeval kell 22.00 kohtus «Orzeł» allveelaevaga «Wilk». Vahetati informatsiooni, olukord oli trööstitu. 4. septembri hommikul kell 8.00 otsustas H. Kłoczkowski lahkuda lahest ning võtta kurss Gotlandile. Taolist käitumist kvalifitseeris Poola juhtkond omavolitsemisena, ent vaid päev hiljem oli kontra-admiral Józef Unrug sunnitud andma käsu kõigile allveelaevadele lahkumiseks kinnitatud sektoritest (Pertek 1972: 35). Seega oli «Orzełi» deserterimine ülemjuhatus korralduse ennetamine ühe päeva võrra... Vastuvõetud otsuse tingis ilmselt nendesse päevadesse langenud laevakomandöri raske psüühiline depressioon, mis väljendus seletamatus haiguses. Hiljem Tallinnas diagnoositi Kłoczkowskil raske üleväsimus, ehkki kahtlustati ka tüüfust (ENSV ORKA f 495, nim 12, s 243, l 49). Igatahes ei pidanud komandöri kõht enam kinni ning 10. septembril oldi sunnitud andma laevalt radiogrammi, milles teatati, et kõhutõbi ei võimalda kaptenil teenistuskohuseid täita. Vastuses pakuti välja kaks varianti — kas panna Kłoczkowski neutraalses sadamas maale ning komandöri abi võtab juhtimise üle või tullakse tagasi Danzigi lahte ja pardale tuleb uus komandör. Kłoczkowski juurdles variantide üle kaks päeva. 12. septembril langetas ta otsuse sõita Tallinna (Pertek 1972: 37). «Orzeł» viibis sel hetkel Gotlandi lähistel, ometi ei valinud

Kłoczowski Visby, Liepāja ega Ventspīsi sadamaid. Komandōri otsus suhteliselt kaugesse Tallinna oli siiski loogiline. H. Kłoczowski oli Poola sõjaväedeleгат-siooni koosseisus viibinud 1935. a Eestis, kapten tundis isiklikult kindral J. Laidoneri. Seletuses Eesti kaitsevägede ülemjuhatajale osutab «Orzeļi» komandōr eespooltoodu kõrval ka Eesti ja Poola sõbralikele suhetele, mis kokkuvõttes tingiski valiku Tallinna kasuks (ENSV ORKA f 495, nim 12, s 243, l 72). Ometi oli H. Kłoczowski rikkunud seeläbi ülemjuhatause ettekirjutisi. Poola laevastiku vastavates nimekirjades olid neutraalsete «varjupaikadena» toodud Rootsi ja Soome sadamad.

1. septembril 1939. a kehtima hakanud «Erapooletuse korraldamise seaduse» kohaselt võis sõdiva riigi allveelaev siseneda Eesti territoriaalvetesse mere seisukorra või avarii tõttu (§ 2 lõige 5). Seejuures võis sõdiva riigi allveelaev parandada oma avariirikkeid ainult meresõiduks hädavajalikul määral (§ 5 lõige 1). Territoriaalvetes peatumise aeg oli piiratud 24 tunniga, ja selle tähtaja pikendamine ei saanud kõne alla tulla ühelgi juhul (§ 4 lõige 1). «Orzeļi» komandōr oli nendest tingimustest teadlik. Seetõttu esitatigi tuleku ametliku põhjusena avarii — kõrgsurve kompressoritoru pragunemine. Arvestus oli lihtne. «Orzeļ» siseneb Eesti vetesse, komandōr saadetakse maale. Eesti valitsus esitab tuleku põhjusena avarii, mis likvideeritakse vähem kui 24 tunniga ning allveelaev lahku. Ilmselt oleksidki sündmused kulgenud selle plaani järgi, kui olukorda poleks komplitseerinud üks asjaolu. H. Kłoczowski ei võinud nimelt teada, et Tallinna sadamas viibib saksa tanker «Thalatta» (endine «Julius Schindler»). Sellele lisandunud sakslaste märkimisväärtne huvitatus moodsa Poola allveelaeva kahjutukstegemisest saigi «Orzeļile» saatuslikuks. Õigem oleks öelda, et eespooltoodud asjaolud sundisid EV valitsust järgima kehtivaid seadusi ülima punktuaalsusega. On täiesti mõistetav, et mingil juhul ei tohtinud riskida sammuga, mida oleks võidud käsitleda neutraliteedi rikkumisena. «Orzeļi» inter-

neerimise juriidilised finessid, «Erapooletuse korraldamise seaduse» § 4 kriitika, allveelaeva desarmeerimise käik jm on oma mitmetahulisuse tõttu aga juba omaette teema. Seetõttu märgime siinkohal vaid kokkuvõtlikult, et otsus interneerida allveelaev «Orzeł» oli kehtivate seadustega igati kooskõlas. Piisas vaid rangest vahetegemisest tuleku ametliku ja tegeliku põhjuse vahel. Seda ka tehti.

Õöl vastu 18. septembril põgenes «Orzeł» Tallinna sadamast. Lahkudes jäid pardale kaks Eesti mereväelast — vahimeest. Tõusnud õöl vastu 21. septembril Gotlandi idarannikul pinnale, saadeti nooremaat Roland Kirikmaa ja madrus Boris-Nikolai Mahlstein paadiga maale. Meestele anti kaasa konserve, kuivikuid ja rummi, samuti kiri Eesti võimudele. Selles palus Jan Grudziński vabandust «ootamatu lahkumise» pärast ning kinnitas, et mõlemad eestlased võeti kaasa väevõimuga. Lisaks sellele andis uus komandör (H. Kłoczowski oli 15. septembril toimetatud haiglasse) mõlemale eesti meremehele 50 dollarit sõiduraha põhjendusega: «Pidage meeles, et hauatagusest elust sobib tagasi pöörduda vaid esimese klassi kajutis!» (Peretek 1972: 64.) R. Kirikmaa ja B. Mahlstein jõudsidki 24. septembril üle Stockholmi ja Helsingi Tallinna. Siin paigutati nad mereväe õppekompaniisse vahi alla. Allikmaterjali puudumise tõttu ei ole teada määratud karistused, ilmselt ei olnud need eriti karmid. Nooremaat Kirikmaa naasis vanale teenistuskohale allveelaeval «Lembit» ning oli seejuures üks viiest eestlasest, kes jäeti alles laevale pärast Eesti laevastiku lülitamist Punalipulise Balti laevastiku koosseisu (Vabariigi Valitsuse salajane otsus 21. augustist 1940. — ENSV ORKA f 957, nim 14, s 689, l 53; sisuliselt oli «otsus» vaid NSVL RKN otsuse nr 1 427-560, 13. 08. 1940. a teatavaksvõtmine (ENSV ORKA f 495, nim 11, s 35, l 78)). «Lembitu» praeguses ekspositsioonis R. Kirikmaa nime ei leidu. Põhjuseks on ellujäänud Eesti sõjaväelaste sagedane metamorfoos läbi territoriaalkorpuse: nooremaat Kirikmaa — nooremleitnant Kirikmaa — *scharführer* Kirikmaa.

Veel «Orzeł» juhtumist

«Orzeł» tegevus peale Eesti mereväelaste maalesaamist oli kokkuvõtlikult järgmine. 21. septembrist 6. oktoobrini patrullis laev Läänemerel. Kuigi ei atakeeritud ühtki vaenlase alust, näitab see ometi uue komandöri iseloomu. Lõpuks sundisid lõppevad kütuse- ja proviandivarud siiski võtma kurssi Inglismaale. 7.—9. oktoobrini läbis «Orzeł» Sundi, 10. oktoobril Kattégati ning 11. oktoobril asus juba Skagerraki vetes. 14. oktoobril jõudis laev õnnelikult Inglismaale (Pertek 1972: 149). Pärast remonti Dundees alustas «Orzeł» teenistust *Royal Navy* koosseisus koos allveelaevaga «Wilk». Viimane oli ainsana Poola viiest allveelaevast jõudnud Inglismaale. Kolm laeva interneriti Rootsis. Nimetatud kolme laeva kompenseerimiseks lülitas liitlaste väejuhatas Poola allveelaevastikku kaks Briti alust («Urchin» ja «P-52») ning «S-25» USA allveelaevastikust. Uuteks nimedeks pandi vastavalt «Sokol», «Dzik» ja «Jastrząb» (Pertek 1976: 595). 8. aprillil 1940. a avas «Orzeł» lahinguarve, torpedeerides Saksa transportalust «Rio de Janeiro». Esimene võit jäi laevale ühtlasi viimaseks. 25. mail 1940. a lõpevad teated «Orzełist». Asudes koordinaatides 57° N ja 3°40' E, jooksis prantslaste poolt tituleeritud *le sous-marin fantôme* ilmselt miinile (Pertek 1972: 150).

Nii nagu «Orzeł» viimane tund, on tänapäevani teadmata ka kapten-major Henryk Kłoczkowski ning temaga koos Tallinna jäänud san. allohvitser Marian Barwiński saatus. «Orzeł» ekskomandör vabastati ülemjuhataja käsul 7. novembril 1939. a ausõna vastu (ENSV ORKA f 495, nim 12, s 243, l 85). Ilmselt neil päevil vabanes ka M. Barwiński. Meestel keelati elamine Tallinnas, Lääne, Saare ja Harju maakonnas. Elukohaks valiti Tartu. Vahepealt pärast vabanemist palus H. Kłoczkowski luba Eestisse elama asumiseks oma naisele Helena Kłoczkowskale koos laste — 9-aastase Witoldi ja 6-aastase Anna-Mariaga. Takistusi selleks ei tehtud, kuid õnneks see plaan ei teostunud. 3. jaanuaril 1940 anti «Orzełi» endisele komandöri-le õigus taas kanda oma püstolit ja kortikut. 14. märtsil

1940. a jõustus Vabariigi Valitsuse otsus välisriikide interneeritud sõjaväelaste ülalpidamiskulutuste ja haiguskindlustuse kohta. Ohvitseridele määrati söögiraha 45 krooni ja korteriraha 30 krooni kuus. Riidevarustus ja haiguskindlustus oli analoogne eesti ohvitseridega. Selle hetkeni oli kulutatud üle normigi. H. Kłoczowski oli saanud palka 1000 krooni ja riietusraha 150 krooni, M. Barwiński vastavalt 240 ja 100 krooni (ENSV ORKA f 495, nim 12, s 243, l 125). 9. juulil 1940. a palus H. Kłoczowski luba tagasipöördumiseks kodumaale, põhjendades seda naise ja laste ülalpidamise vajadusega. Et kapteni perekond asus sakslaste poolt okupeeritud Poola maa-alal, taotles Kłoczowski võimalust pöörduda Saksa saatkonna poole (ENSV ORKA f 495, nim 12, s 243, l 133). Reageering oli kiire. 10. juulil laekus Tartu Garnisoni ülemale järgmine kiri (ENSV ORKA f 495, nim 12, s 243, l 132):

10. 07. 40.

salajane

Tartu Garnisoni Ülemale

Käesolevaga teatan, et Politseitalituse Üldbüroo juhataja telefoniteelse kõrralduse põhjal 9. juulil s. a. (täiendav kirjalik ettekirjutis samast kuupäevast nr. 13-s all) on minu poolt võetud vahi alla end. Poola kodanik Henryk Kłoczowski, elukoht Tartus, Tähe nr. 2, edasisaamiseks Tallinna Keskvangimajja ja arvatud kinnipeetavaks Siseministeeriumi järele.

Tartu polpoli kómissari as. Kruus

Siinkohal lõpevad andmed Henryk Kłoczowski edasise saatuse kohta.

Saatuslikud tagajärjed, mida tõi enesega kaasa «Orzeł» põgenemine, on teada. Olgu siinkohal aga lõpetuseks see imeväike «kasu», mis saadi tänu intsidendile. Nimelt tõi allveelaeva «Kalev» aj. komandör Verner Puurand esile «Orzeł» maskeerimisvärvi. Kirjas Merelaevastiku Divisjoni ülemale 6. märtsil 1940. a tegi ta ettepaneku loobuda «Kalevi» ja «Lembitu» mustast värvist tumerohakas-

Veel «Orzeli» juhtumist

halli kasuks (ENSV ORKA f 638, nim 1, s 161, l 341—341 p). Kui siia lisada veel laevalt mahavõetud 14 torpeedot ning muu erivarustus, võibki «kummitusliku allveelaeva» septembrivisiidi aktivapoolele joone alla tõmmata.

Kirjandus

- Pertek, Jerzy 1972. Dzieje ORP «Orzeł». Gdańsk
Pertek, Jerzy 1976. Wielkie dni malej łoty. Poznań

ÜKS VÕIMALIK VISIOON KOLMANDAST RIIGIST

Henn Käärik

Natsionaalsotsialistliku Saksamaa kohta on kirjutatud tuhandeid uurimusi ja pole ette näha, et huvi selle teema vastu raueks. Filosoofiliste, majandusteaduslike, politoloogiliste, sotsioloogiliste etc interpretatsioonide kõrval on Saksamaale aastail 1939—1945 üsna palju tähelepanu pööranud psühholoogid ja psühhiaatrid, viimaste hulgas ka šveitslane Carl Gustav Jung (1875—1961).

Pärast lühikest koostööd S. Freudiga aastail 1907—1913 rajas Jung iseseisva psühhoanalüütilise koolkonna, nimetades seda «analüütiliseks psühholoogiaks». Mitmete lahknevuste hulgas Freudist torkavad silma kaks: 1) Jung ei absolutiseerinud inimese seksuaalsust ja Oidipuse kompleksi; 2) peale isikliku alateadvuse postuleeris Jung inimese psüühikas veelgi sügavama alateadvuse kihi — kollektiivse alateadvuse (*das kollektive Unbewußte*). Just kollektiivse alateadvuse sissetoomist isiksuse struktuuri peavad paljud autorid Jungi teooria üheks kõige originaalsemaks ja samal ajal kõige vastuolulisemaks jooneks. Kui Freudi arvates sisaldab alateadvus ainult seda, mis ühiskonna survele on teadvusest välja tõrjutud (alateadvuses pole midagi, mis eelnevalt poleks olnud teadvuses), siis Jungi arvates on alateadvuses ka sellist materjali, mis mitte kunagi pole teadvusest läbi käinud¹. See alateadvuse

¹ Üsna elu lõpul oli Freud sunnitud tunnistama, et alateadvuses on siiski peale isiklikult läbielatu (personaalne alateadvus) ka päriikult omandatud materjali, fülogeneetilise iseloomuga katkeid — teatud arhailine pärand (Freud 1975: 102).

osa antakse edasi pärilikul teel ja ongi see, mida Jung nimetab kollektiivseks alateadvuseks. Viimase sisu moodustavad nn «arhetüübid». Arhetüübi kui keskse kategooria määratlusi on Jungil palju ning mitte alati pole nad ühetähenduslikud. *Summa summarum* võiks arhetüüpi vaadata kui formaalset skeemi, millel on võime tekitada teatud ettekujutusi. «Arhetüübid on tüüpilised käitumisvormid, mis, olles teadvustatud, näivad kujutlustena» (Jung 1973: 131). Seega pole arhetüüp ise sisuline fenomen (ettekujutus), vaid eeldus selle tekkeks teadvuse tasemel (Jung 1979: 12–14). Arhetüübid väljenduvad müütides, muinasjuttudes, unenägudes etc. Arhetüübid on inimevolutsiooni resultaat, põlvkonnast põlvkonda korduvate kogemuste resultant. Teadvus ja alateadvus (nii personaalne kui kollektiivne) on omavahel kompensatsioonisuhetes (Jung 1945: 98–108). Suvaline puudujääk või ühekülgsus teadvuses kutsub esile alateadvuslike jõudude katse seda kompenseerida². Tõsiste hälvete puhul teadvuses aktiveerub kollektiivne alateadvus ning järgneb arhetüüpide sissetung teadvusse. Tuleb märkida, et Jungi käsitluses on arhetüübid kui sellised ambivalentset, s. t sisaldavad nii positiivset kui negatiivset. Tugeva teadvuse korral õnnestub tavaliselt eristada arhetüübi inimlikult väärtuslik tahk, integreerida see teadvusse ning taastada isiksuse terviklikkus. Vastupidisel juhul saavutab ülekaalu arhetüübi destruktiivne poolus ning indiviidil areneb välja neuroos või koguni psühhooos. Kuivõrd arhetüübid reprodutseerivad teadvuses fülogeneesi varasemate etappidega seotud ettekujutusi, muutuvad inimesed sellises situatsioonis rohkem või vähem kollektiivseks loomaks. Niipalju Jungi seisukohtadest, mõistmaks tema käsitlust natsionaalsotsialismist.

² Kompensatsioonimehhanismi näitena toob Jung juhtumi oma kliinilisest praktikast. Arimehele, kes igapäevases suhtlemises iseenast liiga kõrgelt ning oma venda liiga madalalt väärtustas, ilmus viimane tihti unenägudes Bismarcki, Napoleoni või Caesari kujul (Jung 1945: 101–102).

gaugi Jungi lähenemises Saksa sündmustele 1933—1945 võib üsna selgesti eristada kaht skeemi. Esimene sisaldub peaaesjalikult lühisessees «Wotan» (1936), teine kirjutistes, mis nägid ilmavalgust pärast Kolmanda Riigi kokkuvari-

semist. Uurides germaani mütoloogiat ja uskumusi, eeskätt neid, mis seotud peajumal Wotaniga (Wodan, Wuotan, Woden, Odín, Odhinn), jõudis Jung järeldusele, et kõigi nende tekke aluseks oli germaani kollektiivses alateadvuses peituv eriline arhetüüp, mille ta nimetab tinglikult Wotaniks (Jung 1979b: 187). Muistne germaani Wotan paistab kõigepealt silma äärmise dualismi poolest. Ühelt poolt on ta tormijumal, surnud kangelaste jumal ja sealilma valitseja, sõjamees ja rändur, teiselt poolt salakunstide tundja (ruunide leiutaja, ravitarkuste teadja, saatuse ennustaja), laulujumal. «... Wotan pole ainult raevujumal, mis kehastab alateadvuse instinktiivset ja emotsionaalset aspekti. Temas väljendub ka alateadvuse intuiitiivne ja inspireeriv külg, sest ta mõistab ruune ja võib seletada saatust» (Jung 1970b: 188). Äärmiselt oluline on Jungi jaoks asjaolu, et Wotan on oma olemuselt *haaraja*, *vallutaja* (*Ergreifer*).³ Enam veelgi, Jung toob sisse kategooria *Ergriffenheit* (seisund, kus ollakse haaratud), mis eeldab mitte ainult seda, kes haarab (*Ergreifer*), vaid ka seda, kes on haaratud (*Ergriffener*). Kõik see tähendab seda, et teadvuse tasandile tõusnud, omab antud arhetüüp eriliselt tugevat sugereerivat ja käitumist suunavat toimet. Seletades asjade arengut Saksamaal otseselt ja vahetult antud arhetüübi toimega, kirjutab Jung: «See on saksa psüühika peamine atribuut, irratsionaalne psüühiline faktor, mis toimib vastu tsivilisatsiooni tugevale survele ... ja puhub selle minema» (Jung 1970b: 186).

Natsionaalsotsialistlik liikumine eesotsas Hitleriga oli seega omandanud religioosse tähenduse (Jung 1970b: 185;

³ Seda omadust jagab Wotan Dionysosega, siiski näib viimane oma mõju olevat kasutanud põhiliselt naiste suhtes (Jung 1970b: 184—185).

Jung 1975: 172). Rääkides saksa intelligentsist, märgib Jung, et nendega suheldes tuleb tahes-tahtmata mõnda, et nad ei saagi käituda teistmoodi, kui nad käituvad. Ei saa öelda, on see õige või vale, see on lihtsalt ajalugu (Jung 1975: 171).

Eespool oli juttu arhetüüpide põhimõttelisest ambivalentsusest. See kehtib täiel määral ka Wotani kohta. On selge, et natsionaalsotsialism kui fenomen on ühemõtteliselt seostatav antud arhetüübi destruktiivse küljega. Ent Jungi arvates ei pea Wotan aja jooksul ilmutama mitte ainult oma rahutut, vägivaldset ja tormist külge, vaid ka maagilist ja loovat. Ja kui see on nii, siis pole natsionaalsotsialism mitte viimane sõna Saksa sündmustes (Jung 1970b: 192).

Saksamaa lüüasaamine II maailmasõjas ajendab Jungi toimunut uuesti analüüsima. Jung ütleb end katastroofi juba 1918. a aimanud olevat. Uurides saksa rahvusest patsiente, leidis ta nende kollektiivses alateadvuses kummalisi nihkeid. Arhetüübid, millega tal kokku tuli puutada, väljendasid primitiivsust, vägivalda ja julmust. Taoliste nähtude suurt hulka tõlgendas ta kui kompensatsiooni teadvuse tasandil laialt levinud depresssioonimeeleoludele. Siit järeldus: «Blond bestia lebas rahutus unes ning psüühiline ja sotsiaalne vapustus polnud välistatud» (Jung 1970a: 12–13, 1970d: 219). Katastroofi ettekuulutajaks olid Jungi arvates ka Goethe «Faust»⁴ ning Wagneri muusika.

Sõjale eelnenud industrialiseerimine, urbanisatsioon, hindade kõikumine, ebastabiilsus tööjoturul jms deformeerisid masside teadvust kogu tsiviliseeritud maailmas. Iseäranis aga Saksamaal, kus moraalse ja poliitilise kasvatusüsteemid olid isikliku vastutuse tunde olulisel määral asendanud jäiga kohusetundega (Jung 1970d: 222). Sündmuste raskuspunkti kandumine Saksamaale oli seega

⁴ Stseen II osa 5. vaatuses, kus käitatakse julmalt vanakeste Philemoni ja Baucisega.

üsna loogiline. Teadvustatud jõuetus ja jõuetu teadvus põhjustasid alateadvusliku tunni võimu järele.⁵ Tekkinud nähtusi interpreteerib Jung kord kollektiivse saksa hüsteeria, kord massipsühhoosina. Muu hulgas leiab Jung, et «sakslaste käitumine on üldiselt ebanormaalne» (Jung 1970e: 232). Hitleri täpsem diagnoos on *pseudologia phantastica*, s.o hüsteeria vorm, mida iseloomustab eriline talent uskuda iseenda valesid (Jung 1970c: 203—204). Hitleri liidriks kujunemise üks seletusi — tegemist oli indiviidiga, kelle teadvus oli kõige vähem suuteline vastu seisma arhetüüpide survele, kel oli kõige vähem vastutusvõimet ning keda kõige tugevama alaväärsuskompleksi tõttu iseloomustas kõige tugevam tung võimu järele (Jung 1970d: 220).

Mõlemad refereeritud seletused natsionaalsotsiaalsele on, lähtudes ühest ja sellest samast teoreetilisest lähtest, olulises sarnased. Ent mitte kõiges. Jätame kohe kõrvale vormiküsimused, sest ühel juhul ei maksa unustada, et Jung polnud mitte Ameerika Ühendriikide, vaid Sveitsi kodanik. Hoopis olulisem on fakt, et esimeses seletuses on tragöödia põhjuste raskuse pigem indiviidisene (kollektiivse alateadvuse iseärasused), teises indiviidiväline (kasvatuse nõrkus). Arvestades Jungi kiindumust oma arhetüüpide teoriasse, on selline nihe rõhuasetuses hämmastav. Pilt saab mõneti selgemaks, kui toome oma arutluse vastutuse kategooria. Kui lähtuda sellest, et sakslaste kollektiivses alateadvuses figureerib tõepoolest eriline arhetüüp, mille pärast indiviidi teadvusse murdmist on ebatavaliselt tugev sugestiivne mõju, tekib kõigepealt küsimus: millistel tingimustel üldse on võimalik seda mõju neutraliseerida? Ülal nägime, et üldjuhul eeldab see tugevat teadvust. Antud juhul tuleb see aga vaevalt kõne alla. Teiselt poolt on Jung ise väitnud, et kollektiivse alateadvuse sisu integreerimine teadvusse on ülimalt raske

⁵ Ei saaks öelda, et Jung siinkohal eriti originaalne on — vrd kasvõi Adleri «*Minderwertigkeitsgefühl*» ja «*Oberlegenheitsgefühl*».

Kolmandast riigist

ülesanne, mis nõuab eetilise vastutuse kõrget taset ning on jõukohane ainult suhteliselt vähestele. Massiteadvus seevastu pole I maailmasõjast saadik edasi liikunud (Jung 1970d: 221). Seega on natsionaalsotsialismi näol tegemist suurelt jaolt fataalse nähtusega, mille põhjused ulatuvad eelajalukku. Küsimus vastutusest kaotab teoreetiliselt mõtte.

Sotsiaalsete ja esmajoones kasvatuslike tegurite suhtelise osatähtsuse suurendamine massipsühhoosi (või kollektiivse hüsteeria) vallandajatena muudab põhjuste probleemi konkreetsemaks ja ajalisemaks. Vastutuseküsimus on vähemalt teoreetiliselt võimalik. Muide on vastutuseküsimusele ka Jung ise spetsiaalselt osutanud. Saksa-maa kannatas psühhoosi all, kordab Jung. Ent ükski psühhoos ei ilmu täiesti ootamatult, vaid tuleneb alati kaua-aegsest eelsoodumusest, mida nimetatakse psühhopaatiliseks alaväärsuseks. Muidugi on olemas veel terve rida eripõhjusi, teistmoodi ei saagi olla. «Kuid põhjuste olemasolu ei kõrvalda ei tegu, ei selle iseloomu. Kuriteol ja hullumeelsusel on palju põhjusi, kuid sellepärast ei saada me oma kriminaalkurjategijaid ja vaimuhaigeid kosuma koorrti» (Jung 1970e: 233).

Mitte keegi poleks suutnud paremini kirjeldada kontseptuaalset segadust, milleni Jung pidigi jõudma, vaatamata korrektiividele oma arusaamises Kolmandast Riigist. Sest tegelikult pole kumbki Jungi natsismikäsitus edukalt ühildatav sooviga anda natsismile selline hinnang, nagu Jung seda ise oleks tahtnud.

Kirjandus

Freud, Sigmund 1975. Der Mann Moses und die monotheistische Religion. Schriften über die Religion. Frankfurt am Main, Fischer

Jung, Carl Gustav 1945. Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewußten. Zürich, Rascher

Jung, Carl Gustav 1970a. The role of unconscious. — C. G. Jung. Collected works. Vol 10: Civilization in transition. Princeton, Princeton University Press, pp 3–28

- Jung, Carl Gustav 1970b. Wotan. — C. G. Jung. Collected works. Vol 10, pp 179—193
- Jung, Carl Gustav 1970c. After the catastrophe. — C. G. Jung. Collected works. Vol 10, pp 194—217
- Jung, Carl Gustav 1970d. The fight with the shadow. — C. G. Jung. Collected works. Vol 10, pp 218—226
- Jung, Carl Gustav 1970e. Epilogue to "Essays on contemporary events". — C. G. Jung. Collected works. Vol 10, pp 227—243
- Jung, Carl Gustav 1973. Welt der Psyche. München, Kindler
- Jung, Carl Gustav 1975. Über Grundlagen der analytischen Psychologie. Die Tavistock Lectures 1935. Frankfurt am Main, Fischer
- Jung, Carl Gustav 1979. Bewußtes und Unbewußtes. Frankfurt am Main, Fischer

EUROOPA FÖDERATSIOONI IDEE

Jaan Tõnisson

Põhjuseks, mispärast suured Lääne demokraatiad on asunud sõtta natsionaalsotsialistliku Saksamaa vastu, on viimastel aastatel kujunenud poliitiline olukord Euroopas. Nagu on rõhutanud Briti peaminister Neville Chamberlain ja kinnitanud Prantsuse peaminister E. Daladier, ei saa Euroopas nüüdsel ajal ükski riik ennast julgena tunda. Kogu maailmas on kadunud kindluse ja julgeoleku tunne. Sest sõja ja rahu üle võib meelevaldselt otsustada üks isik — natsistliku Saksamaa juht. Sellist kindlusetut seisukorda ja häirelist pinget ei suuda ega taha kanda vabad rahvad. Et teha lõppu alalisele ähvardusele, on Suur-Britannia ja Prantsusmaa üksmeelselt haaranud sõjariistad. Neid ei panda käest, enne kui on kõrvaldatud natsionaalsotsialistlik kord Adolf Hitleri ja tema kaaslaste diktaatuuriga.

Ohtlasi on Briti kui ka Prantsuse valitsuse juhid ja mõõduandvad riigitegelased kindlasti rõhutanud seisukohta, et käimasoleva suure sõja järel peab muutuma Euroopa üldine pale. Peab tõusma uus Euroopa.

Isegi ligemad põhimõtted, millele peab olema rajatud Euroopa uus rahvusvaheline kord, on Lääne demokraatiate riigimeeste poolt üldjoontes ära tähendatud. Nii väljendas peaminister Daladier oma hiljutises kõnes selgesti vaadet, et tuleviku Euroopa riiklik korraldus peaks rajatama föde-

ratiivsele alusele, mis kindlustaks suurtele kui ka väikesete rahvastele vabaduse ja üldise rahu. Samas mõttes on endid väljendanud ka Inglise vastutavad riigimehed.

Uhtlasi on sõja algusest saadik Pariisi ja Londoni tösistes poliitilistes ringkondades hakatud järjest elavamalt käsitlema *Euroopa föderatsiooni* probleeme.

Ei saa siis leppida pessimistide vaatega, kes Saksa sõjapropaganda mõju all seistes tahaksid Lääne suurriikide juhtivate meeste väljendustes näha ennemini taktilisi väiteid meeleolu loomiseks neutraalsetes maades kui programmilisi seisukohaavaldusi. Siit tuleb enim selektada tähti *uue* ajastu lähenemisest Euroopa rahvusvaheliste vahekordade arengus.

Vastust siin peituvatele küsimustele võime leida, kui peame silmas, et *Euroopa föderatsiooni idee* ei ole mitte ainult käesoleval hetkel esile kerkinud, vaid on juba üle 100 aasta, XIX sajandi algusest saadik pikemaid aegu liikvel olnud. See idee on esile tunginud eriti kõigi suuremate rahvusvaheliste vapustuste järele, kus inimesed on otsinud väljapääsu üldise olukorra hädadest ja lootusetusest.

I

Les Cases jutustab oma päevikus, mis 1823. a. on avaldatud, tema küsinud Napoleonilt St. Helenal 11. novembril 1816. a., kuidas kujutab keiser endale ette Euroopa uuesti ülesehitamist.

Napoleon seletas, tema tahaks teha igast rahvast «üheainsa ja sama natsiooni keha. Selle üldise lihtsustuse järele on olnud võimalik anduda tsivilisatsiooni ilusa ideaali mõttekujutusele. Asjade senises seisukorras on kõige enam leitud eeldusi selleks, et kindlustada eriti seadustikkude ühtlust, niisama ühtlust põhimõtetes, arvamis-tes, tunnetes, vaadetes ja huvides. Nüüd vahest, tänu üldiselt levinud arusaamistele, tohiks olla lubatud unistada Ameerika kongressi või Kreeka amfiktüooniate kohaldami-

Euroopa föderatsiooni idee

sest suurele Euroopa perekonnale; ja missugune väljavaade siis vägevuse, suuruse, elulaheduse, heaolu poolest! Missugune avar ja suurepärase väljavaade!... Selline koondumine tuleb varem või hiljem asjade jõu mõjul. Tõuge on antud ja mina ei arva mitte, et minu languse ja minu süsteemi kadumise järele oleks Euroopas võimalik mingi muu suur tasakaalustus kui suurte rahvaste koondumine ja *konföderatsioon*».

Kui riigikantsler Wirth Pan-Euroopa kongressil Viinis 1926. a. ülistas Napoleoni kui Euroopa ühendamise idee algatajat, siis toetus ta nähtavasti eelseisvatele väljendustele.

Pierre Renouvin'il — Les idées et les projets d'Union européenne au XIX siècle — on õigus, et neist sõnadest ei saa mitte veel järeldada, nagu oleks Napoleonil 1805 ja 1811 vahel tõeliselt olnud teostamisel säärane kava. Igatahes ei leidu kindlat dokumenti, mis tõendaks, et tema taotles neid sihte. Ometi on huvitav näha, kuidas Napoleon oli teadlik, et oli vaja anda tema osale ajaloos kõrgeimat sihti, mis vaimustaks.

Millele olid sihitud alalised sõjad? Need ei olnud määratud mitte üksi selleks, et teostada vallutamisi. Neil pidi olema tulemuseks Euroopa uus korrastus, nemad pidid seisma rahvaste üldiste huvide teenistuses...

Kui Napoleon nüüd arendas seda ideed, siis tõendab see ühtlasi, et see vastas tema arust Euroopa avalikule arvamisele. Suurte võitluste ja senise korra purunemise järele pidi rahvastel olema püüdeks rajada oma vahekordi uute printsiipide alusele ja kindlustada Euroopas *püsivat rahu*.

Sellepoolest oli toonud täieliku pettumuse Viini kongress 1815. a. Lõplikuks saavutuseks oli üksi välise korra jaluleseadmine Euroopas. «Püha allianss», mis kandis Vene keisri, Austria keisri ja Preisi kuninga allkirja, pidi need valitsejad kui vennad ühendama, kes kui isad valitseksid oma rahvaid ja sõjavägesid vennalikkuse vaimus. See allianss jättis aga koondamata Euroopa rahvad.

Et hoida alal olukorda, nagu see oli kindlaks määratud 1815. a. lepingutega, unistas keiser Aleksander I sellest, et koondada «kõik Euroopa riigid ühisesse liitu». Oma memorandumis 3. märtsist 1820. a. väljendab tema ideed «maade ja valitsuste üldisest garantiist». See kavatsus pidi loogiliselt viima selleni, et kujundada «maailma valitsuse liit» ja luua mingi üle-riigiline nõukogu. Loomulikult pidi see sattuma Briti impeeriumi vastuseisule.

Napoleon III mõtles 1863. a. kokku ajada Euroopa kongressi. Sest tema pidi tunnistama, et 1815. a. püstitatud poliitiline ehitus oli kokku varisenud kõigis oma osades, ning et see laostus ei tekitaks konflikte, tuleks suurvõimudel mõelda tuleviku kindlustamisele. Kuid see algatus tundus rahutuse ja nõrkuse avaldusena, mis võeti vastu ükskõiksusega.

Bismarck katsus 1871. a. organiseerida Euroopat laialise liitude süsteemi abil, et säilitada *status quo* ja kindlustada olukord, nagu see oli soodus Saksa riigile. Sellest süsteeminist jäeti välja Prantsusmaa.

Nii on õigusega võidud rõhutada, et ükski neist kavatsustest ei olnud suunatud suure ideaali teostamisele, vaid nad taotlesid otseseid poliitilisi sihte. Seejuures seati endale ülesandeks säilitada olukord, mis soodus oma huvidele. Loomulikult ei saanud sellistel kavatsustel olla suuremaid tulemusi.

II

Vastavalt rahvaste ihkamistele püsiva rahu järele peale suuri Napoleoni sõdu näeme XIX sajandi esimesel poolel mitmel maal esile tungivat *ideelisi püüdeid* rahu kindlustamiseks *föderaalse* liidu teel riikide vahel.

Prantsusmaal avaldab Henri de Saint-Simon koos Augustin Thierry'ga oma raamatu Euroopa ühiskonna ümberkorra-
stusest — De la reorganisation de la Société européenne: kõik Euroopa rahvad liidetakse ühe poliitilise asutise — kongressi — kaudu ja luuakse föderaalne valit-

Euroopa föderatsiooni idee

sus, kes on täiesti sõltumatu rahvuslikest valitsustest. Sellel Euroopa valitsusel on oma parlament: peeridekoda — päritav, ja saadikutekoda, kes valitakse otseselt.

Föderaalvalitsusel on suur võim riikidevaheliste kui ka üksiku riigi ja selle rahvastiku vaheliste tülide lahendamisel, üldise rahu kindlustamisel ja Euroopa ühiskonna üldiste huvide rahuldamisel, eriti avalike tööde teostamisel ja vajalike maksude otsustamisel kui ka südametunnistuse vabaduse ja üldise hariduse kindlustamisel.

Henri de Saint-Simon ei andu ilutsusele, nagu võiks tema kava kohe täide minna; on küllalt, kui seega pääsevad liikvele ideed, mis paneksid riigimehi nende ülesannete täitmisel järele mõtlema. Euroopa föderatsiooni mõtte teostumist võib loota alles siis, kui kõik Euroopa rahvad elavad parlamentaarse korra all. Inimesed, kes kujundavad Euroopa valitsuse, peavad kantud olema suurvõimust, mille nimi on — avalik arvamine.

Saksamaal oli dr. Arnold Mallinckrodt juba 1813. a. soovitanud *Euroopa rükkide föderatsiooni*. Wilhelm von Gayl avaldas 1815. a. uurimuse, kuidas püstitada suur *Euroopa konföderatsioon*. Ja Friedrich Krauss esitas 1814 oma projekti Euroopa konföderatsiooni kohta.

Kõik need ideaalid ja ideelised algatused kajasisid aga ilma tulemusteta õhku. Alles 1848. a. sündmused panid Euroopa mõtlema. Austria-Ungari lahutuse püüded, Saksa rahvusliku ühinemise liikumine, Itaalia ühinemine ei võinud jääda mõjuta rahvusvahelistes vahekordades. Euroopa ümberkujunemine tundus möödapääsematu.

Itaalias näitas Mazzini sõber ajaloolane, majandusteadlane ja sotsioloog Carlo Cattano, et Ida-Euroopa rahvad eralduvad, kuna vabad rahvad koonduvad föderatsioonideks. Nendele rahvastele on ainsaks ühinemise aluseks föderatsioon. «Meile on rahu kindlustatud ainuüksi siis, kui meil on *Euroopa ühendatud Riigid*.»

Prantsusmaal kajajas võimsalt Victor Hugo häääl, kui ta 1849. a. rahukongressi avamiskoosolekul hüüdis: «Kord

tuleb päev, kus sõda paistab niisama mõttetu ja võimatu Pariisi ja Londoni vahel, Peterburi ja Berliini vahel, Viini ja Turiini vahel, kui ta oleks võimatu ja paistaks mõttetu tänapäeval Roueni ja Amiens'i vahel, Bostoni ja Philadelphia vahel. Tuleb kord päev, kus teie, Prantsusmaa, Itaalia, Venemaa, Inglismaa, Saksamaa, kõik mandri rahvad, ilma teie erilisi omadusi ja teie paisteküllast isendlikkust hävitamata, kus teie endid lähemalt koondate ülemasse üksusesse ja kus teie kujundate Euroopa vendluse... Tuleb kord päev, kus nähakse neid kaht ilmatu suurt koondist — Ameerika Ühendriigid ja *Euroopa Ühendriigid* — ulatavat teineteisele üle merede kätt.»

1851. a. saadikutekojas peetud kõnes kuulutab Victor Hugo ette, et keset vana ainuvalitsuslikku mandrit pannakse esimene kivi kiht sellele ilmatu suurele ehitisele, mis end ühel päeval kutsub *Euroopa Ühendriikideks*.

Kuid seda väljendust võtab vastu saadikute enamuse naer...

Ei anna tegelikke tulemusi ka uue rahukongressi püüded, mis 1866. a. Genfis oma 6000 osavõtjaga muud suuremat ei suutnud ära teha kui luua Rahu ja Vabaduse Liiga, kes oma ideede levitamiseks välja andis kuukirja «Euroopa Ühendriigid».

Rahukongress 1869. a. Victor Hugo kui auesimehe juhatusel oli sunnitud asendama Euroopa Ühendriikide lipukirja lõdvema Euroopa Rahvaste Föderatsiooniga ja ei suutnud oma kõrget sihti taotledes midagi korda saata.

Rahu ja Vabaduse Liiga tegevust katsutakse 1872. a. uuesti elustada, kuid puudub vajalik kõlapind ühiskonnas. Kuigi Euroopa föderatsiooni mõtet käsitlevad nimekad teadlased mitmel maal, nagu Edinburgi ülikooli professor Lorimer Suur-Britannias, tuntud jurist Bluntschli Saksamaal jt., siiski vaibub suure idee lend. Isegi Haagi rahukonverentsi puhul 1898. a. ei suutnud Euroopa föderatsiooni idee üldise rahu eeldusena vanal kontinendil meeli kõita.

Kõige suuremaks takistuseks Euroopa föderatsiooni ja Euroopa Ühendriikide idee arengule on olnud riikide *suveräniteedi absoluutsuse* mõiste XIX sajandil. Ei saadud endale õieti ette kujutada, kuidas võib tõusta Euroopas *üleriigiline* valitsus, kelle läbi oleks piiratud föderatsiooni kuuluvate riikide suveräniteet. Veel vähem olid mõeldavad Euroopa Ühendriigid, mis oleksid loomulikult veel enam eeldanud üksikute rahvusriikide suveräniteedi piiramist keskvalitsuse heaks.

Suveräniteedi absoluutsuse idee oli ka põhjuseks, miks Haagi rahukonverents oli algusest saadik määratud ebaõnnestumisele. Ükski riik ei tahtnud oma ainuvõimsust ühise korra alla painutada, mis üldise rahu kindlustamise huvides oleks olnud vajalik. Eriti Saksa valitsus ja Saksa riigiõiguslased astusid riigi suveräniteedi mingi piiramise mõttele kõige teravamalt vastu. Vaevu läks korda luua Haagi rahvusvahelist kohut, millele riigid vabatahtlikult oma tülid rahulikuks lahendamiseks üle annaksid. Alles pikkamööda on maad võtnud vahekohtu mõte ja riikide vahekohtulepingud, millega need endid kohustavad esitama oma tülid lepinguosalistega Haagi rahvusvahelisele kohtule.

Riikide suveräniteedi absoluutsuse idee mõju arvele tuleb panna ka see, et Euroopa Ühendriikide hüüdsõna pidi maad andma Euroopa föderatsioonile. Sest see piiraks vähem föderatsiooni astujate suveräniteeti.

Riikide suveräniteedi absoluutsuse idee on traagilist osa etendanud ka *Rahvasteliidu* rajamisel ja arenemisel.

Juba *universaliteedi* mõte nõudis, et Rahvasteliit oma organisatsioonilt oleks võimalikult elastne ja kohanemis-suuteline. Sest muidu oleksid liikmesriigid võinud karta, et neile Liidu poolt võib liiga sündida.

Veel enam nõudis aga liikmesriikide suveräniteedi absoluutsuse idee, et Liidule ei tohi anda mingit reaalist õigust ega võimu, mis suudaks end maksma panna vastu

üksiku liikmesriigi tahet või tema suveräänse tahte arvel, kuigi see oleks vajalik üldsuse huvides. Liikmesriikide suveräniteedi kindlustuseks pidi Liidu põhikirjas ette nähtama *lepitusprotseduur* ja *üksmeelne* otsustamine isegi neil juhtudel, kus asja ning üldsuse huvides oleks vaja olnud resoluutselt ja kiiresti otsustada ning tegutseda.

Teisest küljest pidi liikmesriikide piiramatu suveräniteedi huvides hoidutama andmast Liidule mingit reaalselt *täidesaatvat võimu*. Koguni *sanktsioonide* paragrahv tuli nii lõdvendada, et ühise aktsiooni võimalus ära auraks üksikute riikide vabatahtlikkuse ja heaksarvamise meelevalda. Isegi väikeriigid eesotsas enesetundlike skandinaavlastega ja teiste neutraalidega olid enam kui valvsad, et Rahvasteliit ei pääseks ka *kollektiivse julgeoleku* huvides *õiguse* printsiibi alusel taltsutama *võimu* ja selle eneseavaldusi. Ometi oleksid just väikeriigid pidanud olema huvitatud *õiguse* põhimõtte soodustamisest ja kaitsmisest rahvusvahelises elus Rahvasteliidu kollektiivvõimu läbi. Selle asemel on iseäranis Euroopa väikeriikide, eriti Skandinaavia ja Balti riikide parlamendid ja ajakirjandus viimase 10 aasta kestel otse võidujooksul olnud kollektiivse julgeoleku põhimõtte sarjamilisel ja Rahvasteliidu võime tuse ironiseerimisel, ilma et oleks tõsiselt häältkki tõstetud puuduste kõrvaldamiseks.

Algusest saadik ette nähes Rahvasteliidu kriisi vajaliku eksekutiiv-võimu puudumisel, on eriti Prantsuse riigimehed pooldanud *rahvusvahelise sõjaväe* loomist, mida Rahvasteliit oleks võinud vajadust mööda käsutada Liidu põhimõtete rikkujate *agressorite* taltsutamiseks. Kui mitte muud, siis pidi vähemalt küllaldane rahvusvaheline *lennuvägi* Rahvasteliidul käepärast olema. Küllap siis Liidu sanktsioonidel oleks olnud vajalik kaal ja mõju.

Kõik vastavad algatused ja kavatsused pörkasid aga Rahvasteliidu liikmesriikide piiramatu suveräniteedi õpetuse ja mentaliteedi vastu.

Selle mentaliteedi otsa purunes ka Coudenhove-Kalergi algatatud ja õhutatud idealistlik *Pan-Euroopa* liikumine,

Euroopa föderatsiooni idee

mis meil sedavõrd tuntud, et seda ei maksa siin ligemalt vaadelda.

Kuid ka *Euroopa Ühendatud Riikide* loomise aktsioon, mille Rahvasteliidus käima pani Aristide Briand oma memorandumiga 17. maist 1930. a., halvati riikide suveräniteedi piiramatuse läbi.

Memorandumis oldi küllalt ettevaatlik. Arvestades mineviku õpetusi, rõhutati sissejuhatuses: «Mingil juhul ega mingil määral ei või hoolega väljakujundatud föderaalsete sideme loomine Euroopa valitsuste vahel mitte millegi poolest kuidagi riiwata liikmesriikide *suveräänseid* õigusi; tegemist on sellega, et kujundada lihtne tegelik ühendus, mis oleks rajatud *ühenduse* ideele ja mitte *üksuse* ideele; juttu ei ole sellest, et luua Euroopa Ühendriigid.»

Memorandum ei taha välja lülitada selle föderaalsete organisatsiooni tulevase edasiarenemise võimalust, kuid ta ei taha püstitada kõigi üksikosade poolest ideaalset ehitist, vaid jätab aja hooleks kindlustada arengut.

Rahvasteliidu poolt 17. sept. 1930. a. loodud *Komisjon Euroopa Uniooni Uurimiseks* pani tööle veel alakomisjoni. Nagu üksikasjalikult näitab C. R. Pusta — *Fonctionnement et Travaux de la Commission d'études pour l'Union Européenne* — on komisjon küsimust kõigekülgselt selgitanud. Väljatöötatud seisukohti arutati Liidu teistes komisjonides ja üldkoosolekul. Ometi ei jõutud küsimuses tegelike sammuteni, sest suuremal osal Euroopa riikide esindajatel ei olnud asjaga päris tõtt taga. Lepiti põhimõtelike arutlustega Euroopa riikide vahelise ühenduse vajadusest. Euroopa föderatsiooni, liiati Euroopa ühendriikide idee elluviimist, pidas suur osa riikide esindajatest alles tuleviku asjaks. Kuigipalju ei nähtud valmisolekut isegi nii lõdva ühenduse loomiseks Euroopa riikide vahel, kui oli ette nähtud Prantsuse algatuses. Ei oldud mitte ainult valvel oma riigi suveräniteedi piiramatuse eest, vaid ei tahetud ka õieti hinnata vajadust erilise *Euroopa Liidu* järele üldise Rahvasteliidu kõrval. Oli selge, et kui Euroopa föderatsioonist või Euroopa Ühendriikidest peab asja saama, siis

tuleb see idee viia *Euroopa rahvaste* keskele. Hakkaks *avalik* arvamine Euroopa rahvaste keskel taipama, kui tähtis ja tarvilik oleks Euroopa ja tema rahvaste rahule, heaolule ning tulevikule Euroopa föderatsiooni või ühendatud riikide idee teostamine, siis leitaks varsti teid ja võimalusi selle mõtte elluviimiseks.

Selles äratundmises olen mina Rahvasteliidu istungil 1931. a. Eesti delegatsiooni juhina oma kaaslaste heakskiitel esitanud Euroopa komisjonile ettepaneku, soovitada Euroopa riikide valitsustele kõigi vastavate abinõudega — ajakirjandus, kool, kino, raadio — levitada ja õhutada *Ühendatud Euroopa ideed*.

Ettepanek võeti vastu. Iseasi on aga, kuipalju teda on suudetud või katsutudki teostada.

Isegi Rahvasteliidu ringkondades ei olnud välja kujunenud vajalik kõlapind *Ühendatud Euroopa* ideele.

IV

Kui Euroopa föderatsiooni idee 125 aasta jooksul enamasti kui tuli toores puus on pidanud vinduma, siis võivad pessimistid jõuda järeldusele, et ka nüüdsed sädemed Lääne demokraatiate poliitilistes ringkondades tohiksid osutada ainult sõjaaja nähtuseks. Kui katsumisajad mööda, kaoks silmist vajadus *uue* Euroopa järele.

Ometi ei tahaks anduda säärasele pessimismile.

Just tõsiasi, et Euroopa föderatsiooni või ühendatud riikide idee on üle 100 aasta enamvähem pidevalt päevakorras püsinud ja ikka jälle esile tunginud, kinnitab selle idee elujõudu ja elulist vajadust. See idee ei saa kaduda. Vajadus tema järele annab end tunda ju iga üldise katastroofi järel. Teist teed hädade ja ohtude ületamiseks ei ole kõigi nende aegade jooksul avastatud.

Hädad aga süvenevad järjest. Euroopa *katastroofid* aina laienevad ja omandavad ülemaailmalise ulatuse. Euroopa ja tema rahvaste *tulevik* muutub senise korra

Euroopa föderatsiooni idee

alusel küsitavaks. Kuigi tahetakse, ei saada ometi nende tõsiasjade ees silmi kinni pigistada. Euroopa rahvaste *individualistlik* loomus ja hingeolu, mis on loonud ja kandnud Euroopa kultuuri aineliste ja vaimsete saavutistega enneolematule tasemele, ähvardab nüüd hävitada rahvaid endid ja nende saavutisi.

Elu õpetab üksikisikut. Ei tema jäta õpetamata ka rahvaid. Igatahes töötab elu õpetus meie päevil meie põlvele muutuda päevast päeva tõsisemaks. Isegi kangemad teeb nüüdne aeg oma katsumistega tümaks.

Vaevalt suudavad siis Euroopa rahvad kangekaelselt veel edasi raiuda igaüks omaette keset üldiste ohtude keerrist, mida aga võidakse ületada ühiselt. Nagu sikk sarve peale on iga riik ja rahvas lootmas oma võimu piiramatusetele, mis aga ise on murdumas ja hävinemas vastasjõudude hoopide all.

Küllap Euroopa rahvaste nüüdne põlv on sunnitud õpetust võtma elult, enne kui ots on käes. Kui mineviku põlved on enam kui 100 aasta jooksul ikka jälle uuesti pidanud tagasi tulema Euroopa föderaalsete korra ideele, et vältida ähvardavaid ohte, siis tohiks lähenev *üldine katastroof* sundida nüüdset põlve seda tõsisemalt asuma Euroopa korra *uuendamisele* varem kaalutud alustel.

Kui nüüd isegi Inglise riigimehed, kellel Briti impeeriumi hiiglajõud seljataga, üldise olukorra tervendamise huvides tarvilikuks peavad Euroopa riikide ja rahvaste elu ümberkorraldamist *föderaalsel* alusel, siis peaks see kõiki Euroopa rahvaid mõtlema panema.

Teisest küljest on selge, et kui britlased on kord veendumusele jõudnud Euroopa föderatsiooni vajalikkusest, siis nemad tagasi ei kohku ühestki pingutusest, et vabaks teha teed Euroopa föderaalsete korra elluviimiseks.

Igatahes on *Briti-Prantsuse* üksmeelsed seisukohad otsustava tähendusega. Kui mõlemad Lääne demokraatiad oma hiiglajõu ja võimalused Euroopa uuendamise kõrgele ülesandele pühendavad, siis ei saa ka teised Euroopa rahvad neid põüdeid halvata. Vähemalt kõik *väikerahvad* on

oma elu huvides sunnitud endid ka selle ülesande teostamiseks tööle rakendama.

Edasi on Briti-Prantsuse uuenduspüüded õigel teel, kui nad on võitlusele asunud üksiku rahva või riigi hegemonia vastu Euroopas. Sest föderaalsetest korrast *rahvaste vabadusega* saab siin juttu olla ainuüksi sel eeldusel, et Euroopa rahvad koonduvad tõsise *üheõigusluse* ja *õigusriikluse* alusel, mitte aga üksiku rahva ülevõimu meelevalda alla.

Euroopa föderatsiooni idee teostamise huvides oleks muidugi, et seks valitaks õige tee. Iseäranis ei tohiks leppida osaliste katsetustega ega poolikute võtetega, sest siis võib karta ohtlikke sekeldusi ja vapustusi uue korra elluviimisel ja kehtimisel.

Sellest seisukohast tuleks hoiduda Euroopa föderatsiooni idee teostamise eest *regionalsete föderatsioonide loomise teel*, nagu seda mõnelt poolt soovitatakse. Sest säärased katsed oleksid seotud suurte vastuolude ja kokkupõrgete tekkimisega, nagu seda võidi tähele panna «Euroopa kontserdi» päevil kaksik- ja kolmikliitude alusel.

Tahaks loota, et ka *Euroopa föderatsiooni* mõtte elluviimise *meetodite* suhtes võetakse õppust minevikult. See tohiks igatahes olla palju hõlpsam kui Euroopa rahvaste individualistliku taltsutamatu ja omariikliku suveraniiteedi absoluutsuse elevuse ületamine rahvaste koostööks föderaalset alusel *vabaduse* ja *õigusriikluse* vaimus, millisel alusel oleks elu elamisväärne.

«Igapäevane leib», 1953, [fragment]

ARVUSTUS

VAIMULOOLINE TALVE

Ilmar Talve. Maapagu: Sebastian Alkmani ülestähendusi aastaist 1906—1917. I—II. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund, 1988. 263+260 lk.

Publikust. Kirjandusruumi sisenenud teos on esiotsa ehk vabam kui iganes hiljem. Oleme tänase kultuuriteooria rüpes harjunud mõtlema, et väärt tekst on nagu käsn, mis aja kulgedes end interpretsiooniliste rikkustega üha täidab, üha mitmekihilisemaks, toitvamaks ja universaalsemaks muutub. Seda siis, kui võtta võrdlusaluseks arvustajate poolt juba enam-vähem lõpetatud analüütiline skelett, mille ümber järgnev uurimus hakkab taas uut liha kasvatama, seniseid struktuurikondikesi aeg-ajalt katkestades. Kuid uskugem, et *kõige* vabam, noorem ja võimalusterohkem on teos siiski oma esimeste lugejate elamustes. Vanapõlve saabumisega sugenev klassikaline, ent ometi kindlajooneline rikkus ei asenda nooruse ebakindlat, potentsiaalset kõigeksaamist, mida n-õ sõltumatu esimese põlvkonna lugeja oma nahal parimini tajub.

Ilmar Talve raamat on praeguses elujärgus veel noor teos. Seda enam tekitab muret, kui võrd tal oma nooruseeliseid võimalik on realiseerida. Ma pean silmas kodueesti publikut kui iga eestikeelse teose kõige energeetilisemat, loomulikumat, otsustavamat tõlgenduskeskkonda (vähemalt niikaua, kuni tõlked suurkeeltesse oma võidukäiku ei ole alustanud). Et raamat võiks olla tõeliselt noor, peab ta olema kättesaadav. Raamatu noorus möödub aktiivses, katsetavas, stiilitus suhtlemises. Muidugi, maailmakirjanduses on meistritükke, millel pole noorust olnud. Need on oma ilmumisajal kitsastes ringides levinud või siis esialgu tähelepanuta jäänud tööd, mille tõlgendusloos on häiritud üks lüli: laia lugejaskonna spontaanne sõltumatu kogemus. Ei ole nende teoste suurus teiste omast väiksem, kuid arvatavasti spetsiifilisem, elutum.

Arvustuste kirjutajaid on pea alati alla kümne. Ent arvustaja ehk ise ei aimagi, mil määral lai lugejaskond sageli tema kätt juhib. Ja mil määral ta seda käejuhtimist vajab. Meie pagulaskirjanike teoseid

Arvustus

on aga kitsa juurdepääsu tõttu ikka oht jääda siinmail vaid kildkonna poolt loetuks. See tähendab, et arvustusel on pagulasteoste «tegemisel» veel võrratult olulisem (ning seega vastutavam) roll kui Eestis ilmunud kirjanduse puhul. Tänu Ilmar Talve isiklikule hoolele on «Maapagu» meie kirjanduslikes ringkondades küllalt levinud raamat. Mõnevõrra elitaarse ainelise lähte tõttu ei paista laia lugejaskonna pinnal tekkiv maine tema puhul nii vajalik olevat, kui eespool oletatud. Kuid ometi: kas ei ahista kõlalaua kitsus sellegi raamatu väärtusi? Sest oma süvahoovuselt ei ole «Maapagu» elitaarne teos. Tahaksin isegi uskuda, et laiades eesti lugejakihtides oleks see oodatud ja hästi minev raamat.

See tunnus muide annab Talve teosele, milles on püütud tungida Noor-Eesti elukeskkonda ainulaadse põhjalikkusega, mingi ebanoor-eestiliku alatooni. Boheemlik põlemispinge, mis eelkõige Tuglase tekstidest lähtuvana meid Noor-Eesti elutunde-müüdis nii kesksena paelub, on «Maapaos» taltunud üsna mõistlikuks enesetäiendamispriisibiks. Ruttan lisama, et säärane paatose madaldamine on üks romaani poleemilisi ideesid, vähemalt lugeja jaoks, aga samuti autori temperamendist tulenev joon. Romaani valdav ajalooline tegelaskuju «sõber Mikkelson» on ühtlasi Sebastian Alkmani põhiopponent. Tuglase mütoograafilist hingestatust, mis looridena üle meie Noor-Eesti-elamuse lehvib, maandatakse romaanis päris jõudsasti. Haihtub teravus ajastu eluhõngust ning demütiseeriv asjalikkus pakub lugejale uue analüütilise kogemuse Noor-Eesti pagulusepopööst. Ohes sellega ei ole muudugi tõestatud, et uus kogemus peaks tingimata olema adekvaatsem — pigem on ta eelmist täiendav. Noor-Eesti tuglaslikku elutundepoolde kasvasid müüt ja legenditeadvus sedavõrd sisse, et said esteetilise vormi vahendusel universaalseks tunnetusvormiks: irrutades näiteks Tuglase elust ja tegevusest igapäeva müüdilise sunduse, teeme enesele raskeks nii mõnegi asja mõistmise. Kuid Ilmar Talve teab hästi, et Sebastian Alkman ei ole Tuglas.

Argem unustagem, et Talve kirjutab romaani — romaani mitte ühest, vaid kahest pagulaspõlvkonnast ning ühtlasi pagulusest kui kultuurifenomenist. Eesti intelligentsi teise, oma suuruse poolest lausa üheksandasse pagulaslainesse jäänud kibekaine ohutunne vaigistab tugevasti sajandialguse pagulase kultuuriromantilist erutust. Ent niivõrd kui autor esineb romaanis ajalookirjutajana — ja tema kroonikukalduvused on väljapaistvad —, lubatagu võrdluse korras teha veel paar täiendust. Võib vist Karl Ristikivi ajalooliste romaanide sarja puhul arutleda umbes nõnda, et Ristikivi vaimuloolis-filosoofiline teadmisanu ei pruugi mitte karvavõrdki eirata «legendide sinist udu» tõsikätki fakti kõrval, vastupidi, faktide ümber kohunud udupilv esindab ajastu vaimset loovust tema jaoks ehedamalgi kujul kui miski muu. Ristikivi lausa kardab liiga «asist» fakti, aimates selle taga

salakavalat materialistlikku eksitust, kardab hääbida asjade ja olude liigselt isikustavasse loogikasse ja lasta käest ajastut tervikustav hirmu- või armuideoe, tema jumal ja tema deemon. Ei tahaks siinkohal Ilmar Talvet tema kunagisele akadeemilisele isale lausa vastandada, sest diskursiivset vaimuloolist essentsi pakub hulganisti just Talve laad. Kuid kindel on vähemasti see, et Talve ei talu ülemäära «legendide sinist udu», eelistades sellele hüpoteeside selgust, ning lähtub ideeloo kajastamiselt teaduslikult tuvastatud dokumendist. Talve ei pelga salakavalat materialistlikku eksitust — ta kirjutab materialistlikku, kuupäevade ja tegevuskohtade täpsesse raami paigutatud, kulturoloogiliselt veenvat, ajuti ka artiklilausest vaimulugu. Jah, ehk oleks nii paksu raamatusse veidi «udugi» ära kulunud. Nii hakkas mind lugemisel kummitama üks teose algusosa maastikukirjeldusi, mille Ahvenamaad puudutav kodulooliselt väärtuslik informatsioon («viis-kuus kilomeetrit edelasse minna», «sadakond meetrit kaugemal», «poole kilomeetri võrra merre», vt I, 74—75) raskemeelselt end üha meelde tuletas. Siiski, Talve valdab ka teistlaadi kirjeldust. Eriti siis, kui tekst peale pikaldast tõmbamist ise vedama hakkab.

N-õ tekstuuritasandil on «Maapagu» aeglaselt, tähelepanelikult loetav, kohati spetsiifiline, faktilisest materjalist täidetud raamat. Ristikivi ajalooromaan mõjub selle kõrval korraliku «jutukana». Ent lihtsa jutukoore alt rullub Ristikivil lõppude-lõpuks välja üllatavalt arhailine, idealistlikust paatosest laetud ning seetõttu mitte just rahvalik maailmavaade. Talve puhul ei pea lai publik autori kultuurloolist tarkust kartma: see ei seisa elitaarse idee teenistuses. Muide, Sebastian Alkmani reisimõtisklused Kreekas, tema kaalutelud eurooplase paganliku ja kristliku hingepooliku üle töid meelde Ristikivi «Rooma päevikus» läbielatud lõhestumisi. Vahe on taas küll selles, et kui Alkman enam-vähem alati teab, mis ta asjast arvab, siis Scherzburgi hämar hing manab esile vaime, mida ta taltsutada ei suuda.

Juba korduvalt kõne all olnud hinnang, et teadusemees romaanis nii mõnigi kord rohkem esile tungib kirjanikust, ei satu vastuollu öelduga. Ilmar Talve on suure eruditsiooniga kultuuriloolane ja lugeja on loo sees alati valmis midagi teada saama, vähemalt siis, kui asi ei puuduta lennukaid abstraktsioone, vaid eelkõige rahulikke biograafilist või sotsioloogilist teavet. Ilmar Talvel on selles osas palju anda. Teadmine, mida Talve oma romaanis esindab, tõuseb n-õ sündinud asjade pinnalt, ei nõua ei metakeelt ega metamõtlemist ning pälvib publiku tänumeele. Seega kannab teadus romaanis demokratiseerivat tendentsi.

Kontekstidest. Iga raamat langeb mingite varem loetud teoste konteksti. Nii on Udo Uibo vaadelnud «Maapagu» Ilmar Talve belletristika arengureas kui ideoloogiliselt lõpetavat, sünteetilist romaani. Erinevad uurimissuunad nihutavad juhtpositsiooni erinevaid

kontekstitüüpe. Kahtlemata eelistavad ka kirjanikud ise oma teoste paigutamist just *teatud* kontekstidesse, sest kontekst võib sisaldada juba hinnangut. Nimetagem loomulikuks sääraseid kontekste, milles lugeja end teose käigus äkki siplemas või abi otsimas avastab. Hilisem analüüs ei pruugi järgida loomulikke kontekste — ja mida vähem ta neid järgib, seda objektiivsem ta ehk tuleb. Siinkohal võetagu analüüsi aluseks aga just loomulikud kontekstid. Kui ma vaatleksin «Maapagu» Udo Uibo jälgedes Talve varasema belletristika kontekstis või 1988. aasta eesti romaani kontekstis, siis ei järgiks ma *oma* loomulikke kontekste. Ehkki Talve esimene romaan «Maja lumes» (1952) — «Maapaost» vahest säravamgi teos — on «Maapao» probleemistikuga hästi haakuv. Ehkki «Maapagu» on lausa eeskujulik ideeromaan *anno* 1988, ja kodueestlase jaoks isegi niivõrd eeskujulik, et ta ehk esmakordselt ei taju teksti taga pagulasromanisti, või lausa — tajub sinise mehe kätt. Nõnda teineteise lähedusse on nihkunud kaks meretagust maailma. 1988 käisid pagulased esmakordselt ridamisi kodus. 1988 räägiti Kodu-Eestis pagulusse minekust esmakordselt kui uuest reaalsest hulgavõimalusest. Pagulastekst on kaotanud oma ideoloogilise markeeringu, nagu suuresti siinmailgi kirjutatu. Me ei tea veel, kas seniste rahvuskultuurisestest opositsioonide kadu on esteetiliselt viljastav tegur, kuid igatahes on see moraalselt tugevdav.

Lugedes olid minu loomulikud kontekstid järgmised: Tuglase «Felix Ormusson», Helga Suits-Kangro «Aino ja Gustavi lugu», Ilmar Talve enese, aga ka teiste uurijate Noor-Eesti-alased tööd ning lõpuks paar tuntud pagulasromani.

«Felix Ormussoni» kui taustateost mainitakse juba raamatu ümbriispaberil ning sisendust korratatakse päristeksti alguses. Romaani päevikuline struktuur ja distantseeriv sissejuhatus koos teadlikult ühiste kultuuritsitaatide ning siin-seal teksti põikavate stiiliallusioonidega ei lase Tuglase kangelat unustada. Siinkirjutaja lugemiselamusele valmistas too kummitav Ormusson ajutiselt ka pettumuse. «Felix Ormusson» on nimelt teos, mille loodus- ja kultuurimüstilisele spliinile ma lõunaeeblasena vastu seista ei suuda: selle toredus murrab mu maha igal leheküljel. Liivimaa päikese arhailine lõhn, poolvalguses kuplite ja väikeste süngete järvede barokne sümbolism, jesuiitlik, teatraalne meeleolu — kõik see lebab ka impressionistlikult värske «Felix Ormussoni» põhjas. Alustades «Maapao» lugemist «Felix Ormussoni» kontekstis, tuli aga üsna pea puudus kannatusest. Tuglase romaani äknägemuslik teravus, selle monumentaalsed tardumised D'Annunzio või de Chirico laadis, mis vahelduvad sama kiirete väsimussööstudega, on hoopis midagi muud kui Talve eepilise heide väsimatu, ühtlane, kohati monotoonne samm. Tuglase hieroglüüfilisus joo vastab juba ühe lehekülje piires, Talve tekst on intiimsele päevikuvormile vaatamata pikameelne ja massiga mõjuv: «... Nietzsche't õpitud

stiilmaneeriga ei saa üldse ajaloolist materjali käsitleda...» (I, 82). See on ehk Thomas Manni aeglusklassi kuuluv eepiline tempo. Ma ei tea, mitmendal leheküljel õppisin ma lugema «Maapagu» kui epopöad. Aga kui ma seda autori teatavast vastutööst hoolimata juba oskasin, sai ka tekst palju loomulikumana näo. Teksti vähene stilistiline aktiivsus võib siiski ka hiljem jätta mulje mingist elutundelisest apaatsusest, autori tahtest sulandada teksti ühte teist ja hoopis erineva temperamendiga stiililadestust, mis ei pruugi alati hästi õnnestuda. Talve ei suuda nimelt meeliskleda; tal puudub õige romantikunärv, mis hoiaks üleväl refleksioonide meelelist pinget. Ta kardab hälbida arutluse asja-likult tuumast, umbusaldab sümboli ja paradokside hajuvust, samuti spekulatiivset kirge. Et aga romaan on pikk, arutlusi palju ja ideoloogilised juhtmõtted painavad peategelast, siis ei pääse tekst kohatisest umbheidest.

Järgides üht Tuglase arutlustes oluliseks saanud tüpoloogiat, mille jälgi on natuke ka «Maapaos», võib öelda, et Talve tunnetuslaad on valdavalt põhjaeestilik, ehkki ta Tuglase teksti survele katsub olla ka lõunaeestlane. «Nii on kõik meie väljapaistvamad realistid ja naturalistid Tallinnamaalt või selle piirilt pärit, kus maa on lausk, liivane, soone, kus rahvas tegelik, igava-võitu ja nähtavasti väheste muusikalsete kalduvustega,» väidab eurooplasi lugenud lõunaeestlane Tuglas 1914. aastal. Nii Suits kui Tuglas pärinesid fantaasiarikkast Lõunast, kuid küllap oli lõunamaad kõige rohkem veres ikka Tuglasel enesel ning Suits jäi mingiks vahepealseks tüübiks. Ja eelkõige just Tuglase valdav mõju on lõunalikku mainet levitanud ka terve Noor-Eesti kohal. Kui eespool oli juttu Ilmar Talve demütiseerivast Noor-Eesti-pildist kui väärtusest, siis siinkohal lisatagu tunnustavalt, et ühes «Maapaoga» pole maailma ilmunud mitte üksnes *teine* põlvkondlik romaan «Felix Ormussoni» kõrval, vaid et Tuglase «Felix Ormussoni», Tuglase mälestuste ja reisikirjade kõrvale on ilmunud uus, *Tuglasega polemiseeriv, põhjaeestiline* sünteestekst. Noor-Eesti põlvkonnast. Ehkki tõiseikade korraldamisel paljuski Tuglasest lähtuv (teisiti polekski ju mõeldav), on Talve tõlgendajahoiak algusest peale Tuglasest erinevat paatosetüüpi kujundav, romaani lõpupoole üha enam ka diskursiivset, otsesõnalist poleemikat tõstev. Dialoogiline situatsioon areneb kultuurilooliseks dialoogiks Ormusson-Tuglase ja Alkman-Talve vahel, mille käigus viimane meeldivalt delikaatseks jäädes end küll ei ehi ainuvõitja loorberitega. Romaani väärtustab asjaolu, et esmakordselt rullub meie ees lahti eepiline sissevaade nooreestlase lihtnimilikumasse elupoolde, tema kohmetuvõitu, õpipoisilikku argipäeva, tema põhjaeestilisse, pragmaatilisse, targu talitavasse kirjaruumi: «Ei, Mihkelsoni optimism polnud vist ehtne, kui see üldse oli optimism. [---] Homme hommikul vaatab ta La Ruche's oma toa magamislavalt vilust värisedes alla, näeb läbi tolmunud ja pragunenud akna lootusetult

halli vihmatibutavat taevast, rebenenud pilvi, märgi raagus puid, näeb auklikku ja kulunud põrandat, näeb oma «töölauda» paberitega, kus ta iga päev peab oma lõpmatut võitlust sõnaga. Oh, kui palju me kõik oleme näinud lootusetult halle hommikuid! Seda igavest Halli Hommikut, maapao traumaatilist kogemust ja maapao sümbolit! Kes küll seda hiljem enam mäletaks, kes sellest kirjutaks, kes seda maaliks?» (I, 183—184). Alkman on selle ülesande enese peale võtnud.

Helga Suits-Kangro «Aino ja Gustavi lugu» (1987) ilmus maailma peaaegu vahetult enne «Maapagu», sisaldades viimast suurt Noor-Eesti-alast allikapublikatsiooni, seda mitte küll akadeemilises, vaid intiimses raamistuses. Kas Ilmar Talve sai seda veel ka enese huvides rakendada? Kui minult küsitaks, keda Noor-Eesti kirjanduslikest portreedest meenutab «Maapao» protagonist Sebastian Alkman mulle kõige enam, siis vastaksin ma, et teatud temperamendivahest hoolimata ikkagi noort Gustav Suitsu tema kirjades Ainole. Uhes sellega hiilib aga ligi mõte, et Alkmani-Mihkelsoni (Tuglase) poleemikat võiks vähemalt osaliselt tõlgendada ka Suitsu-Tuglase elutundelise poleemikana. Seesama *natura naturata* dominant *natura naturans*'i ees, mida Suits kirjutas Tuglasele 1909. aastal (25. XI) veidi kergekäeliselt ette heidab, aitab ju käivitada ka Alkmani poleemikat Tuglase vastu («Sõber Mihkelson, nii tundub mulle, elab oma elu ikka ainult tinglikult...», II, 148); seesama «reinkarnatsiooni sentimentaliteet», mille üle Suits Tuglase puhul nii kirjutas Ainole (30. VII 1912) kui Tuglasele enesele (5. VIII 1912) muigab, võiks ju ironilisi hojakuid tekitada ka Alkmanis — kui Alkman vabaneks oma veidi vagast tõsidusest Tuglase suhtes. Muidugi, Suits ei olnud ainus nooreestlane, kes Tuglast maiseimatelt positsioonidelt arvustas ning Alkman on oma «realismis» kahtlemata radikaalsem kui Suits. Jah, Alkman ei ole Suits, ehkki oma keeleandeltki Suitsuga nii sarnane, Alkman on pigem printsiipti Noor-Eesti rüpes, Noor-Eestit ühendav, mitte aga sellega lõpuni leppiv. Kuid ometi tahaksin meenutada üht Aino Suitsu 1911. aasta kohta käivat kirjapanekut, mida Helga Kangro-Suits oma raamatus esitleb. Suitsu ja Tuglase vaheline suhe on siit üllatava täpsusega üle kantav ka Alkmani ja Tuglase vaheliseks suhteks: «Tuglas oli noor-eestlastest temale kõige lähem. [- - -] Tuglas ja Gu rääkisid eesti kirjandusest lõpmatuseni. Vahel muutus Tuglase hääletoon kõrgemaks vaimustusest ja pehmeks intiimsusest, kui kujutus võttis harukordseid sümboliseid perspektiive. Need olid «Popi ja Huhuu» taolised elamused. Sel ajal ma ei saanud aru eesti keelest nii hästi, et oleksin võinud üksikasju jutuaJamises säilitada, aga nii palju sain aru, et Tuglas vaimustus iseäralistest fantastilistest piltidest. Gu võis talle vastu rääkida intellekti terava mõõdupuuga. Aga nagu Gustavi iseloom oli, siis paelus teda alati temale vastandlik iseloom, see otse võlus teda.

Sain aru, et ta väga hoidis Tuglast ...». Siia võiks lisada Alkmani määratluse, mis takistab teda ennast Suitsuga päris samastamast: «Gustav oli irooniline, Mihkelson oli «esteetiline vanapoiss». Sama-sugune olin minagi, võibolla ainult vähem esteetiline» (II, 103).

Siiski on see esmajoones käsitluse toon, mis sundis mind noort Suitsu Alkmaniga võrdlema. Haritus-, kultuuri- ja isikuteadlikkuse kiuste elab noores Suitsus mingi väga normaalne ja maine, isegi lihtne terve mõistuse vaim, mingi väga tavaline, suhetes naissooga kohati kekatslik või dotseeriv, ent peaaegu alati sümpaatne noormehe-likkus. Noor Suits on kahtlemata kõige harmoonilisem ja tasakaalus-tatum isiksus nooreestlaste seas ning ehkki tundub, et Alkmanis on vähem päikest («Lõunat») ning rohkem nohikut, taotleb tema elu-stiil samuti teatavat suitsulikku terviklust. Ajastu vaimu peeglina pakuvad Aino ja Gustav Suitsu kirjavahetuses esmahuvi just varased, 1908. aasta kirjad, see periood sugupoolte suhetes, mida Helga Suits-Kangro nimetab «teoreetilis-filosofeeriva armumise» järguks. Tähele-panu keskpunktis püsib siin mehe ja naise vahekord kui selline ajastu psühholoogiliste õpetuste taustal. Loomulikult liitub taolise probleemi-seadega arutlus keha ja hinge vastuolust, õigemini selle vastuolu vanamoodsusest või isegi keha primaadist, nagu see eriti biologismi luulendava Nietzsche «keha põlgajate» kriitikast levib üle sajandi-vahetuse: «... keha ma olen tervenisti ja üleni, ega midagi pääle selle; ja hing on vaid sõna millegi kehas asuva jaoks» («Nõnda kõneles Zarathustra»; vrd Suitsuga, kes Juhan Luiga kaudu vulgaarmateria-listlikult küsib, kas pole vaimutegevuski üksnes keemiline protsess). Ent niikaugele ei lähe Suits, kes väljendiga «hing ja keha» armastab rõhutada harmoonilist ühtsust, enamasti siiski mitte, saati siis Alk-man, kes on teoreetiliselt mõõdetum ja kes esineb vist ka kerge sot-siobiologismi kriitikaga. Kui Alkman Eesti ja Soome luterlikku vai-mumaailma analüüsides ütleb, et «keha ei olnud noorel tüdrukul ole-mas, ei saanud olla, vähemalt mitte «heade perekondade» tütarde!» (I, 137), ja lisab hiljem, et «ka meie noored haritlased ja kirjanikudki käivad ringi ja rebivad riideid: oh, mu vaim on küll vägev ja mu hing on suur, aga see keha, see liha!» (II, 106), siis õpetab ka Suits oma noorikut: «Me peame vabanema sellest vanast apokrüüfsest ole-musest, aru saama oma keha tervise tähtsusest. Sa tead, mida ma dogmadest mõtlen, aga ära ütle, et ma religioosne ei ole — ma olen omal viisil religioosne» (4. III 1908). Seda «omal viisil religioosust» võib nimetada ka protestanliku romantiku kiindumuseks Euroopa vaimu mõningatesse katoliiklikesse elementidesse (Dante-kultus on siin vahendajana oluline), mis oma klassikalisel kompaktsel kujul võeti kokku juba Novalise «Europa's» (1799) ja mis järgmisel sajandivahe-tusel omandasid läbinisti esteetilise värvingu paganlikult fantaasia-rikka «kunsti religiooni» ülistamises.

Oma traktaatlikus ladestuses taotleb «Maapagu» sünteesida kogu seda teavet, mida Noor-Eesti-uurimus on siiani kokku kandnud. Me leiame siit hästi kokkuklappivaid biograafilisi skeeme, topograafilist pädevust jm, ühesõnaga — püüdu andmestiku ammendavusele, niivõrd kui see ühes romaanis on võimalik. Rahul võivad olla ka need uurijad, kes on tegelnud Noor-Eesti keelemaailma kategoriaalse analüüsi ja kontseptuaalsete taustadega, sest nii tegelaste probleemkõnede kui ka Sebastian Alkmani päevikutekstis, nii mõistekasutuse kui ideede tasandil arvestab Ilmar Talve avalikkuse ette jõudnud tulemustega. Niisiis omamoodi kompendium-romaan, seejuures eelkõige ikka *romaan* koos žanrist tulenevate mõõndustega. Romaani teise jao lõpus on autor parandanud isegi faktilisi eksimusi, nii näiteks teinud Viinis asuva Café Griensteidli Café Centraliks, sest esimene boheemlaskants suleti suure mürinaga juba 1897 ja Alkman ei saanud seda külastada. Talve faktipädevust arvestades torkavad seda enam silma mõned näpuvead, mis tuleb vist panna asjaolude n-ö liigse lihtsuse arvele. Arno Oja on juba osutanud Voldemar Kangro-Pooli eesnime vahetamisele Rasmuse vastu. Eesnime äravahetamist võib pidada romaanis isegi pisikeseks nakkuseks, sest Arno Oja näitele lisaksin omalt poolt veel mõned. Kulturooloogiliselt nauditavas Viini-peatükis saab austromarksist Otto Bauerist Oskar Bauer (I, 220). Meie üks säravamaid memuariste Ferdinand Kull ristitakse äkitselt Eduardiks (nt II, 83, 114; sama viga on lipsanud ka Talve intervjuusse 1988. aasta 2. juuli «Teatajas»; vrd õige nimekuju: I, 194; II, 243—244). Häiriv on ka nimekuju Pierre Renoir (II, 85), ehkki kunstnik oli tõepoolest Pierre Auguste Renoir. Tavapäraselt kutsutakse teda ju ikka Auguste Renoir'iks. Muide, Alkmani esimese Pariisi-armukese Marianne'i nimi on samuti Renoir (I, 130) — milline kaunis nooreestiline unelm! Need väikesed viperused ei sea kahtluse alla Ilmar Talve eruditsiooni, jäävad rohkem nagu puru silmanurka kipitama.

Hakkamata läbi hekseldama allikaid, mis kirjaniku inspiratsiooni on toetanud, osutaksin vaid olulisematele Ilmar Talve enese poolt kirjutatud «ettevalmistavatele» tekstidele. Pikk põhjalik artikkel «Noor Gustav Suits Soomes 1901—1911» (Tulimuld 1953, nr 6) on aidanud koondada tausta Alkmani Soome-elanustele esimeses köites. Piik Noor-Eesti pärispõhja heidetakse töös «Gustav Suits ja ta kaas-aeg enne Noor-Eestit» (Tulimuld 1958, nr 6). «Noor-estlased Ahvenamaal 1906—1913» (Tulimuld 1978, nr 3—4) on aja- ja kodulooliseks aluseks Ahvenamaa peatükkidele. Sama tüüpi, s. t senist faktograafiat korraldav ning seda oma kohalviibija-kogemusega rikastav on «Friedebert Tuglas Pariisis 1909—1914» (Tulimuld 1982, nr 4), milles autor käib läbi Pariisi elukohti Pariisis — nende rännakute jäljed loovad romaanis Pariisi topograafia. Küllap on Talve jalajälgi täis paljud teisedki romaanis kirjeldatud paigad. Näib, et kõige lühemat teed pidi

ei jõua autor kunstilise tulemuseni mitte isiku-, vaid linnaportreedes, milles hea kultuuriloolise tausta tunnetus annab sujuva perspektiivi oma silmaga nähtule. Talve trump ei ole selles romaanis mitte psühholoogia, vaid sotsioloogia. Kui sotsioloogilist visiooni täendavad täpsed viiped linna argiolustikku ning mõni impressionistlik meeleoluvilkasatus, siis saavutab Talve oma parima. Mulle näib, et romaan töötab täiskäigul just keskmises, s. t teises osas «Euroopa 1908—1914». Selles vahemikus olen ära märkinud mõned eriti meeldivad lühiesseed: Ateena, juuli 1910; Wien, august-september 1910; Assisi, juuli 1911; Amsterdam, september 1912; Madrid, juuli 1913 jne. Just siin mõjub Alkmani tekst «filosoofi reispäevikuna», kui kasutada üht omamaa mehe pealkirja.

Teist tüüpi uurimuste hulka kuulub artikkel «Maailma lõpus: Fr. Tuglase sümbolismist rahvatraditsiooni taustal» (Tulimuld 1959, nr 3), milles vaadeldakse Tuglase uusmüüdi folkloristlikke lähteid. Sellegi töö motiivid ulatuvad romaanini (nt II, 169). Kokkuvõtliku lühiportree Tuglasest annab Talve nekroloogis (Kalevalaseuran Vuosikirja, n:o 52, 1972). Lisaks neile kirjutistele tegeleb «Maapao» autor nooresti ajaga üsna mitmes retsensioonis või sõnavõtus. Säärases töös kasvab romaan kondikava; võib arvata, et valmiv struktuur nõudis oma lõpetatuse huvides üha enam elamuslikku, sünteesivat fooni. Loetletud uurimustes valgustatakse eeskätt probleemi, kuidas elati Noor-Eestit väljaspool Eestit. Vaatepunkt, mille valikut näisid tingivat vormilised asjaolud (objekti kättesaadavus), avas aja jookul oma sisulise tähenduse: valik teadlasena ei ole valik mitte üksnes teadlasena. Teadustöö objekti poole suunatud energia isikustas objekti ning selle asemel, et temast ainult ise edasi kõnelda, hakkas teadlane nüüd kuulma ka objekti subjektiivset omahäält, mis sekkus tema kõnnesse. Et Ilmar Talve on lisaks teadlasele ka kirjanik, siis otsustas ta tekkinud müraefekti tõlgendada belletristliku impulsina. Niimoodi kujutaksin ma ette romaan algust.

Seda omahäält kostis publikuni 1983. aastal, mil ilmus «Jalutus-käik jõe äärde» (Tulimuld 1983, nr 2), dialoog nelja tegelaskuju, Felixi (=Felix Ormusson), tema kunagise Pariisi-armukese Odette de Crèscy, Odette'ile Arthur Valdese poolt sigitatud poja Robert Pauli ja autori enese osavõtul. Katkend kajastab hästi autori ideelisi otsinguid romaanini kirjutamisel, teadlase ja kirjaniku vastastikuseid sõnolemisi oma õiguspiiride määramisel, seda poeetilist «müra», mida deskriptsiooni kütkes idanema hakanud hüpotees võib sünnitada. Ehkki dialoog oma tollasel kujul ei ole jõudnud romaanini, on sinna jõudnud dialoogis refereeritavad minevikusündmused ja nende pooleldi kultuurilooline, pooleldi kirjanduslik idee: Mihkelson-Tuglas on 1914. aasta kevadel oma Monsieur le Prince'i tänava korteris armukesega kokku elanud ja armukese on temalt üle lõõnud tema enese

mehelik-heroiline projektsioon Arthur Valdes, kelle taustana võib ju ka olemas olla mingi reaalne isik. Talve on juba varem kahetsenud, et Tuglase «eraelu pool ... ta mälestusteoses täielikult puudub» ning üksikuid vihjeid pudeneb vaid teiste autorite tekstist. Küllap ei ole selle vaesuse taga mitte pelk esteetiline, vaid ka elutunnetuslik monumentalism, üldmõistete olemuslikkusest lähtuv filosoofiline «realism». Noore Tuglase eraelu ei puudu mitte üksnes mälestustes — see puudus oluliselt ka eraelus endas, niivõrd kui eraelu haihtus «realistlikul» mõtestustasandil. Siiski on Talve oskuslikult ära kasutanud ainsa niidiotsa, mis Tuglase intiimsfäärast välja ulatab ning sooritanud Odette'i ja Mihkelsoni tülistseeniga nauditavalt temperamentse väljaste (II, 112 jj). Romaani teine temperamendipuhang paigutub esimesse köitesse (I, 187 jj) ning selle keskmes seisab oma Rimbaud'-stiilis *merde-hõikega* täisvereline karakterkuju Erik Obermann ise. Alles nendes stseenides käriseb *tegelikult* see vagadus, mille vastu Alkman sihikindlat võitlust peab.

Niisiis toob Talve Tuglase ja tema *alter ego* Valdese suhetesse armastuse kolmnurga kaudu senisest suuremat pinget ning ehkki Valdes ei paisu mr Hyde'i või William Wilsoni mõõtmeteni, omandab ta pisut romantilise teisiku tunnusjooni. Talve oskab konflikti teravdada nüanssidega: Valdes ei röövinud Tuglaselt mitte üksnes armukest, Valdes röövis ka tema *potentia propinqua* — võimaliku poja (vt II, 251). Teiseks, ei välistata võimalust, et Tuglas on oma novelliga saatnud Valdese surma selle tõelisest surmast veel midagi teadmata — otsekui mõrvanud oma kiusaja paberil (II, 246). Sedalaadi detailid toovad asjalikku teksti juba ehedat uusromantismi hõngu.

Tegelikult esineb Valdes ju romaanis hoopis Arthur Robert Waldeni nime all ja ehkki ta seda ise ei tea, viitab säärasena kuulsa ajakirja «Der Sturm» asutaja ning «ekspressionismi» mõiste käibesse poetaja Herwarth Waldeni isikule (kui täpsem olla, siis mainitakse romaanis «mingit Ameerika kirjanikku Waldenit», vt II, 112. Herwarth Walden elas aga alates 1931. a-st NSVL-s ja jäi siin kümme aastat hiljem pärast arreteerimist teadmata kadunuks). Päritolult on Walden eluekspressionistile sobivalt pooleldi juut (II, 60). Samuti ei tunne Odette oma kirjanduslikke tagamaid Marcel Prousti Swanni armastusena ning Marianne Renoir ei tea midagi suurest kunstnikust. Nii need kui mõned teised näited paistavad osutavat kindlale tehnoloogia-ideoloogilisele võttele: nooreestlane äratab eurooplases Euroopa, perifeeria püüdlikkus teadvustab tsentrumile tema positsiooni. Kähtlemata temaatiline leid ning romaanis ka üsna meeldejäävalt läbi mängitud. Ent ühtlasi püsivalt nukra alatooniga leid: eesti intelligents suhtleb Euroopa intelligentsiga üksnes vaimus, reaalne isiklik kontakt eurooplasega ei teostu kõrgemal väikekodanlase tasemest.

On veel üks kontekst, millesse Ilmar Talve teos minu jaoks päris iseenesest paigutub. Selle moodustavad n-õ prototüüpse — või isegi arhetüüpse — pagulase kujundi loomisele keskenduvad romaanid eesti paguluskirjanduses. Oletades, et neid võib rohkemgi olla, meenutaksin klassikaliste näidetena Karl Ristikivi «Hingede ööd» (1953) ja Ilmar Jaksi romaani «Eikellegi maal» (1963). Just nende teoste taustal muundub pagulus kui kultuurilooline fenomen romaanis kultuuri universaalfenomeniks. Kui Ristikivi ja Jaks lähtuvad teksti referentpinnal äratuntaval määral autobiograafilistest seikadest, mis hägustatakse allegooria või teadvuse voolu risttules ja seeläbi universaliseeruvad, siis Talve kirjutab epignostilist, ajalooteadvuslikku, ühtlasi efektideta teksti, mille universaalne plaan luuakse hälbega autori varjamatult olevikulisel arvamusesfääri, s. t moderniseeritakse ajalugu. Talve raamatud leidub ilusaid näiteid nii ajaloolise ja olevikulisel plaani mõjuvust sulamist kui ka nende õnnestunud poleemikast. Seda tekstiosa nimetaksin esseeromaaniks sõna meeldivas tähenduses. Sellel väljal sünnivad parimad mõtted ja kujutluspilt omandab nõtkust: «Õösel tõusis tuul ja aknaluugid kolisesid. Kui tõusin, et välja vaadata, nägin et taevas oli suur apelsiinikollane kuu. Mõned päevad tagasi see oli Madridi taeval veel kahvatuvälg kitsas sirp. Raskest kandilisest mustast varjust, mis vastasolev maja plazale joonistas, sukeldus äkiliselt esile inimkuju, kes varsti jälle varjusesse kadus. Mõtlesin, et see oleks võinud olla Mihkelson, sest kuju ja kõnnak oli väga temale sarnanev. Sõber Friedebert, kes unetuna välja oli läinud ja otsis Hispaaniat, tema hinge, tema saladust» (II, 76).

On kohti, kus kujutise ruumilises kaob, autori ajaloolaslik dissipliin lõdveneb ning kõneleb üksnes Ilmar Talve, seda publitsistliku innuga: «... ei ole ka põhjust eriti eksiilkirjandusele tunnusomaseks pidada, nagu on tehtud, üksindusetunnet, kojuigatsust ja psüühilisi «kannatusi». Need on kõik üsna ebamäärased ja halvasti määritletud mõisted ja seepärast kasutavad neid meelsasti just need, kes ise võimu poolel on ja maapagulaste olukorda väga «haletsevad». Mina ei näe kuidagi, et need mõisted eriti eksiilkirjanduse iseloomustamiseks sobiksid, sest samu mõisteid võib väga hästi kasutada ka kodumaise kirjanduse puhul» (I, 211—212). Kirjanduslooliselt tähelepanuväärne mõte jätkub pikemaltki, kuid huumärki leheveerule ei tee mitte kunstimaitsja, vaid tsitaate otsiv ideoloog. Oleks romaan kirjutatud siinpool lahte, ütleksin, et seegi on osa stiilist *anno* 1988, ehkki romaanis kohtab palju jõulisemaid, orgaanilisemaid näiteid, lisaks seljatäis säärastki kraami, mida *siin* pole jõutud veel välja õelda. Ning et eesti pagulaskirjanduses on vaba poliitilise diskursi traditsioon pikem kui ENSV-s, siis oskab Talve nii mõndagi asja küpsema ironiaga väljendada, kui siin harjutud.

Talve räägib palju vabadusest ja näib, et eriti romaani esimeses pooles, ehkki kokkuvõtteid tehakse ka lõpus. Vabadus on romaani põhiteema ja seda nõnda keerutamata kujul, nagu Ristikivi või Jaks ei paku. Ilmneb, et prototüüpse pagulase vabadusemõiste on anno 1988 lihtsustunud: veel 25 või 35 aasta eest ei osanud ta otsustada, mis ja kus ja mil määral on olemas vabadus, sest vabadus kadus ära filosoofiliste eksperimentide võrgustikku ja prototüüpne pagulane oli kõige keerulisem, kõige problemaatilisem, kõige moodsam mees meie kirjanduses. «Vabadus on ainult lusikas supi söömiseks, aga mis teeb lusikaga see, kellel ei ole suppi?», küsib Ristikivi «Hingede öös». Ilmar Jaksi romaani «Eikellegi maal» analüüsidest sõnab Arvo Mägi: «Ta laseb meid ketserlikult isegi aimata, et sundmobiliseeritud Siimon raudeesriide taga võibolla palju õnnetum polnudki läände pagenud Siimonist — pärast seda, kui läänelik vabadus talle harjumuseks on saanud.» Talve enese «Maja lumes» lõppes tõdemusega, et «Vabadust suure V-ga» võõrsil ei saavuta. «Maapao» protagonistide suhted vabadusega on aga lõpuni selginud: «mina olen valinud vabaduse» (I, 211), sest «maapagu on vaba inimese pärisosa» (II, 253). Seejuures ta küll ei eita mõõdnud ebalusperioodi: «Maapagu on pikk eneskriitika ja kahtluste protsess. Need aga, kes alla ei anna, muutuvad sitkemaks, nende kriitiline nägemisvõime teravamaks, perspektiivid avaramaks. Kõik ei ole siiski ainult kaotus, sest on palju seda, mida ka võiduks võib pidada. Ja vabaduse eest tuleb alati maksta» (II, 254). Kuivõrd on nendes tõdemustes Ilmar Talve ainuisikut ja kuivõrd tänase pagulaskoosluse poolt heaks kiidetud sotsioloogilist, kuivõrd psühholoogilist üldistust? Eespool väitsin, et sotsioloogina õnnestub Talve rohkem kui psühholoogina. Kas uskudagi seetõttu, et sotsioloogiliste raamide paikapidavuse juures ei ammenda ta ometi kõiki psühholoogilise probleemitsemise võimalusi? Või on keeruliste, elitaarsete tegelasportreede aeg möödas? «Inimmolluskitest» saanudki «pärisinimesed», nagu Ants Oras 1964. aastal Ilmar Jaksi romaani eritledes seda soovis?

Poleemiline Alkman. Ei leia antiikautorite seast moodsamat nime kui Alkman ühele sajandivahetuse püüdlejale. Sebastian Alkman kõlab peaaegu nagu Natan Altman, kellest Alkman ehk Mesipuu läheduses mõõdagi on kõndinud. «Antiigileksikon» teatab: «Ta [= Alkman] oli orja poeg, pärit Sardeisest; elas Spartas, mis oli tollal võõrastele kultuurimõjudele veel avaline.» Tõepoolest, ehk isegi klapib. Ent Alkmani nimi õigustab end ka sedalaadi kombinatsioonideta.

Ajaloolise romaani puhul küsitakse ikka prototüüpide kohta. Põhiliselt on sellele eespool ka vastatud: Alkman on prototüüpne pagulane, seega esmajoones ise prototüüp eesti kultuuripagulaste seas. Eesti pagulasprototüübi eeskujud elutsevad aga maailmakultuuri sügavustes, aeg-ajalt neid romaanis ka meenutatakse ning lõplik järele-

dus on konsolideeriv: intelligentsi saatuse on üks. Sest «missugune oleks see võim, mis on vaimu poolel?» (I, 177). Et aga Talve armastab käegakatsutavat, teaduslikult veekindlat ajaloolist fooni, siis samum tema kangelane ikka enamasti ühe või teise nooreestlase kõrval, teda sammu võrra edestades või sammu pealt seirates. Raamatu algupoole süžeejooniseid mõjustab jõudsalt Gustav Suitsu noorus, edaspidi aga kiindub Alkman eeskätt «sõber Mihkelsoni», kes elas oma välise elukäigu kõige stiilsemalt nooreestiliseks.

Kajaeffekt on romaani üheks tehnoloogiliseks — ja Talve temperamendile vastavaks — printsipiiks; selle vahendusel suhestabki Alkman end päris-nooreestlastega. 1907. aastal kirjutab ta pikemat proosateost «Mustas ringis» (I, 67), mis ei kipu välja tulema, ent meenutab lugejale Tuglase katket «Nõiutud ringis» (1905), mis on säilinud pooleli jäänud pikema jutu ühina osana. 1910. aasta märtsis, olles just teele saatnud Tuglase, öhkab Alkman: «Mihkelson sõidab praegu Itaalia suunas, oota veel, oota veel, varsti sõidad ka sinat!» (I, 201). Jne. Kuid Alkman ei ole siiski nooreestlaste alati veidi hilinev epigoon. Tema valdavalt prototüüpne, ütlesin isegi — viljatult prototüüpne roll eendub hästi näiteks järgmises näites. 1905 kirjutab Alkman jutustuse «Näljamaa», mida ei avaldata (I, 44). Varsti pärast seda (1906) ilmub Mihkelson-Tuglase «Hingemaa» (I, 47), mille tagajärjel Alkman teda ennast vähe rahuldava «Näljamaa» põletada otsustab (I, 49). Olla esmajoones prototüüp, impulss, mitte selle realiseering — ehkki me teoses kuuleme nii mõndagi Alkmani valmistöödest, jääb ta miskipärast mällu mingi *viljastava viljatuse* etalonina. Ja Alkmani isiku kaudu kandub see üldistus tervele Noor-Eestile, s.t Noor-Eesti elu- ja vaimulaadis avaneb üks moodsasse eesti kultuuri. Mitte produktioonile, vaid «kapitali esialgsele akumulatsioonile» langeb siin põhirõhk. Diasporaavennaskond moodustab otsekui struktuuri, millele rahvuskultuur hiljem ümber kasvab.

Hoolimata kõigest sellest kannab Alkmani kuju raamatu käigus üha tugevnevat poleemilist koormust. Ta on küll nooreestfase isikupärane algkehastus, ent säärasena mitte esimene, vaid poleemiline teine. Tema peamiseks vaidluspartneriks on Mihkelson-Tuglas, mees, kelle tekstideta ei oleks Alkmanit, ent ühtlasi mees, kelle legendaarselt isikuportreelt tahab Alkman «röövida» privileegi olla nooreestlase ainus prototüüp. Eespool kõnelesin juba sellest, et peamiselt Tuglase loodud n-õ lõunaestilikule Noor-Eesti-elanusele seab Alkman vastu kainema, põhjaeestilise vaimuloo. Ma ei usu, et Alkmani-Tuglase dialoog tooks romaani psühholoogilist dünaamikat, ent sotsioloogilisel väljal toimuvad ümberasetused on märgatavad. Mille vastu sõdib siis Alkman Tuglase juures? Eelkõige *platonismi* ja *sümbolismi* vastu. Muidugi, ka Tuglas ise on sõdinud omaenese sümbolismivaimustusega, ent ometi ei saa me poleemikat tema ja Alkmani vahel tõlgendada näiteks

varasema ja hilisema Tuglase sisevaidlusena. Alkmani nn elulähedus on talle antud geenidega — nõnda kõikumatu on see; Tuglase tunnetusmehhanismis jääb sümbol otsustavaks energiakeskuseks ka pärast «Väikest Illimari». Ehkki Talve ei otsi kirglikult konfrontatsioone, vihjab ta korduvalt asjaolule, et kui kempluses mõistetega võivad sõbrad end mõlemad leida kaitsmas näiteks realismi, selgub dialoogijärgses vaikuses ometi kahe tunnetusprintsipi leppimatus.

Tuglase «realism» on tuntaval määral kõrgstiilne filosoofiline realism selle keskaegses tähenduses — üldine, universaalne on tõelisem, olemuslikum, primaarsem kui üksikfakt. Oma «Keskaja sügises» näitab Johan Huizinga, kuidas just säärane realism leiab väljundi sümbolismis. Alkman on realist mõiste kirjandusteaduslikus või argitähenduses: terve mõistusega, empiirilisest etteantusest lähtuv isiksus. Võime teda nimetada ka nominalistiks — kui kasutada keskaegse «realismi» vastandmõistet —, inimeseks, kelle jaoks on esmane üksikfakt ja kes käsitab üldmõisteid tuletuslikena või isegi tühipaljaste sõnadena. Alkmani nominalism avaldub mitmes mõtiskluses, nt: «... ei näe ma neis kaotustes, Madisepäevas ja Jüriöö, ja neis veriste peadega kaotajates midagi sümboolset, vaid ikka ainult inimesi, kaotuse kogenud indiviide» (II, 194). Vestluses Tuglasega, milles puudutatakse ka hiiglaneitsi kuju Tuglase novellist «Maailma lõpus», ütleb Alkman: «Üks sümbol võib kokku võtta sada konkreetset juhtumit! Hiigelneitsi taga võib olla sada naist!» (II, 209). Sellele vaidleb Tuglas vastu, olles arvamusel, et sümbolis ei pea üldse otsima empiiriliste faktide üldistusi. Alkmanil on armukesi paljude linnades, mõnes mitugi, ning selles näen ma tema «saja naise» põhimõtte teooriakohast rakendust: et õppida tundma Naist (naise mõistet), peab tundma võimalikult paljusid naisi. Vastupidist tegutsemisprintsipi esindab taas Tuglas. Vaid üks hämar hetk Odette'i ja Mihkelsoni armusuhtest jõuab Alkmani teadvusse (II, 104) ning sellelegi järgneb varsti krahh. Ent just Tuglas loob sümboolse hiiglaneitsi, s. t avab Naise kui üldmõiste. Alkman taunib oma sõbra saksapärasest idealismi, vastandades sellele romaani rahvaste vaimu, ja pürib ise sinnapoole kireva armuelu rüpes oma onu Eduardi eeskujul: «... eks minagi harrasta seda prantsuse stiili» (I, 43). Alkmani valikut toetab asjaolu, et tema stiil ei muutu eetilisel ebameeldivaks: autor on talle valinud naised, kellega ei teki mingeid probleeme ei *avant* ega *après* («sinu naised olid enamasti kõik Liithi õed,» mõõnab vana Sebastian ise — II, 257), kuid võib-olla just seetõttu ei ole armastus romaani tugevaimaks küljeks. Mingit protestantlikku tujutust sigineb voodikohustuste täitmisse, mingit leigust ja avantüürikartust levib algselt hästi mõeldud ideesse luua Euroopa rahvuspsühholoogiline spekter naisloomude galeriiga: «... iga maa, iga linn on ikkagi ainult poolik, kui sul pole võimalik temaga tutvuda

mõne naise kaudu ...» (I, 225). Kohati näib, et ei vaheldu mitte naised ja linnad, vaid ainult autor asendab ühe kirjandusliku valmis- toote teisega, mis ei ole eelmisest vähem mõnus. Liiga palju on armastust, et hästi armastada jõuaks. Alkmani poolt pakutavad teoreetiliselt eeldused on nominalistlikud, ent lugeja järelalus siiski realistlik: raamatus on naine üldmõistena reaalsemalt olev kui Sabine või Barbara oma kaaslannadega. Linnad ei avane mitte eeskätt naiste, vaid sotsioloogiliste lühiportreede kaudu. Kuid see kõik on öeldud väikese liialdusega.

Kaudselt seostub eelneva Alkmani suhtumine *kristluse*. See võtab analüüsi aluseks luterluse ja on tõrjuv, põhjenduseks puritaanlik moraal, sotsiaalne alahoidlikkus, kiriklik ükskõiksus, mõttelaadi linearsus, selle ebainformatiivne finalistlikkus, enese töösse matmise ideoloogia. Ise ei nimeta Alkman end mitte ateistiks, vaid meelsamini agnostikuks (I, 17). Säärases religioonikriitikas leidnuks Alkman Tuglasega ruttu ühise keele, sidestavaks lüliks olgu kasvõi Nietzsche. Ühes viimastest dialoogidest Tuglasega leiab Alkman temaga ühise keele ka veidi teisenenud meeleolus: «Nüüd kui aga mõlemad olime Lõuna-Euroopa katoliiklikke maid näinud, võisime, kui mitte kirikule ja ta usule, siis ometi kiriku tööle ja mõjule tunnustust anda» (II, 225). Nagu eespool viidatud, on protestandist loovisiksuse kiindumuses katoliitsismi tähtsad olnud esteetilised, sajandivahetusel oluliselt ka estetistlikud tegurid. See loomulik *prédilection d'artiste* katoliitsismi suhtes tuleb hästi ilmsiks ka Tuglase «Kirjanduslikus stiilis», kus protestantismi katoliitsismile vastandades nimetatakse seda muuhulgas «kõige luulevaesemaks usuks». Tuglase potentsiaalset lähedust katoliiklikule elutundele võiks tõestada just tema sümbolistlik-teatraalne maailmamõttestamisalus, mis Alkmanil — vastupidi — täielikult puudub. Tuglase erootilistes nägemustes, mida Alkman «verevaesteks» kutsus (II, 149), on Püha Antoniust, vastureformatsiooni ja — mis seal salata — ka verd rohkem kui Alkmani tasakaalukas proosas. Ehkki valdavalt analüütik, tunnistab ka Alkman katoliitsismi esteetiliselt väljundit, ent tuvastab tema põhitrumbi ühiskondlikus, rahvast teenivas missioonis: «Katoliku kirikud oma altarite, piltidega, küünaldega ja messidega on aga alati avatud. Oled sa pattu teinud, astud kohe kirikusse ja valid oma lemmikpühaku, süütad küünla ta kuju või pildi ette, võristad paar palvet, lööd risti ette ja lähed tagurpidi, ikka alandlikult kumardades audientsilt ära, süda vaba ja koormata, ja võid kohe uut pattu kavatseda hakata» (I, 260). Omaenese armuelus püüab Alkman juurutada sedasama dünaamilist, kahetsust põlgavat, patu loomulikkust mõõnvat hoiakut. Kui ka mitte teda ennast, siis lugejat ometi kipub vahel ahistama Alkmani protestantlik püüdlikkus mitte olla protestant. Kuid äkki on säärane häiritus vaid kompliment Ilmar Talve ajastutäpsele kujundile?

Alkmani ja sümbolismi vahelise lõhe tuumas asub kriitika platonismi aadressil. Alkman ei suuda omastada ei Platoni ideedeõpetust (I, 133—134) ega tema riigiõpetust (I, 209) ning ei rahuldu armastuses Mikkelsoni kombel platoonilise tasemega (II, 210). Alkmani sümpaatia kuulub täielikult Aristotelesele, kes oli «tõeline empirik ja realist» (I, 209). Varjundirohkuse nimel lisatagu siia veel, et Aristotelese õpetus sai aluseks ka realismile tema ühes levinumas keskaegses tähenduses, nimelt mõõdukale realismile, mille tunnetuslikust skeemist lähtub enamjaolt katoliiklik kultuur, see aristoteleslik-tomistlik spirituaalne naturalism, mida Erich Auerbach on nimetanud figuraaalseks realismiks — ja millest lähtub ka tuglaslik sümbolism (koos oma rahvusvahelise taustaga). Sõandaks oletada, et Tuglas oli platoonik kõige sagedamini just armastuses, kunstiloomingus aga naturalismi koolist sedavõrd läbi käinud, et puhtast ideedeõpetusest enam nakatuda ei saanud.

Mida öelda lõpetuseks? Siinses arvustuses sai ehk liiga vähe juttu tehtud sellest, *k u i d a s* Talve kirjutab. Ent mulle näib see tulenevat asjaolust, et Talve teoses eneses pole lugejal vaja hoida tähelepanu teksti stilistilisel komponendil, sest sel puudub markeeritud külgetõmbejõud. Vaimulooline huvitatus valdab nii autorit kui lugejat, stiili tasane rütm saab omaette meeldivuseks vahest üksnes lõpu eel. Kül-lap on «Maapagu» Ilmar Talvele tähtis raamat. Noor-Eesti pagulasloos avastab ta sageli nii enese kui oma põlvkonna eluloogikat. Paguluse kui saatuse ja hoiaku sünteeskäsitlustele on eesti kirjanduses lisandunud kulturooloogiline epopöa, mille haaret õelnev jutt vahendada ei suutnud. Mulle näib, et Talve romaani erakordsus ei ole meile veel praegu lõpuni selge.

Jaan Undusk

«Од», 1950

EDITORIAL NOTE

The author of the first article in the present issue of our journal is Konstantin Konik (1873—1936), one of the founders of the Estonian Republic, professor of surgery at Tartu University. In 1932, when the crisis of European democracy had reached Estonia as well, he stood up for the principles of liberalism and national statehood that date back to the French Revolution. His secular ideal of a state is not very different from that of the Christian philosopher Eduard Tennmann (1878—1936), professor of comparative theology of Tartu University, who has given it the beautiful name of "sacred democracy". The reprint of Tennmann's article is accompanied by a treatise by Otmar Pello (1912—1971), an Estonian theologian, who lived in Canada. He characterizes Gustav Teichmüller (1832—1888), also a professor of Tartu University, as the direct predecessor of Tennmann. He finds a number of original thoughts in both philosophers whom he deeply respects, at the same time opposing their too purist attitude which tries to eliminate all the "foreign elements" from Christianity, even the Judaic ones.

Ethnic problems in the world today and particularly in the Soviet Union are discussed by two authors: Mikhail Hudoyev gives a detailed survey about the fate of the Komi people oppressed both by Tsarist Russian and present-day colonialism; Hando Runnel compares the role of the Russian people in the present empire to the privileges of the former German nobility in the Baltic provinces: the doctrine of the "chosen people" harassing all the other nations as well as the Russians themselves was voiced by Stalin.

The translation of Martin Heidegger's discussion about the fatal relationship between technology and mankind leads us to one of the main controversies of the present century, which the well-known philosopher, however, does not consider insoluble: he sees the poetic perception of the world as one of the essential ways out. The rendering of Heidegger's "etymological" usage of the language in the Estonian translation has not been a simple task as the translator Ülo Matjus adds in a relevant article of his own.

Arne Merilai's thorough survey of one of the periods in the history of Estonian ballads accompanied by some ballads by Henrik Adamson (1891—1946) which have not been published before widen our knowledge of the history of Estonian epic poetry.

Half a century has passed since the beginning of World War II. The Estonian Republic, although a neutral country, was also affected by it. Mart Sarapuu writes about the dramatic events connected with the arrival of the Polish submarine "Orzel" in the harbour of Tallinn. Henn Käärik in his article discusses the essence of the Nazi state. Jaan Tõnisson (1868—?), one of the greatest politicians of the Estonian Republic, wrote in the spring of 1940 an article about the European federation as a future vision of the antifascist front, its reprint could serve as a summing up of the development of Estonian democratic thought at the final stage of the Republic.

Jaan Undusk in his review analyzes profoundly Ilmar Talve's novel "Exile" which was published in Sweden. Its theme is the crucial years of Estonian cultural history before World War I, the direct preparation for uniting Estonia with European society.

Summary

Estonian ballad in the late 1930s

Arne Merilai

The article is a part of the monograph "The Estonian Ballad from 1900—1940". The author approaches the ballad as a genre phenomenon in the tradition of Goethe and Hegel as a total artistic reflection of reality through the structure of primary phenomena. Thus, the ballad belongs to the primary and synthetic layer of poetry before it was divided into lyric poetry, drama and epic. In the 19th century and in the first half of the 20th century the genre was very fruitful in Estonian literature achieving aesthetic perfection in the ballad constellation of the younger and older generation poets of the late 1920s and early 1930s. The ballad acquired the fundamental position in the poetry of the period that was characterized by the prevalence of the lyrico-epic trend. It reflected sensitively the crisis that had befallen society calling forth a turn to the objective and democratic sources of power together with the dramatic controversies inevitably resulting from it. An analogical lyrico-epic situation is repeated again at the end of the thirties in connection with the new danger of destabilization, but already in a superior form. This time it is not the

familiar classical image of the genre, but in those cases more adequately dealing with the problems of the period it is a much more lyrical and fragmentary variant of the ballad on a new aesthetic and philosophical level — the sc. mythopoetry. From more abstract and conventional models the motion is towards deeper concreteness of the nation and personalities. On the one hand, realistic treatment gains ground (Mart Raud, Jaan Kärner), on the other hand there is a tendency towards romantic exceptionality and primordial layers of cognition (Bernard Kangro, Hendrik Adamson, Henrik Visnapuu), the third trend tries to preserve the dignified classical pattern established in the literary process (Karl Eduard Sööt, Betti Alver, Kersti Merilaas), and fourthly, we can speak about the convergence of different trends that brings about a general decrease of conflicts through tolerance characteristic of legends. The genre no longer gains a fundamental position if we do not take into account the original mythopoetical message propagated by it. However, the active interest in it and remarkable achievements in this field serve as an excellent proof about the sound functioning of literature during the given period so that the synthesis of the three main genres in the form of such genuine ballads became possible.

ОТ РЕДАКЦИИ

Один из создателей Эстонской республики, профессор хирургии Тартуского университета Константин Коники (1873—1936) является автором первой публикации настоящего номера журнала: в 1932 году, когда кризис европейской демократии достиг Эстонии, он высказывался за принципы либерализма и национальной государственности, берущие начало от Французской революции. От светского государственного идеала К. Коника не слишком далеко отстоит идеал христианского философа профессора сравнительного богословия того же университета Эдуарда Теннманна (1878—1936), носящий название «освященной демократии». Дополнением к вновь публикуемой статье Теннманна является перевод трактовки жившего в Канаде эстонского теолога Отмара Пелло (1912—1971), в которой он охарактеризует Густава Тейхмюллера (1832—1888), также бывшего профессора ТУ как прямого предшественника Теннманна; в учениях обоих им глубоко уважаемых философов он находит много оригинального, но в то же время оппонирует к их слишком пуристической установке, которая пытается устранить из христианства все «чуждые элементы», в том числе даже иудаистические.

О национальных проблемах современного мира и особенно советского государства пишут два автора: Михаил Худоев дает детальный обзор жизни народа коми под гнетом как царского, так и современного колониализма, Хандо Руннел же сравнивает роль русского народа в империи нашего времени с привилегиями бывшего немецкого дворянства в прибалтийских провинциях — доктрину «избранного народа», притесняющую

наряду со всеми другими народами также и самих русских, которую окончательно сформулировал Сталин.

Перевод эссе Мартина Хейдеггера, рассматривающего роковые взаимоотношения между техникой и современным человечеством, ведет нас к одному основному противоречию века, которое по мнению известного философа все же разрешимо — он видит в поэтическом мироощущении один из путей для спасения. Передача «этимологического» понимания языка Хейдеггера в эстонском переводе оказалось весьма непростым делом, как отмечает в своей статье переводчик Юло Матьюс.

Основательный обзор одного из этапов создания эстонской баллады, автором которого является Арне Мерилай, и дополняющая его публикация доселе не публиковавшихся баллад Хендрика Адамсона (1891—1946) дополняют картину из истории эстонской эпической поэзии.

Полвека назад началась II мировая война. И хотя Эстонская Республика была нейтральным государством, война затронула и ее: о драматических событиях связанных с приходом в Таллинский порт польской подводной лодки «Ожель» рассказывает Март Сарапуу. Сущность государства, созданного Гитлером, рассматривает в своей статье Хенн Кяэрик. Один из крупнейших политиков Эстонской Республики Яан Тыниссон (1868—?) написал весной 1940-го года статью о Европейской федерации как о видении будущего, присущем антифашистскому фронту; ее переиздание могло бы быть своеобразным обобщением эстонского демократического мышления последних дней Эстонской Республики.

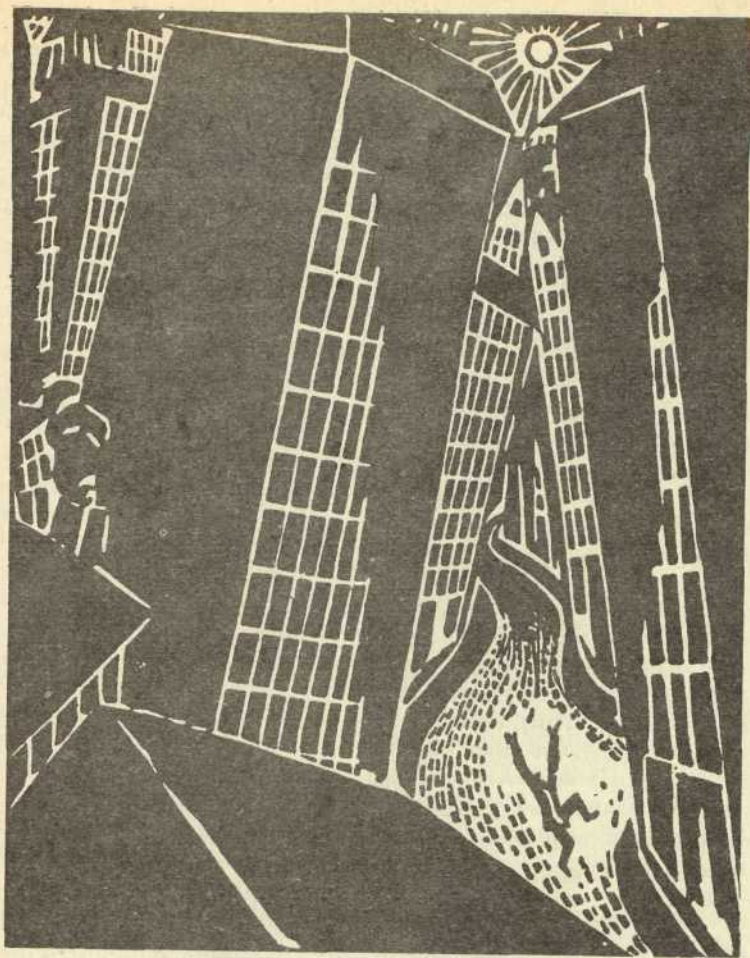
В рецензии Яана Ундуска основательно анализируется вышедший в Швеции роман Ильмара Талве «Изгнание», темой которого является развитие эстонской культуры накануне I мировой войны — непосредственная подготовка Эстонии к объединению с Европейским обществом.

Эстонская баллада во второй половине 1930-х годов

Арнэ Мерилай

Статья представляет собой часть монографии «Эстонская баллада 1900-х—1940-х годов», автор которой в методе своего исследования опирается на гетевско-гегелевскую традицию. Баллада рассматривается как синтетический жанр, принадлежащий к первичному слою поэзии до ее разделения на лирику, драму и эпос. Использование этого жанра в эстонской литературе XIX—1-ой половине XX века явилось очень плодотворным. В конце 1920-х — начале 1930-х годов жанр баллады приобрел эстетическую законченность в творчестве поэтов — авторов и критиков баллад старшего и младшего поколения (поэзия Марта Рауда, Юхана Яйка, Юлиуса Оэнго, Аугуста Анниста, Антса Ораса; Марие Ундер, Виллема Ридала, Артура Адсона, Хендрика Адамсона, Хенрика Виснапуу). Балладу, как и всю поэзию этого времени, характеризует синтез лирического и эпического начал. Однако этот жанр становится господствующим среди других, поскольку в нем наиболее адекватно отразились настроения, порожденные кризисом в обществе. Сочетание лирического и эпического начал присуще и литературе конца 1930-х годов. Однако теперь характеристики жанра, став-

шие классическим, как бы отходят на второй план; на новой философско-эстетической основе формируется другой вариант жанра — так называемый мифопоэтический. Преодолевая известную абстрактность и условность стиля предшественников, поэты нового времени стремятся к более углубленному поэтическому изображению — к конкретизации поэтических образов. Во-первых, в балладной поэзии этого времени проявляется реалистическая направленность (творчество Марта Рауда и Яана Кярнера); во-вторых, продолжается развитие романтических тенденций (поэзия Бернарда Кангро, Хендрика Адамсона, Хенрика Виснапуу); в-третьих, сохраняется ориентация на классическую традицию (балладное творчество Карла Эдуарда Сезта, Бетти Альвер, Керсти Мерилааз); в-четвертых, в балладах, созданных в этот период, проявляется и синтез различных традиций. Существенным фактором для дальнейшей поэтической эволюции оказывается мифопоэтическая ориентация, которая реализовалась в балладном жанре. Интенсивность разработки балладного жанра в эстонской поэзии и значительные результаты, достигнутые в этой области поэтического творчества, свидетельствуют о полномасштабном функционировании литературы в рассматриваемую эпоху.

Seeriast «Päike»

GUSTAVE FLAUBERT

INIMESENA

Essee

II

(lõpetus)

Mõistuslikkus muidugi tähendab head eeldust teadusliku maailmakäsituse omandamiseks. Mis oleks loomulikum kirjanikust, kes kõik selle tarviliku, mida ei suutnud pakkuda usundite ühekülgsus, leiab kaasaegsest teadusest. Liiatigi määratles Flaubert kunstnikku kolmekordse mõtlejana, mõtlejale aga ei saa teadmised kunagi kahjulikuks osutada, sest nende puududes jääb mõttetöö paratamatult algeliseks. Enesetäiendamise nõue kordub pidevalt kirjaniku kirjades. «Peab tundma kõike, kui tahetakse kirjutada. Meie kõik, niipalju kui meid on, oleme monstrooselt ignorantsed...» Need polnud ainult sõnad, lakkamatu lugemine kujunes aeglase kirjutamise teiseks peapõhjusteks. Oma määratuid märkmekogusid kasutas autor kirjutades tegelikult väga napilt, kuid tal oli tarvis tunda kirjeldatavat tegelikkust nii hästi kui vähegi võimalik. Teadmiste omandamist soodustas tõhusalt asjaolu, et lugemine meeldis kirjanikule väga. Juba koolipoisina ilmnes ta juures kalduvus elada kõike muud unustades jäägitult sisse loetavasse raamatusse. Hiljem oli tal omapäraseks põhimõtteks, et raamat omandatakse kõige paremini siis, kui ta ühe hooga loetakse kohe algusest lõpuni, mingi aega kui palju tahes. Usna loomulik, et inimene, kes raamatuga käes võis istuda viisteist tundi järjest, ei saanud kuidagi ühel meelel olla nendega, kes pidasid lugemist üleliigseks. Kaasaegsete kirjanike pealiskaususest ja võhiklusest sai Flaubert rääkida ainult sarkastiliselt. «See tubli Augier. Ta debüteeris hästi, kuid — mõistust ei arendata mitte libusid külastades ja klaasikesi juues. Ja siis, kõik need poisid seal on nõnda laisad ja nii nurjatult nõmedad! Neil on nii vähe usku! ja nii vähe uhkust! Ah! Ah! vaimuimised, millised armetud inimesed niimoodi tulevad!»

Loomulikult ei taha nende laiskade ja nurjatult nõmedate poiste hulka kuuluda kirjanik, kes juba nooruses ei tea midagi paremat hästikõetud toast koos kõigi armastatud raamatutega. Kogu tema eraklik elu on kantud soovist ennast pidevalt arendada. Seejuures on enesetäiendamisel huvitav omapära. Opingud ei muutu kunagi eesmärgiks omaette, nad kulgevad käsikäes loominguga, kirjutamine suunab ka lugemist. Sõltub täielikult käsilolevast teosest, missugused raamatud kirjanikku huvitavad. Võrdse innuga uurib ta antiikseid usundeid ja kaasaegset põlumajandust. Et see niimoodi jätkus lõpuni, tõendab kujukalt autori viimasest eluaastast pärinev kiri Maupassant'ile: «Olen praegu frenoloogias ja administratiivõigu-

ses, lisaks sellele Cicero *De Officiis* ja papagoide koitus.» Kahe linnu üheaegne värelemine «Bouvard'i ja Pécuchet'» viimases, lõpetamata peatükis on kinnituseks, et lugemisel omandatu leidis sedapuhku rakendamist. Võib muidugi küsida, kas papagoide põgusaks kirjeldamiseks oli tingimata tarvis erialase kirjanduse lugemist. Kirjaniku sõbrad ei vaevunud sellest küsimusest huvitumagi, nii endastmõistetavaks pidasid nad taolise lektüüri kasutust. Maxime du Campi «Kirjanduslikud mälestused» esitavad nii Flaubert'i tööviisi kui ka kirjutaja suhtumise sellesse. «Tema tööviis polnud kuigi praktiline. Märkmete tegemise ettekäändel kirjutas ta ümber raamatuid, mis käsitlesid ainevaldkondi, mida tal tuli uurida. Kuid ta kirjutas ümber masinlikult, mõeldes muudele asjadele. Tagajärjeks oli füüsiline väsimus ja väärtusetu paberipahna kuhjumine. Nii oli see muide temaga alati, ja sageli nägin ma teda läbi tuhnimas viit või kuut köidet, et kirjutada ühtainsat lauset. Toon ühe näite sellest maaniast. Enne novelli «Püha Julianus võõrustaja» kirjutamist luges ta kõiki jahindust käsitlevaid raamatuid, mida suutis enesele hankida — ma tean seda, sest see olin mina, kes nad talle saatis —, Gaston Phoebusist ja Du Fouilloux'st alates ja Baudrillard'i «Jahtide sõnastikuga» lõpetades, millest loomulikult polnud talle mingit kasu.»²² Viimase väite üle on hõlpus vaielda, kuid vaevalt küll kujuneks arutelu tagajärjekaks, sest pole tõepoolest võimalik näidata veenvalt seda kasu, mis kirjanik sai vanade traktaatide lugemisest. Saab ainult väita, et autoril oli seda lugemist tarvis. Lugeja jaoks on täiesti ükspuha, mismoodi Julianus metsloomi tapab, kuid Flaubert'il oli ilmtingimata vaja, et jaht toimuks keskaegsete ettekirjutuste järgi.

Lugemise säärast põhjalikkust arvestades võib julgesti väita, et autoril pidi kaasaegse teadusega olema üsnagi lähedane vahekord. Ometi on tema suhtumist raske iseloomustada, sest lähtuda tuleb vaid erakirjadesse sattunud mõtteavaldustest, need aga, juhuslikest asjaoludest ajendatuna, on tujukalt hajali ja rõhutatult subjektiivsed. Polnud ju kirjanikul vajadust anda teaduse saavutustele terviklikku hinnangut, mis oleks eeldanud mitmekülgset ja süstemaatilist tutvust vaadeldavate küsimustega; ta luges üksnes selleks, et tunda ennast kirjutades kindlamini. Kui kergelt võttis Flaubert plaaniväliselt lektüüri, seda näitab

²² Du Camp, op. cit., I, p 237.

tema hinnang ühe Auguste Comte'i raamatu kohta: «Lehitsesin seda pisut, see on tapvalt totter. Oma lootustes ma muide ei pettunud. Seal on sees koomika määratud maardlaid, groteski kaliforniaid. Võib-olla on seal muud ka. Võib-olla.» Esimesel pilgul mõjub see hinnang poisikeselikult. Muidugi ei saanud Comte'i lohakas paljusõnalisus lugejale meeldida, kuid sellest hoolimata näib tegemist olevat eelkõige kriitikuga, kelle ainus eesmärk seisneb odavate vaikuste ütlemises, pealegi raamatu kohta, mida ta üldse pole vaevunud lugema. Säärane arvamus tähendaks täielikku eksitust, sest tegelikult oli Flaubert üllatavalt süsteemne ja järjekindel mõtleja. Polnud tema süü, et maailm koos kõigi elunähtuste ja küsimustega avanes talle hoopis avaramalt kui teistele. Samas Auguste Comte'i hindavas kirjas leidub ka maksimum, mis jäi kirjanikule elu lõpuni omaseks: «Jah, totrus seisneb tahtmises järeldada.» See juhtmõte kujuneb Flaubert'i veendumuste üheks nurkakiviks. Järeldusteta ei saa mõtlemises läbi, mõtlemise eesmärk seisnebki järelduste tegemises, kuid samas ei tohi kunagi unustada, et mis tahes järeldus kehtib ainult piiratud ulatuses. Iga määratlus on ühtlasi ka piirang, arvas juba Spinoza, kelle kogutud teosed luges Flaubert oma elu vältel läbi kolm korda. Mida avaramalt inimene mõtleb, seda kriitilisemalt ja ettevaatlikumalt suhtub ta omaenda järeldustesse. Kalduvus avardada oma järelduste kehteulatust, rõhutada võimalikult tugevasti nende tähtsust kõigi inimeste jaoks — selles kalduvuses avaldub mõtleja kitsarinnalisuse kindel märk. Spinozale oli säärane soov vähe omane, seepärast ta kujuneski Goethe ja Flaubert'i üheks lemmikautoriks. Mõtlejate enamik seevastu ei suuda olla nii omakasupüüdmatu, sest järelduste kehteulatuse avardamine on peavahendiks oma mõtte töö tähtsuse ja väärtuse esiletõstmisel. Loomulikult saab kehteulatust avardada ainult järelduse piirangulise iseloomu mahavaikimise arvel. Kui see mahavaikimine osutub lausa silmanähtavaks, siis ei saa avarama mõtlemisega inimesed, nende hulgas ka Flaubert, enam kuidagi mööda kiusatusest juhtida tähelepanu säärasele mõistuslikule meelevaldsusele. Seda tähendabki kirjaniku tõrjuv hoiak järeldamiskire suhtes. Et säärane suhtumine oli teadlik ja igati läbimõeldud, seda tõendab kogu autori kirjavahetus. Juba kahekümne nelja aastaselt on ta kirjeldanud oma tõekujutlust: «Kui tõe vaadatakse ainult profiilis või kolmveerandvaates, siis nähakse teda alati halvasti. On vähe

inimesi, kes oskavad teda vaadata otse näkku.» Sõnastus pärineb kirjanikult, seda tuleb arvestada. Igapäevases elus saab ju mõnikord tõe otsa vaadata, kuid teaduses oleks see mõeldamatu. Ometi ei taha Flaubert kahe nähtuse vahelisest erinevusest midagi teada, ta esitab inimesele jumalikke nõudmisi. Pidades ennast inimeseks, kes tõe otsa näkku suudab vaadata, meelitab kirjanik end kindlasti ülemäära, kuid salata ei saa sedagi, et tema väide oli piisavalt avar, märkamaks teiste tõevaatajate nägemise kitsust. Pole kahtlust, et soov tõe silma vaadata on otseseoses kirjaniku huviga religioonide vastu, sest seesama absoluudi-ihha avaldub mõlemas. Ülaltsiteeritud enesemääratlust, mille kohaselt kirjanik nägi endas uskmatut müstikut, võiks niisiis täiendada järgmiselt: Olen loomult müstik ja ma ei usu millessegi, sest ma tahan näha kogu tõe.

Oieti tähendab säärane täiendus suurt meelevaldsust, sest nii selge enesetunnetuseni ei jõudnud kirjanik kunagi. On isegi üpris tõenäoline, et ta oma isiksuse sääraste tõlgendamisele oleks vastanud mõnega oma lapidaarsetest ütlemistest. Sellest hoolimata pole Flaubert'i enesemääratluse ülalpoolses täienduses midagi põhjendamatu, sest kirjaniku isiksuse pingestatus tuleneb just vastuolust soovide ja võimalikkuse vahel. Alateadlikult ihkab Flaubert täiuslikku ja lõpetatud, kuid mõistuslik läbinägevus veenab teda pidevalt selle soovi naeruväärsuses ja võimatuses. Kirjutades juhindub kirjanik mõistusest ja sellepärast saavad kõikidele absoluutidele tema kirjavahetuses osaks ainult sarkastilised hinnangud. Juba kahekümne kuue aastaselt on Flaubert veendunud üldkehtivate tõdede võimatuses. «Ma usun, et igavene saab olla ainult üks asi, illusioon, mis ongi tõeline tõe. Kõik ülejäänud on ainult suhtelised.» Seda usku kinnitab pidevalt omapoolne veendumus, et pole võimalik rahuldavalt lahendada suuri põhiküsimusi. Kehalise ja vaimse vahekorrast on väga palju kirjutatud, kuid kõik need arutlused ja määratlused näivad kirjanikule küündimatuna. «Ja muide, ma ei tea, (ja keegi ei tea), mida tahavad ütelda need kaks sõna: hing ja keha, kus üks lõpeb, kus teine algab.» Uusi lihtsustavaid selgituskatseid lugedes veendub autor üha enam, et tarka teadmatust tuleb eelistada rumalale teadmisele. Kahjuks eeldab selline väärtustamine ka Flaubert'i-taolisi hindajaid, inimeste valdavale enamikule pole see vastuvõetav. Tarka teadmatust eelistavale

kirjanikule jääb vaid üle põlata kõiki neid, kes pole võimalised võtma omaks tema suhtumist. «Pealiskaudsed, piiratud inimesed, ennatlikud ja entusiastlikud vaimud tahavad igas asjas kokkuvõtvat järeldust (*conclusion*); nad otsivad elu eesmärki ja lõpmatuse dimensiooni. Nad võtavad oma väikesesse armetusse kätte peotäie liiva ja ütlevad ookeanile: «Kohe loen ma kokku sinu randade liivaterad.» ... Homeros ei teinud kokkuvõtvat järeldust, ka Shakespeare mitte, samuti Goethe, isegi mitte piibel. ... Elu on igavene probleem, ajalugu samuti, ja kõik.» Põhiküsimuste lahendamatuks endastmõistetavaks pidades on kirjanikul kerge leppida teadmise, et ammendavalt vastata pole võimalik ka nendele küsimustele, mida üldiselt peetakse kergemate hulka kuuluvaks. Tema skeptitsismi süvendavad pidevalt pealiskaudsed inimesed, kes kergesti uskuvatena tunnevad tungivat vajadust kindla teadmise järele. Flaubert nende hulka kuuluda ei taha. «Ma kahtlen väga meditsiinis, kuid ma usun väga hügieeni.» Miks on siis üldtunnustatud arsti poeg skeptiline meditsiini suhtes? Eks ikka seetõttu, et paljude arstiteaduslike tarkuste mõju näib tema meelest põhinevat ainult inimeste heal usul. Hügieeni puhul seevastu on kasulikkus nii silmanähtav, et kahtlemine tähendaks rumalust.

Samasugune hoiak on autorile omane kõigis teaduslikes küsimustes, terve mõistus jääb ikka kõrgeimaks otsustajaks. Ülemäära kõrgelennulisi seletusi võtab kirjanik humorismidena ning lepib teadmatusega. Ilmekaima väljenduse saab säärane suhtumine reisikirjelduses «Mööda välju ja randu» («Par les champs et les grèves»), mille Flaubert kirjutas pärast Maxime du Campi seltsis tehtud matka Loode-Prantsusmaal. Muuseas peatus ta oma märkmeis ka keldi muinsuse kuulsaimatel mälestistel, esitades nende tekke kohta neli talle teadaolevat seletust, mis aga kõik tundusid autorile võrdselt väheveenvatena. Neljale teooriale järgneb ehtflobäärlik kokkuvõte, et lõplikult selgitada, mis kivid need siis õieti on. «Carnaci kivide juurde tagasi tulles (või õigemini neist lahkudes), kui minult pärast nii paljusid arvamusi peaks küsitama, milline on minu seisukoht, siis ma esitan ümberlökkamatu, murdumatu, vastupandamatu arvamuse, mille survele taanduvad hr de la Sauvagere'i telgid ja kahvatab egiptlane Penhoet, mis murrab Cambry Sodiaagi ja hakib püütoni mao tuhandeks tükiks. See arvamus on järgmine: Carnaci kivid on pirakad kivid.»

Sellest veendumusest autorile piisab. Ka teaduse pidev areng ei näi temasse sisendavat erilist optimismi, sest ta teab väga hästi, et üheaegselt teadmiste kasvuga suureneb ka lahendamata küsimuste hulk. «Oo inimlik kõrkus --- Mida täiuslikumaks saavad teleskoobid, seda arvukamaks muutuvad tähed. Meile on peale pandud needus püherdada pimeduses ja pisarais.» Viimase tõdemuse romantilisele sõnastusele vaatamata jääb eksistent-siaalne elutunnetus Flaubert'ile täiesti võõraks. Inimene on ta jaoks lihtsalt osa tajutavast maailmast, samasugune nagu kõik teised, kusjuures selles võrdväärsuses pole autori meelest midagi halba. Inimeksistentsi võimaliku erand-likkuse küsimus jätab kirjaniku ükskõikseks, ta eelistab lihtsat panteistlikku optimismi. «See minu jõuetuse, minu tühisuse tunnetus annab mulle kindlust. Ma näin endale ruumi äraeksinud tolmukübemena, kuid ikkagi olen ma osa sellest määratust mind ümbritsevast suurusest. Ma pole kunagi arvanud (*compris*), et see [teadmine] võiks tekitada meeleheidet, sest on vägagi võimalik, et musta eesriide taga pole üldse midagi. Lõputu muide hajutab endasse (*submerge*) kõik meie kontseptsioonid, ja kui ta kord on kohal, miks peaks tal olema mingit eesmärki meiesuguse relatiivse nähtuse suhtes?» Niisiis võib uskuda, et igavikulised probleemid kirjanikku kuigivõrd ei vaevanud. Samasugune jäikust välistav lahtisus ilmneb ka siis, kui autor käsitleb vähem üldisi küsimusi. On ju tege-mist mõtlejaga, kes niipalju kui võimalik püüdleb mõistus-liku erapooletuse poole. «Tuleb asetuda kõrgemale kõigest ja oma mõistus tuleb asetada kõrgemale iseendast.» Kõ-lagu see nõue pealegi pisut luuleliselt, Flaubert'i esituses pole selles midagi ülepakutat, sest kirjanik vaatles maa-ilma tõepoolest väga kõrgelt. Kui milleski antud juhul üldse kahelda, siis ainult selles, kas tema asend polnud viimati ülemäära kõrge. Inimeste tavapärasest erapoolikust arvestades võiks arvata, et erapooletut kerkimist kõigi ja kõige kohale ei saa kunagi olla liiga palju, kuid säärane suhtumine pole põhjendatud — tõeks jääb seegi, et igal heal omadusel on alati oma varjukülg. Nõnda on lugu paraku ka Flaubert'i kõrgseisundist tuleneva erapooletu-sega. Ühelt poolt oli terviklik nägemine kasulik, sest kirjaniku ees avanes otsemaid temast väiksemate mõtle-jate ühekülgsus, kuid teiselt poolt süvendas see puuduste lakkamatu kogemine ka ülemäärast umbusk ja hoolima-tust positiivsete saavutuste suhtes. Inimene, kes lakkama-

Gustave Flaubert inimesena

tult tajub kitsaskohti, kes otsekohe märkab ka kõige targe-
ma mõtlemise mõõdapääsmatut ühekülgsust, see inimene
jõuab ootuspäraselt tõekspidamiseni, et millegi positiivse
üritamine on üldse lootusetu.

Säärane hoiak pidi omaseks saama ka pidevalt
arvustavale Flaubert'ile. Seejuures on oluline rõhutada,
et autori kriitilisus ei tulenenud üldsegi mingist puhtisik-
likust eitamiskalduvusest, kirjaniku rahulolematuse osutus
lõppkokkuvõttes pea alati õigustatuks. Kui võõraks jäi
Flaubert'ile isekast tujukusest lähtuv halvustamine, seda
näitavad tema kirjanduskriitilised märkused. Kirjanik on
nimelt kõike muud kui ülinõudlik arvustaja. Mitte kunagi
ei tulnud talle mõttesse hakata veenma teisi oma kirjan-
duslike tõekspidamiste ainuõigsuses. Uliranged nõuded
kehtisid ainult ta enda jaoks, teistel polnud nendega mi-
dagi tegemist. Ise lakkamatult võimatut taotledes lepib ta
täielikult sellega, et ülejäänud autorid ainult võimalikku
üritavad. Ametivendade hooga sulega kirjutatud raama-
tud jäävad tema silmis niisama tähtsaks nagu ta enese
looming. Kindlasti oli selles leebuses omajagu suurmehe
heatahtlust, sest mees, kes iga oma lausega lõputult
maadles, ei saanud ometi täiesti tõsimeeli ülistada kaks-
kümmend lehekülge tunnis kirjutatut. Ometi pole kirjades
sellest suurmelikust allalaskumisest mingeid otseseid
tõendeid, trafaretsusele vaatamata kõlavad kirjaniku kiidu-
sõnad igati loomulikult. Alles siis, kui raamat tekitas
temas lausa tülgastust, sõandas ta rääkida oma «väga
mõõdukast entusiasmist». Targutav õpetamine oli autorile
üldse vastumeelt, isegi Voltaire'i sulest pärinevas Cor-
neille' näidendite kommentaaris nägi ta ainult õpetamis-
kirest põhjustatud totrust. «On nii meeldiv etendada peda-
googi, noomida teisi, õpetada inimestele nende kutsetööd.»
Olles hindajana nii ettevaatlik oma pärisalal, kus kõik oli
põhjani tuttav, ei saanud Flaubert sõgeda tormakusega
otsustada teaduslike küsimuste üle, sest nende puhul jäi
talle paljugi arusaamatuks. Oma eitavais hinnanguis
juhtis ta tähelepanu ainult ilmsetele puudustele, kusjuures
need viimased tulenesid arvustaja meelest ikka vaadel-
dava autori ühekülgsusest. Kui lihtsustamine polnud väga
pealetükkiv, siis jäi ka Flaubert oma kriitikas vaoshoituks.
Nagu mujalgi, nii rõhutas H. Taine ka «Inglise kirjandus-
loos» keskkondlikku determinismi, oma meelismõtet, kuid
tõepoolest oli ka arvestatavaid väärtusi, mistõttu arvustav
kirjanik võis oma kriitikas piirduda ainult humorismiga.

«Varem usuti, et kirjandus on läbinisti isiklik asi, et teosed langevad taevast nagu aeroliidid. Nüüd eitatakse igasugust tahet, igasugust iseseisvust (*tout absolu*). Tõde on, tundub mulle, nende kahe vahel.» Hoopis järsem hinnang saab osaks Proudhoni raamatule «Kunstist», milles väikekodanlik filosoof püüdis KUNSTI kõrgustest alla tuua, et pühitsetud nähtus muutuks väikestele inimestele mõistetavamaks. Loomulikult võis säärane katse kirjanikus ainult ülimat nõrdimust tekitada. «See on kurioosne, ausõna. Mulle mõjub see röpase avaliku käimlana, kus igal sammul tuleb astuda kokorgi otsa.»

Ülima jumaluse teotamine sunnib tunnustatud kunstipreestrit väljenduma jõhkralt, kuid kirjaniku vastumeelsuse peamine põhjus on milleski muus. Flaubert märkas õigesti, et filosoofi näiliselt kiiduväärsete mõtete taga varjub tegelikult pisike mõtleja, kes talle omase pealetükkivusega püüab tõestada, et ainult tema mõtlemist tõhib pidada õigeaks. Mõtleja suurus on tema pealetükkivusega pöördvõrdeline, seda seaduspära tõestab ka Proudhon, kes inimelu kauneima eesmärgina esitas omapoolse mõõduka ideaali. Taolisi püüdlusi tavatses Flaubert nimetada keskaegsuseks. Veendunud uusaeglasena ei väsinud ta hoiatamast minevikku tagasilangemise eest: «... Ajalugu ja loodusteaduste ajalugu (*l'histoire naturelle*)! Need on uusaja kaks muusat. Nendega koos sisenetakse uutesse maailmadesse. Ärgem pöördugem tagasi keskaega. Jälgigem, kõik on selles - - - Järeldamistahte pöörasus on üks kõige hukatuslikumaid ja steriilsemaid maaniaid, mis inimkonnale omane - - - Me tahame ronida taevasse; hästi, avardagem kõigepealt oma mõistust ja oma südant!» Viimases üleskutses on koos kogu Flaubert'i filosoofia. Avardagem, täiustagem ennast, püüdkem mõista, kuid hoidugem järeldustest. Soov ronida taevasse jääb autorile omaseks, kuid too aeg, mil neid kõrgronimisi kõige agaramalt harrastati, on talle täiesti vastuvõetamatu. Olgu uusaegne suhtelisus kui tahes koormav, keskaegne kõigeteadmimine osutub kirjaniku meelest veelgi ebameeldivamaks. «Mulle tundub, et kõik teie moraalsed kannatused tulenevad eelkõige harjumusest otsida põhjust. Tuleb kõik aktsepteerida ning resigneeruda mitte järeldama. Pange tähele, et loodusteaduste (*sciences*) areng muutus märgatavaks alles sellest ajast peale, mil nad jätsid kõrvale selle põhjuse idee (*idée de cause*).» Viimase all tuleb tõenäoliselt mõista varasemate ajastute «algpõhjust». Jutt oleks niisiis sel-

lest, et loodusteaduste edu esimeseks eelduseks kujunes metafüüsilise problemaatika taandumine teisejärguliseks. Selle asemel et üritada nähtamatust maailmast lähtuva algpõhjuse tunnetust, hakkasid erksavaimulised inimesed huvituma kõigest nähtavast, mistõttu muutus tagasihoidlikumaks ka uuringute eesmärk; maailma tekke ja hävi suured probleemid jäeti kõrvale, maise põhjuslikkuse avastamisest piisas õpetlase innustamiseks täielikult. Seegi tsitaat näitab, kui kaugel oli kirjaniku tegelik suhtumine nihilismist. Teaduste arenemises ja järk-järgulises täiustumises pole tal vähimatki kahtlust, kuid just sellepärast ta ei vaevugi saavutatut kiitma, eelistades kogu oma tähelepanu koondada puudustele. Neid aga leidub alati kuhjaga.

Halbade märkide pidev kogemine viib autori tusase üldistuseni: «Teadus muutub religiooniks, olen selles kindel.» Loomulikult tähendab «religioon» siinkohal mitte toda healoomulist, inimestele algselt kasuks tulevat usundit, vaid hilisemat väärnähtu, see tähendab dogmaks kitsenenud õpetust, mida peavad ainuõigeks kitsa maailmakäsitusega inimesed, kes on lepitamatud teistsuguste mõtleviiside suhtes. Mida vanemaks saab kirjanik, seda ähvardavamaks muutuvad tema kujutluses dogmad ja nende kannul kummitav keskaeg. «Jõuan varsti lõpule oma magnetismi-, filosoofia- ja religiooni-alaste lugemistega. Milline totruste kuhil! Uhh! Ja milline aplomb! Milline jultumus! Vihatekitavalt mõjuvad minusse just need, kel hea jumal on taskus ja kes teile arusaamatut selgitavad absurdi abil. Milline ülbuse oleks võrdne mingi dogma ülbusega!» Teoloogid, filosoofid ja loodusteadlased on ühinenud autori meelest otsekui liiduks, et koos jõudsamalt keskaja poole rügada. «Olles viimati parasjagu (*pas mal*) katoliiklikke raamatuid lugenud, võtsin Lefèbre'i filosoofia («teaduse viimase sõna»); see tuleb visata samasse peldikusse. See on mu arvamus. Kõik ignorandid, kõik šarlatanid, kõik idioodid, kes tervikust ei suuda kunagi näha rohkem kui ainult üht külge...» Nähtuste terviklik nägemine oli teatavasti kirjaniku enda tugevaks küljeks. Kogedes selle omaduse alatist puudumist teistel, jäi tal vaid üle piirduda kriitikaga. Rahulolematuse üha süveneb, autor veendub lõplikult, et positiivne teadmine pole üldse võimalik, «Kui tahetakse elada, tuleb loobuda mis tahes selgest ideest, olgu tegemist ükskõik millega.»

Seda juhtmõtet võiks pidada Flaubert'i tugevuse ja nõrkuse kokkuvõtlikuks väljenduseks. Ühelt poolt ei lasknud mõistuslik avarus kirjanikul kitseneda dogmaatikuks — siit tema suurus, kuid teiselt poolt hakkas ta romantilise loomuse tõttu üha enam lähenema teisele äärmusele, kahtluse jumaldamisele. Ülemäärane romantilisus ongi see, mis prantsuse kirjanikul ei lase jõuda goetheliku täiuseni. Muidu on Flaubert'i maailmakäsitlus saksa suurmehe omale väga lähedane, see lähedus väljendub muu hulgas ka tema ühtekuuluvustundes suure sakslasega. «Kuid tema vähene imetlus Goethe vastu kahandas tunduvalt rõõmu, mida mulle pakkus tema ülistuskõne minu aadressil,» kirjutas kirjanik pärast ühe oma austaja külaskäiku. Tegemist on niisiis vaata et Goethe-kultusega. Siingi ilmneb ülemäärane romantilisus, millest johtuv üliimetlus ei võimaldanud kainet süvenemist Goethe elukäsitusse, sest lähemal tutvusel oleks Flaubert'il tulnud veenduda, et kõikehõlmavas skeptitsismis nägi «Fausti» autor oma surmavaenlast. Prantsuse kirjanikul on õigus, kui ta korduvalt kinnitab, et «jumala vanemad pojad» (Michelet), Goethe nende hulgas, olid vabad järeldamiskirest. Goethel polnud kiiret positiivsete tõdede omaksvõtuga, kuid see ei tähenda veel, et ta nende poole poleks püüelnud. Vastupidi: kogu oma tegevuse kestel püüdis kuulus sakslane leida pidepunkte suure kaose tasakaalustamiseks. Eitus oli tema meelest hea ainult selleks, et algelisemast loobudes jõuda täiuslikumani. Hinnates kõrgelt Voltaire'i kriitikat, oli ta ühtlasi kaugel selle imetlemisest. «Olgu kõik kui tahes vaimukas, peamises (*im Grunde*) pole sellega maailmale osutatud vähimatki teenet, selle peale ei saa midagi rajada.» Just seda, millele saaks rajada, pidas Goethe kõige väärtuslikumaks. See väsimatu otsimine oli ka tema peamine eesmärk.

Flaubert niikaugemale ei jõudnud. Seetõttu jäi ka tema mõtlemine Goethe omast ühekülgsemaks. «Fausti» autori jaoks oli kunst vaid üheks eluavalduseks paljude teiste hulgas, Flaubert tegi kunstist religiooni. Tarbetud katsed mujalt lõpetatud ja kindlat leida pöördusid vajaduseks muuta lõpetatuks ja täiuslikuks kunst. Siingi oleks Goethe võinud teda õpetada. Flaubert'i väitele, et «assonantsi tuleb vältida, isegi kui selle saavutamiseks peaks kuluma tervenisti kaheksa päeva», oleks Goethe tõenäoliselt vastanud: «See on alati ebaproduktiivse aja märgiks, kui ta tehnilistes küsimustes nii väiklaseks muutub (*wenn sie*

so ins Kleinliche des Technischen geht), ja samuti on see isiksuse (*Individuums*) ebaproduktiivsuse märk, kui ta tegeleb säärase asjadega.²³ Opetamine on muidugi meeldiv tegevus, kuid selle tulemuslikkus ei tarvitse alati tagatud olla. Hästi teadis seda Goethe, Flaubert aga oli sellest veelgi teadlikum. Siit tulenes lakkamatu skepsis, mis väliselt meenutab Voltaire'i, kellega «Madame Bovary» autoril on samuti ühiseid jooni. («Ma armastan suurt Voltaire'i samavõrd, nagu ma järestan suurt Rousseaud».) Kirjanik väljendab oma suhtumist küll otsekoheselt, kuid tema eneseväljendus ei tähenda veel hindaja jäägitut erinemist hinnatavast, sest Flaubert'i tõrjuv hoiak tulenes antud juhul ainult romantismi esiisa mõistuslikust ühekülgsusest. Selle piiratusega seletus autori meelest ka suure tundeinimese halb mõju, mis omakorda pidi Rousseaud Flaubert'i silmis veelgi ebameeldivamaks muutma. Kirjas Michelet'le on kõik sõnaselgelt kirjas: «See inimene mulle ei meeldi, kuulugu ma pealegi tema lastelaste karja. Mulle tundub, et tema mõju on olnud hukatuslik. See on väiklase (*envieuse*) ja türanliku demokraatia sünnitaja.» Vastumeelsusele vaatamata pidi autor jääma demokraatia esiisa «lastelaste» hulka. Võib isegi rõhkem ütelda. Just völtäärliku ja rusooliku elemendi kõrvutiesinemine kirjaniku isiksuses põhjustab olulise erinevuse Flaubert'i ja Voltaire'i kriitika vahel. Suurel valgustajal puudus «romantiline element». Sellele lisandus ka pealiskaudsus mõtlejana. Mõistuslik ja emotsionaalne pinnalisus kergendasid tunduvalt põhjatu pilkevajaduse rahuldamist. Voltaire'i jaoks oli üpris ükskõik, kas pilgata sõgedat kirikuteenrit või Jeanne d'Arci või Buffoni, kõik tundusid talle ühtmoodi naeruväärsetena. Loomult ülioptimist, võttis valgustaja oma kriitikat eelkõige naljana, mis peab parandama inimeste kombeid.

Flaubert oli säärasest kerglusest kaugel. Voltaire'iga võrreldes iseloomustab tema mõtteid ja tundeid hoopis suurem sügavus, mistõttu ta pidi oma kriitikatki võtma täie tõsidusega. Voltaire itsitas, Flaubert raevutses. Ainsana tasakaalustas seda viha läbinägelik mõistus, mis lüürilist otsesust algeliseks pidades sundis kirjanikku end eneseväljendamisel pidevalt ohjeldama — seetõttu saigi teoks Flaubert'i romaanide halastamatu sapisus, mida igati

²³ Eckermann, J. P. Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens. Hrsg von Adolf Bartels. Bd 2. Jena, 1905, S 81.

põhjendatult nimetatakse ka irooniaks, kuigi neile pooleldi allasurutud ja äraspidistele pilgetele ei tohi läheneda võltäärlike teravmeelitsuste mõõdupuuga. Ulilustakal moel tõestab valgustaja oma lugejaile, et maailm, kus inimesed elavad, ei ole tegelikult parim kõigest võimalikest, kuigi autor ise on raamatus naeruväärseks tehtavale veendumusele vahest lähemal, kui talle endale ja lugejaile tundub. Flaubert õhkab maailmast rääkides veel ainult: «Oh püha Polykarpos!», vihjates niimoodi teise sajandi märtrile, kes muuseas olevat õhanud: «Issand, millisesse maailma oled sa mind küll saatnud!»

Tülgastusega kaasaja vastu kaasub väga sageli mineviku ja eksootiliste maade idealiseerimine. Teatakse küll hästi, et hea on ainult seal, kus meid ei ole, kuid sellest hoolimata on raske leppida kujutlusega, et kõigil aegadel ja kõikjal valitseb ühesugune troostitus. Vähemalt mingi eluõigus peab päikeselinnadele jääma.

Selles suhtes polnud mingiks erandiks ka Flaubert, kellel iha kõige eksootilise järele oli veres. Kirjanikku tundnud inimesed mäletasid hästi, missuguse väimustusega rääkis nende kuulus vestluskaaslane kaugeist ajastuist ja euroopalikust tsivilisatsioonist rikkumata rahvastest. Autori sõnavalingud pidid olema äärmiselt sugestiivsed, sest nende mõjul veendus isegi skeptikuna tuntud Anatole France kogu eluks Flaubert'i naiivsuses. Lausa imetlusväärse lihtsameelsusega on suur skeptik hiljem kirjutanud: «Barbarid, kelle elu (*l'existence*) oli meie omast lihtsakoelisem, igavlesid meist veel rohkem. Nad tapsid ja rüüstasid, et oma meelt lahutada. ... Flaubert näis uskuvat, et antiiksed isikud nautisid ise seda eriskummalisuse muljet, mille nad meile jätavad. See pettekujutus on veidi naiivne, kuid igati loomulik.»²⁴ France on küll lugenud ka Flaubert'i kaugminevikulisi romaane, kuid need ei saanud kuigivõrd muuta tema veendumusi, vahetud mälestused osutusid kirkamaks. Usaldades ülemäära ammukuuldud hoogsaid praalimisi, osutus France ise naiivseks, kuna Flaubert'i tegelik kujutus antiigist ja eksootikast väljendub eelkõige tema teostes, mitte aga suulises või kirjalikus lobisemises. Sest ka erakirjad kinnitavad France'i mälestuste usaldusväärsust. Flaubert'il tarvitseb vaid lugeda mõne India-reisi kirjeldust, et kohe hakata hõiskama: «India pimestab mind!» Semiidi orienti

²⁴ France, op. cit., III, p 22.

käsitlevate teoste lehitsemine viib ta peaaegu meeleheitele: «Taeva päralt, kas tõesti ei marsi mu jalad kunagi Süüria liival? . . .» Järgneb ka meeleheite põhjendus: «Tol kaugel maal on tähed neli korda suuremad meie omadest, päike lõõmab seal, naised väänlevad ja hüplevad suudluste, embuste mõjul.» Kirjaniku iha meretaguste maade järele oli seega igati põhjendatud. Umbes sama köitvalt mõjuvad temasse ka ajalised kaugused. Vahest on mineviku eksootika tema jaoks isegi ligitõmbavam, sellest annab märku kasyõi eneseväljenduste vaoshoitum intonatsioon. India pimestab teda hetkeks, et seejärel otsekohe kaduda, minevik seevastu, olgu tema sära pealegi tuhmim, jääb pidevalt kirjaniku saatjaks. Vaatekoht, et «ajalugu pole muud kui oma aja ära teeninud ja siis kõrvale heidetud inimideede kroonika», vaatekoht, et «maailm on ainult elavate päralt ja et surnutel ei ole siin vähimatki sõnaõigust», on Flaubert'ile täiesti võõras. T. S. Elioti sarnaselt teab ta väga hästi, «et minevik pole mitte ainult läinud, vaid ka jäänud.»²⁵

Avaramat maailmakäsitust taotlevatel inimestel tuleb varem või hiljem säärane veendumus omaks võtta. Nii tundis ka noor H. Hesse raamatukaupluses töötades peagi, «et vaimusfääris on elu ainult kaasajas, uues ja uusimas, talumatu ning mõttetu, et vaimset elu võimaldab alles pidev vahekord olnuga, ajalooga, vana ja ürgvanaga.»²⁶ Flaubert'il jäi selline avastus tegemata, tema teadis neid asju juba algusest peale. Seejuures oli kirjanik kaugel mineviku ilustamisest. Imetlevad hüüatused kirjades on ainult järjekordseks tõendiks selle kohta, kui võõras oli sapisele autorile eitamine põhimõttelise hoiakuna. Kiitus sai osaks kõigele, mis kiidusõnu pisutki vääris, kusjuures see tunnustus, nagu laiuski, oli sageli liialdatud. Miski pole kirjanikule võõram vaimse dändismi põhitarkusest: *nil admirari*. Pigem juba iseloomustab tema suhtumist vastupidine äärmus: *Comme ça fait du bien d'admirer!* (Küll imetleda on hea!) Ainult mõistuslikkus ei lasknud tal ülistustega ohjeldamatuks muutuda, kuid läbinägelikkust trotsides lubas ta oma kiitustes endale vähemalt liialdamist. Selle omadusega seletuvadki tema

²⁵ Eliot, T. S. Valik esseid. (Loomingu raamatukogu 20/21.) Tallinn, 1973, lk 12.

²⁶ Hesse, Hermann. Die Morgenlandfahrt: Gedichte. Märchen. Kleine Prosa. Moskau, Progress, 1981, S 28—29.

arvukad minevikku ülistavad hüüatused. Võtta neid otse-sonu pole vähimatki alust, sest ülistuste kirjutamisel muutus kirjanik teadlikult lapselikuks. Selle tõsiasja tahtlik või tahtmatu eiramine tähendaks ainult lugeja lapsikust. Kuid lihtsameelse lapse kõrval elas Flaubert'is veel kaine mõistuseinimene, kes otsekohe muutus ainuvalitsejaks, kui minevikku hakkas käsitlema kirjanik. Paraku polnud tal ka autorina kaugetest aegadest rääkides kuigi võrd õnne. Vestlejana jättis ta lihtsameelse imetleja mulje, «Salambo» kirjutajas seevastu tunti ära sadist; ikka jälle ilmses see ühekülgusus, mida Flaubert ise kogu elu küllalt kiruda ei jõudnud.

Asjade terviklik nägemine on haruldane, sellepärast tuleb üha uuesti tõrjuda lihtsustamist. Äärmiselt mitmekesine on ka kirjaniku vahekord minevikuga. Selles võib avastada igasuguseid varjundeid, kuid peamiseks sidemeks jäi alati ühtekuuluvustunne kaugete aegade inimesetega. «Tahaks teada, kas nood kunagised inimesed armastasid nagu meie, tahaks teada erinevusi nende ja meie kirgedes vahel. See uudishimu on irriteeriv ja ahvatlev.»²⁷ Nõnda mõtiskleb kirjanik poollagunenud keskaegses lossis uivates. Romantilistest ilustustest on see soov kaugel, huvi ajendab veendumus, et ammu elanud inimesi tundes õpitakse paremini tundma iseennast. «Ja kerkib küsimus, mida tehti tollal, mis värvi oli elu siis, ja kas ta polnud soojem.»²⁸ Hélas! Põrmugi ei olnud. Kirjanik teadis seda hästi juba ette, kuid ammuste inimeste tundmaõppimise vajadust see teadmine ei nõrgendanud. Ka tollase elu suurema jaheduse kogemises ei saanud ju olla midagi kohutavat, sest sel puhul võis veel üksnes rõõmu tunda kaasaegsest soojusest. Rõõmustamiseni kirjanik küll ei jõudnud, kuid mineviku tundmaõppimine jäi tema jaoks alati parimaks vahendiks kaasaegseist hädadest ülesäämisel. Kindel selle ravimi tõhususes, soovitas ta rahustit meeeldi ka oma tuttavaile. «Lugege ajalugu, huvituge surnud generatsioonidest, seeläbi ollakse leebe elavate suhtes ja kannatatakse vähem.» Ajalooga tegelemine mõjutas seega kirjanikku nagu Montaigne'i ülelugemine, mida Flaubert küpses eas harrastas üha reeglipärasemalt,

²⁷ Flaubert, Gustave. Un coeur simple suivi de la légende de Saint Julien l'hospitalier et de par les champs et par les grevés. Paris, Laffitte, s. a., p 74.

²⁸ Ibid.

«sest miski ei nauuda nii rahulikuks». Minevik oli väärtuslik juba meeldivat tegevust pakkudes, lisaks sellele võimaldas ta avaramat maailmanägemist, mis omakorda muutis tolerantsemaks inimlike puuduste suhtes. Protestitakse ju piiratuse vastu kõige ägedamalt siis, kui sellealased kogemused on kõige kasinamad. Puudusi peetakse sel puhul erandnähteks, protestija enda isik aga kehastab endastmõistetavalt täiuslikkust. Alles vaatepiiri avardades muutub inimene sallivamaks. Kogedes piiratuse avaldumist kõikjal ja kõigil aegadel, jõuab ta lõpuks ka iseenda nõrkuste äratundmiseni. Kuid selline oma piiratusest teadlik inimene ei tõtta enam teisi hukka mõistma. Flaubert lõpetas küll käre kriitikuna, aga enne seda oli ta teinud kõik omapoolse, et olla leebe ja salliv. «Ühinege mõtte kaudu oma vendadega, kes elasid kolm tuhat aastat tagasi; elage läbi (*reprenez*) kõik nende kannatused, kõik nende unistused; nagu mantel mähib sügav ja määratu sümpaati endasse kõik pettepildid (*jantômes*) ja kõik olevused.» Muidu liialdama kippuv autor on neid ridu kirjutades otsekohene. Aastatuhandeid tagasi elanud inimeste nimetamine «vendadeks» ei tähenda ironiat ega vagadust, vaid lihtsat ühtekuuluvustunnet. Kirjanik peab ennast suureks üksnes määratu inimkonna esindajana, kusjuures tema suurus on otsesõltuvuses sellest, kui suurt inimeste hulka suudab ta endasse võtta. Siit ka täitumatu huvi kõigi maade ja kõigi aegade inimeste vastu.

Kogu ajaloolisest ja geograafilisest eksootikast oli kreeka-roma muinsus kirjanikule kõige lähedasem. Flaubert'i antiigi-aineliste õhkamistega võiks täita palju lehekülgi. «Armastus antiigi vastu on mul südames (*dans mes entrailles*), olen liigutatud oma sisima olemuseni, kui ma mõtlen rooma laevakiiludele, mis lõhestasid selle igavesti noore mere liikumatuid ja alatiselt voogavaid laineid.» Et see suuresõnalisus ainult hetkemeleolul ei põhine, seda tõendavad paljud samasisulised, kuid rahulikumat sõnastatud eneseväljendused. Midagi üllatavat nendes ei ole. Klassikalise kultuuritraditsiooni jätkajatena teevad ju tulevased prantsuse kirjanikud juba koolipingis ladinakeelseid kirjanduslikke katseid, erandiks polnud ka Flaubert. Tema puhul aga lisandub teisigi asjaolusid, mis suhteid antiigiga pidid aina tihendama. Otsustavat osa etendas muidugi vaen kaasaja vastu, mis minevikku pöördumisel määravana on alati aidanud kustutada ka kaugete aegade ebameeldivaid jooni. Orjus,

muistse ühiskonna eemaletõukavaim külg, ei häirinud kirjanikku kuigivõrd, sest paljude teiste erandlike inimeste sarnaselt mängis ka tema meeledi mõttega, et inimestevahelist ebavõrdsust tuleb pidada igati loomulikuks. Veelgi enam, mõne tollase demokratismist tuleneva väärtusnähte mõjul võis autor end mõnikord isegi «maruaristokraadiks» kuulutada. Loomulikult jäid selle raevunud härrasmehe huvide keskmesse alati kultuuriküsimused. Eelkõige peatus Flaubert'i pilk antiiksel usundil, kirjandusel ja kunstil, avastades üha uusi eeliseid kaasaegsete kultuurinähtustega võrreldes. Dogmaks polnud kreeklaste religioon kusagil kitsenenud, kirjandus ja kunst ühiskondlikku survet ei tundnud — see näiline sõltumatus aga oligi kirjaniku jaoks kõige tähtsam. Ta võis tõdeda, et soodne mulje antiigist ei põhine pettekujutlusel, et mitmes suhtes oli kaugel minevik kaasajast ees. Loomulikult polnud säärases suhtumises midagi erandlikku. Kui juba üliõpilane Hegel kreeka usundit ilu religiooniks pidas, mida siis veel tahta romantiliste kalduvustega Flaubert'ilt. Pigem on endastmõistetav, et paljude teiste vaimuainete eeskujul käsitas ka kirjanik kreeka kultuuri erandliku ilminguna. «Kreeka kunst ei olnud lihtsalt kunst; see oli kogu rahvast, kogu tõust, maast endast väljakasvav ühendus.» (*C'était la constitution radical de tout un peuple, de tout une race, du pays meme*). Missugune kunstipreester saaks taolist mõtteavaldust kehtima jättes suhtuda Kreekasse Flaubert'ist erinevalt? Juba loomult kirglik lugeja, pidi kirjanik antiikkultuuri asjus seega eriliselt agarust ilmutama. Kirjad kinnitavad täielikult niisuguse olemuse õigsust.

«Jätkan tegelemist kreeka ja ladina keelega, ja võib-olla jään ma nendega tegelema alati. Ma armastan nende ilusate keelte parfüümi; Tacitus on mu silmis nagu pronksist bareljeefid ja Homeros on kaunis nagu Vahemeri: need on samad lained, puhtad ja sinised, see on sama päike ja sama silmapiir.» Nõnda kirjutab vastumeelselt õigusteadusega tegelev üliõpilane oma endisele vanade keelte õpetajale. Tahtlikku luulelisust õhkub nendest lausetest, adressaati peetakse hoolega silmas, kuid sellest hoolimata võib kirjutatut usaldada, sest samasisulisi teateid esineb hulganisti mujalgi.

Kui eneseharimisega kord juba tegeldakse, siis eelistatakse ikka kõige meeldivamat tegevust. Iseseisvat elu alustava Flaubert'i jaoks kujuneb enesetäiendamine üheks

peamiseks eesmärgiks, sest mille muuga põhjendada oma eraklust enese ja teiste ees. Üks kiiduväärne kavatsus järgneb teisele, kuid kreeka keel säilitab oma esikoha. Ikka on see Sophokles, keda tahetakse teada peast. Kavatsuste siirus ja heas tahtes ei saa niisiis olla kahtlust. Seda kummalisem, et kõigile püüdmistele vaatamata on kirjanik lõpuks ikkagi sunnitud tunnistama oma ebaõnnestumist. Hämmastunult arutleb ta töölaua taga: seitse aastat on möödunud suurte otsuste vastuvõtmisest, kuid ikka veel pole ma jõudnud kreeka verbideni. Avameelne tunnistus pole jäänud märkamatuks kirjaniku suhtes kriitiliselt meelestatud uurijaile. Jutud Flaubert'i õpinguist ei vääri niisiis usaldust, järjekordselt avaneb J.-P. Sartre'il võimalus selgitada oma lugejaile, mismoodi nägid Flaubert'i saavutused välja tegelikult. Ometi pole selles edasijõudmatuses midagi ebaloomulikku. Kirjanikuna piirdus Flaubert kauge mineviku tundmaõppimisel eelkõige lugemisega, ta polnud nii suur unistaja, et Winckelmanni kombel armuda kreeka tähestikku. Lektüüri määratud mahtu tõendab juba «Püha Antoniuse kiusamine», romaan-müsteerium, kus autor manab kujutatavat endale küll vaimusilma ette, kuid ei mõtle peaaegu midagi välja. «Kujutluse osatähtsus on peaaegu null, ütleb hra Jean Seznec, selles kimäärlike anatoomiate rohkuses on igal üksikasjal oma kindel allikas.»²⁹ Kogu «Salambo» kirjutamise viie aasta vältel tegeles autor peamiselt ainult antiikkirjandusega. Määratule lugemusele vaatamata ei saa siiski citada teatavat pealiskaudsust ajaloo käsitlemisel, sest ajastute kui tervikute eripära tajumiseni kirjanik ei jõudnud. Mõneti võis seda suutamatust põhjustada ka kunsti jumalustamine. Raske on küll uskuda, et Flaubert tõemeeli kujutles head kirjandust ajavälise nähtusena, kuid tunnistusi sellisest hoiakust võib autori kirjadest leida. Nii halvustab ta Dante «Põrgut» järgmiste sõnadega: «See teos on tehtud mingi kindla aja ja mitte kõigi aegade jaoks, ta kannab oma aja pitsert.» Niisiis osutub sajandite jooksul itaalia luuletaja suuruseks peetu Flaubert'i silmis hoopis puuduseks. Säärane ajaväliline lähene mine muistsele kirjasõnale ei töota kuigi head kontakti. Kuid samas võib niisugusest väärhoiakust tingitud pealiskaudsus ka kasulikuks osutada. Just selle tõttu sai teoks

²⁹ Reboussin, Marcel. Le drame spirituel de Flaubert. Paris. Nizet, 1973, p 80.

kirjaniku üritustest pööraseim — romaan vanast Kartaa-gost. Küsimus kunagiste inimeste hingeelust polnud auto-rile tundmatu, igati põhjendatult nägi ta selles alati suu-riinat raskust. Ometi tõendab romaani valmimine, kui kergetaaluksena pidi see raskus kirjanikule kõigest hooli-mata siiski tunduma. Siingi toetas teda loometöös oman-datud põhimõte: tõenäoline tuleb leiutada, õigesti leiuta-tud tõenäoline aga osutubki tõeks. Nii saab teoks «Salam-bo», autori romantiline peateos, mis tõendab veenvalt, kui suutmatu oli Flaubert puhtakujuliseks romantikaks. Ta ei saanud midagi ilustada, sest mõistuslikkus ei lasknud tal millessegi kiinduda. Muistse Kreeka ja tema keele ülis-tamise peamine ajend oli selles, et kaasaja ühekülgne taunimine ei muutuks ülemäära igavaks. Tegelik Flaubert jäi ka oma kiitustest ja lairustest alati kõrgemale. Kui tema hoiak üldse kusagil objektiivselt väljendus, siis eel-kõige naljatustes. Ka antiigi osas on õhulistest õhkamis-dest tegelikkusele hoopis lähemal üks Kairos kirjapandud humorism: «Kuid on üks uus element, mida ma ei loot-nud näha ja mis siin on määratu, see on grotesk. Kogu muistne koomika, mis väljendub läbinüpendatud orjas, pahuras naistega äritsejas, kelmis kaupmehes, on siin väga noor, väga tõeline, šarmantne. Tänavatel, majades, igal ettekäändel, paremal ja vasakul jagatakse malga-hoobe eemaletõukava ohtrusega. See on antiikne!» Viima-ses napis hüüatuses on autori vaimustus antiigi vastu väljendunud kõige ehedamalt. Romantiline ihalus ja mõis-tuslik läbinägelikkus tasakaalustavad vastastikku teine-teist, nii et järele jääb ainult erapooletu nali: antiik on kütkestav ohtrate malgahoopide tõttu.

Kuid jäägitut süüvimist minevikku ei muutnud võima-tuks ainult mõistus. Erakluse ülistamisele vaatamata pidi inimestega aeg-ajalt kokku puutama ka iseseisev ja leiva-murdest täiesti vaba Flaubert. Noore literaadi ellu ilmu-vad uued sõbrad ja tuttavad, kelle seltsis võis pingeliste tööpäevade järel vaheldust leida. Ühe skulptori kaudu tutvub kahekümne viie aastane kunstipreester Louise Colet'ga, kirjandusnimeste seas üldtuntud daamiga, kelle juhendamine sai kujuri meelest tulla algajale kirjanikule vaid kasuks. Nii algab umbes kümme aastat väldanud suhtlemine, mille viljakust tunnistab mahukas kirjavahe-tus ja Louise'i sulest pärinev romaan «Tema ja tema» (*Elle et lui*), milles meessoost «tema» ei esine paraku kuigi soodsas valguses. Ükski inimene ei suuda olla võrd-

selt väljapaistev paljudel aladel, nii ei saanud ka Flaubert püsida armastajana sellel tasandil, mis iseloomustas teda kirjaniku ja mõtlejana. Võitjana, see tähendab surmajärgselt üldtunnustatud suurusena, on tema asend antud juhul järelepõlvede silmis tunduvalt soodsam väiksema vastase omast, kuid oleks ülekohtune süüdistada Louise'i selles, et ta ei osanud arvestada veidravõitu mehe hilisemat arengulugu. Tagantjärele tundub küll, et suurmehe erandlikkust pidid kõige selgemini tajuma talle lähedased inimesed, kuid säärane arvamus tähendab üksnes mõtteloidust: just lähikondsed on need, kes inimese ainulaadsust mõistavad kõige viimasena. Näha erandlikku suurust oma igapäevases vestluskaaslases pole suutnud isegi muidu läbinägelikud hindajad. Käibetõde «ükski prohvet pole kuulus omal maal» kehtib eriti järjekindlalt just sellepärast, et omal maal tuntakse pühameest liiga hästi. (Saab siis Naatsaretist midagi head tulla.) Musternäiteks Flaubert sedapuhku ei sobi, kuid mingil määral kehtib ülalõeldu temagi kohta, sest «Madame Bovary» autori kuulsus möödunud sajandi Saksa- ja Venemaal oli üsna suur. Tollase Prantsusmaa silmapaistvamad literaadid seevastu olid üksmeelsest kiitusest kaugel. Võib-olla osutunuks just Louise Colet selleks kirjanikuks, kelle kujutus Flaubert'ist lähenenuks kõige rohkem praegusele, kuid seda läbinägelikku erapooletust ei võimaldanud mehenaise vahekord. Louise'i jaoks tuli kirjandus alles armastuse järel, Flaubert'i puhul oli vastupidi; isiklikku õnne polnud Louise nõus vahetama isegi mitte Corneille' kuulsuse vastu. Flaubert sai säärasele ülestunnistusele vastata ainult sügava nõrdimusega: «Siin on kuristik, mis meid teineteisest lahutab!»

Need kõrvutused kõlavad kaunistes humoristlikult, kuid oleks kohatu iseloomustada naljatoonil kahe kirjaniku pikaajalist suhtlemist, kus aeg-ajalt tuli ette tõsist dramatismi. Páris selge, et naiselikule kujutlusele täiuslikust mehest ei saanud Flaubert kuigivõrd vastata. Ta oli küll leebe ja järeleandlik, kuid seda ainult teatud piirini. «Ma olen enda päralt jätnud elus väga kitsa ringi,» hoiatab ta Louise'i, «aga kui keegi sellesse peaks astuma, muutun ma pööraseks.» Juba selle «kitsa ringi» mainimine tõendab, kui tõsimeeli tuleb võtta kirjaniku preesterlikkust. Tegemist on erakuga, kes säilitab mingi distantsi kõigis asjus ja kõikide inimestega. Isegi armastus ei saa muutada erandiks. Kirjaniku tunde-elu vaoshoitusest annab

märku juba tema esimese armastuse kirjeldus, millega Flaubert esineb Goncourt'ide «Päeviku» lehekülgedel: «See oli rõõmude purskkaev, siis pisarad, siis kirjad, siis mitte midagi.» Esimesest armastusest saab sedapuhku rääkida küll ainult jutumärkides, sest romeost-juliasst oli kogu lugu väga kaugel, kuid tõenäoline on seegi, et samade sõnadega oleks kirjanik iseloomustanud ka oma täisväärtuslikku elamust.

Muidugi ei puudu hoolimatul künismil ka päripool: eluaegne kiindumus muusikakirjastaja Schlesingeri naisesse, kirk, mis jäi platooniliseks äärmiselt erandlike asjaolude tõttu. Flaubert poleks ju tema ise, kui kõiki elualasid hõlmav antiteetilisus jääks armastuse käsitamisel ilmne mata. Seda tõsiasja tuleb arvestada ka autori armastuskirjade lugemisel. Näiliselt lihtne ja selge nõue, mis aga seda ei tarvitse veel sugugi olla ühese ellusuhtumisega inimeste silmis. Louise Colet kuulus paraku just nende hulka. Kirjandus oli tema jaoks ainult vahendiks elu sisustamisel ja kujundamisel, mitte rohkem. Seetõttu nägi ta ka Flaubert'i kahesuses ainult kõrgelennulist paradoksemist. Paradoksleja ise oli sellest hästi teadlik: «Naiselik pöörasus on alati väljendunud pooltoonide (*demi-teintes*) eitamises, soovimatuses või suutmatuses vähimalgi määral mõista keerulisi loomuseid (*natures complexes*).» Etteheitest ei saanud paraku olla vähimalgi määral kasu, sest mis tahes inimese tundmaõppimise ja mõistmise ainsaks vahendiks jääb alati üksnes tema võrdlemine iseendaga. Mida rohkem ilmneb sarnasust, seda suuremaks kasvab mõistmine. Silmatorkava erinevuse puhul kehitatakse enamasti ainult õlgu. Louise võrdles Flaubert'i endaga ja koges segasevõitu hämmeldust. Segasevõitu sellepärast, et veidra mehe püüdlused olid sõnaliselt kergesti mõisteta vad, kuid sõnalisest arusaamisest üksi ei piisa. On tarvis mõista sedagi, mis sõnu ütleva sunnib, kuid selleks peab ütlejale ja kuulajale olema ühine eemsärk. Kuid siin ilmneski lõhe. «Kuristik,» nagu arvas kirjanik ise, käsutades veidi ülepakutud, kuid sisuliselt õiget sõna. Näha kogu elu sisu ainuüksi töös oli omane Flaubert'ile ja temataolistele, kuid väga palju sääraseid inimesi ei ole. Flaubert'il on ainult töö, Flaubert töötab tõepoolest (*decidement*) neliteist tundi päevas, Flaubert on galeeriori — taolised märkused ilmuvad alatihi Goncourt'ide «Päevikusse», kusjuures pole raske märgata, et imetlusest on tähelepanded kaugel. Kuidas saabki imetlust pälvida inimene, kes

tõemeeli hoolib ainult oma tegevusest. Võimalikuks osutub säärane haruldane nähtus seeläbi, et tegevus, olgu ta pealegi pingutav, jääb sellise inimese jaoks lõppkokkuvõttes ainsaks tõeliselt meeldivaks ajasisustuseks. Niisiis on see kõike muud kui eneseohverdus, ka asjaosalised ise on seda ülihästi teadnud. Vanale Goethele tahtis üks austaja ütelda midagi meeldivat, ja nii ta siis ütleski, et kunsti nimel peab Goethe ennastohverdavalt kannatama, kuid rauk vastas talle otsekohe ütlemata külmalt: «Kannatusest ei saa kunsti puhul juttugi olla.» Sõnal pole muidugi tähtsust, võib rääkida ka suurmeeste kannatustest ja vaevlemistest, kuid seejuures ei tohi unustada, et need vaevad on asjaosalisele endale ülimalt meeldivat laadi. Ka Flaubert võis mõnikord kiruda oma galeeriorjust, kuid neile kurtmistele ei jätnud ta lisamata ka küsimust: aga kui sulle selle orjuse asemele midagi muud pakutaks, kas sa võtaksid vastu? Vastus on alati seesama: vaevalt küll.

Tema sõbrad ja ametivennad olid säärasesest hoiakust kaugel. Goncourt'ide «Päeviku» ohtrad kurtmised selle üle, kui vähe nad (s. t autorid) on elanud, peaksid tõestama, et kahe venna vahekorid oma tööga oli sootuks erinev Flaubert'i omast. Kui juba need hoogsa sulega literaadid saatsid nii kirglikke õhkeid ELU poole, mida siis veel arvata Louise Colet'st, kelle lõõvalt elujaatavaid ütlemisi on muide sattunud ka kuuldustele maiaste Goncourt'ide «Päevikusse». Igati hakkaja daamina ei võinud ta kunagi leppida mõttega, et elu sisuks saab olla teiste inimeste tegevuse vaagimine. Louise'i kirglik tegutsemistahe pakkus kõnelembestele kaasaegsetele lausa lustakaid üksikasju. Muu hulgas armistas temperamentne daam üht oma ametivenda, kes teda tahtmatult oli solvanud, mispeale kätemaksu ihkav kannatanu riputas avalikkusele tutvumiseks välja «Louise'i kingid»: noa ja augustatud kuue. Nii elulähedase naise jaoks jäi Flaubert paratamatult ülemäära eluvõõraks. Kirjade hoog ei parandanud seda muljet kuigivõrd, epistolaarse tormakuse tagant paistis paikne toasistuja selgesti välja. Kirjanik oli energiline ja elav, kuid tema aktiivsus väljendus eelkõige kirjade kirjutamises. Kergelt ja kiiresti sõnastas ta oma peaaegu igapäevaseid mahukaid läkitusi, tehes seda tingimusel, et koos kirja lõpusõnadega lõpevad selleks korraks ka tema elulähedased kohustused, mis muidugi tähendab, et ülejäänud osa päevast kuulub jäägitult kirjutajale. «Ma mõtlen

sinust eriti hommikuti ja õhtuti.» meelitab autor oma armastatut väga tõsise näoga. Niisiis meenub lähedane inimene talle muudelgi kellaaegadel, kuid päevaste murede tõttu ei kangastu kujutus temast kuigi eredalt, hommikuses ja õhtuses tegevusetuses seevastu on lugu sootuks teine.

Flaubert'i armastuskirjad — kui midagi selle sõnaga mahukas *epistolaria*'s üldse tähistada, siis kirju Louise'ile — on niisama eriskummalised, nagu kõik muugi kirjaniku isiksuses. Tegemist on nooruslikult hoogsa, kuid sellest hoolimata väga sisuka esseistikaga, mida kõigele lisaks võivad veel alatihti katkestada ka igavese armastuse larmakad töötused. Luitunud deklaratsioonide rohkusele vaatamata on mõistuslikkus kindlalt ülekaalus. Louise pole säärase paberlikkusega rahul, ta teeb kõik, et tunded maisemaks muutuksid, kuid lahkete küllakutsete mõjul tõmbub armastaja hoopis turri. «Taeva nimel, minu nimel, kuna sa mind armastad, räägi mulle ometi muist asjust ja mitte Pariisi-tulekust. Võiks arvata, et sa oled võtnud põhimõtteks piinata mind selle refrääniga.» Muidugi oli sõit Pariisi väga tülikas. Kirjanik eelistas istuda oma «koopas», sisenemisel tehtud jäljed metsloomade eeskujul kápaga nähtamatuks pühitud, kusjuures vastutasuks häirimatuse eest oli ta meeleldi valmis puistama heldekäeliselt kirjalikke arutlusi. Talle ei tulnud pähegi, et armastuskirjadena jäid tema targad läkitused üpris kesiseks. Ka sellekohased vihjed ei leidnud mõistmist, kirjanik tõrjus kriitika otsustavalt tagasi. «Millest kuradist peaksin ma sulle siis rääkima, kui mitte Shakespeare'ist, kui mitte sellest, mis mul kõige rohkem on südamel?» Protest kõlab koomiliselt, kuid näilise huumori taga varjub tegelikult tõsine ebakõla, mis täisväärtusliku suhtlemise takistajana võib mõnikord omandada lausa traagilise tähenduse.

Mu vanemad imestavad, miks ma nendega rääkida ei taha, arutleb Kafka oma päevikus, põhjus on väga lihtne: mul pole midagi rääkida. Seda viimast ei tohi võtta sõnasõnalt, sest rääkida oleks paljugi, kuid kõik need jutud ei huvitaks vanemaid, see aga, mis neile meelikõitvana tunduks, tekitab igavust päeviku kirjutajas. Igati loomulik, et rääkima kiputakse just kõige huvitavamast, kuid huvid ei tarvitse inimestel olla ühesugused. Mida erandlikumad on inimese kalduvused, seda raskem on tal endale leida arvestatavat vestluskaaslast. Samalaadse inimese leidmatuse korral jääb ainult üle piirduda vaikimisega.

See valikuraskus oli hästi teada juba Petrarcale, kes ühes oma läkituses on kirja pannud järgmised laused: «Niisiis hüvitan ma sageli aastapikkuse vaikimise päev läbi kestva jutukusega ja muutun pärast sõprade äraminekut uuesti tummaks. Tüütu tegevus on rääkida harimatuga (*cum vulgo*), või üldse inimesega, keda armastus või õpetatus (*doctrina*) sulle ei lähenda.»³⁰ Tegemist on seega vana, tõenäoliselt juba inimkonna algusaegadest pärineva hädaga, mis aga paraku pole leidnud küllaldast mõistmist. Peetakse küll endastmõistetavaks, et lihtne inimene ei saa ka tungiva vajaduse korral muutuda erakordseks mõtlejaks, kuid erandliku isiku lihtsustumist peetakse kõigiti võimalikuks. Ometi on tõde see, et mis tahes inimene saab olla ainult ühekordne. Lihtne mõistus ei saa muutuda keeruliseks, kuid niisama võimatu on ka arenenud mõtlemise lihtsustumine. Leidub küll ka selliseid erandlikke inimesi, kes võivad teiseneda oma vestluskaaslastele vastavalt, kusjuures ümberkehastumine õnnestub nii täielikult, et määratu erinevus vestlejate vahel jääbki märkamatuks. Paraku esineb sääraseid suurusi väga harva.

Flaubert nende hulka ei kuulunud. Kirjanik oskas rääkida üksnes teda huvitavaist asjust, kõik ülejäänud aga tekitas temas ainult ebalust. Ka kirju kirjutades ei ilmuta autor kunagi vähimatki püüdu arvestada aadressaadi eripära. Kirja saaja võib olla kes tahes, saatjaks on alati kirjanik Gustave Flaubert, kelle huvid, arvamused, hääletoon ja väljendusviis jäävad kõigis läkitusis ühesuguseks. Sellest siis ka suutmatus märgata, et Shakespeare'i ülistamisi satub tema armastuskirjadesse tüütavalt palju. Veelgi halvem: autoril pole tahtmistki oma puudusi mõista, sest Shakespeare tundub talle intiimsustest huvitavamana. Louise ei suuda sellega leppida, kuid teistsuguseks muutada ei saa ka Flaubert. Põhjendamatuid nõudeid tõrjub ta üpris üleoleva jahedusega: «Mulle meeldib teie seltskond, kui see pole tormiline. Tormid, mis nii väga meeldivad nooruses, tekitavad küpses eas igavust.» Viimane tsitaat ei vaja põhjalikke selgitusi. Maxime du Campil oli õigus, kui ta kirjutas, et naised tundusid Flaubert'ile kauneina, armastusväärseina, šarmantseina, kui nad ta ainult rahule jätsid.

³⁰ Francisci Petrarcae Epistulae Selectae. Ed A. F. Johnson. Oxford, 1923, p 114.

207 See isikliku häirimatuse juhtnõue osutub naistega suhtlemisel määravaks. Kirjanik on enda päralt jätnud väga kitsa ringi, kuid vähemalt sellesse ei tohi siis ka keegi siseneda, naised kaasa arvatud. Vastutasuks on ringi sisse jääja valmis saatma pikki ja sisukaid kirju. Seejuures on iseloomulik, et kõige avameelsemalt kirjutab Flaubert just naistele. Prantsuslikust galantsusest on need läkitused kaugel, autor ei hooli oma aadressaatide tunnetest, ja nii pole midagi imestada sellegi üle, et kõige jõhkrasõnalisemad etteheited naissoo aadressil on just naistele määratud korrespondentsis. See jõhker avameelitsemine kontrasteerub kummaliselt naissoost kirjasõprade eelistamisega, tuues esile järjekordse vastuolu, mis, nagu kõik teisedki vasturääkivused, on kirjanikule ülimalt iseloomulik. Naiste eelistamisest võib sedapuhku julgesti rääkida, sest kirjavyahetusest tervikuna jääb mulje, nagu oleks autoril otsekui pidev vajadus mõne naissoost pihhiisa järele. Avameelsete kirjade seeria jätkub aastaid, lõpeb siis suhete lõpliku katkemise tõttu, kuid mõne aja pärast ilmub kirjaniku ellu uus naine, kes hakkab vastu võtma saadeti, mida nii sisult kui toonilt võib pidada järjeks aastate eest katkenud kirjaseeriale. Nii kestab see Louise Colet'ist kuni George Sand'ini, kelle surm tähistab ka Flaubert'i feminiinse, see tähendab kõige avameelsema kirjaseeria lõppemist. Mõneti meenutab see naiste eelistamine Merimée, kes ka kogu oma küünilise elutarkuse juures kippus kõige avameelsemalt just naistele kirjutama. Erinevus ilmneb siiski selles, et «Carmeni» autor kirjutas hoopis prantsuslikumalt. «Pidage meeles, et pole midagi loomulikumat kui teha kurja ainuüksi kurjategemise lõbu pärast.»³¹ Või siis üht elukunstnikku tsiteerides: «Tuleb hoiduda esmastest (hinge) liigutustest (*mouvements*), sest need on peaaegu alati ausad.»³² Taolised dändistlikud elutarkused ei moodusta küll kirjade kogu sisu, esineb muidki tähelepanekuid ja õpetusi, nendest kreeka keele ülistamine sugugi mitte viimasel kohal, kuid kõiki neid asju kirjutades jäi Merimée alati vaimukaks, suurilmlikuks ja eba-isikuliseks.

Flaubert seevastu läheneb oma korrespondentsis üsna sageli noore Beethoveni armastuskirjade rohmakusele.

³¹ Merimée, Prosper. *Lettres à une inconnue*. Paris, Calmann-Lévy, s. a., I, 8.

³² Merimée, op. cit., I, p 58.

Juba Louise Colet sai temalt kuulda mehelikult sõnastatud tõesid, mis vaevalt küll muutsid kirjade kirjutaja lugeja silmis sümpaatsemaks. Etteheidete peamiseks ajendiks jääb seejuures ikka naiselik suutmatus mõista «keerulisi natuure». Louise'i lakkamatu püüd meelitada Flaubert Pariisi tekitab endassesüüvinud erakus protesti, mis üldistatud sõnastuses hakkab üha otsesemalt suunduma kogu naissoo vastu. «Naised ei mõista, et saab armastada erinevail tasandil (*à des degrés différents*); nad räägivad palju hingest, kuid keha on neile ülimalt tähtis, sest nad nõuavad kogu armastuse mitmekesisust (*tout l'amour mis en jeu*) kehalises aktis.» Esialgu jääb kirjanik veel võrdlemisi vaoshoituks, tema kriitilisi tähelepanekuid saavad pehmed ja täiendused. «Mulle tundub, et üldiselt on edu naiste juures keskpärasuse märgiks, kuid ikkagi ihaldame meie kõik just seda (edu), mis kroonib teisi.» Viimane «meie kõik» ei jäta kirjaniku normaalses mehelikkuses kahtlust, tema loomulik naiste ees edukalt esinemise iha avaldub ainult mõnevõrra loiuult. Just sellest küljest püüabki Louise virgutada Flaubert'i mehelikkust, kuid vastuseks hakkavad tulema üha ägedamad etteheited naiseliku mõistmatuse kohta. «Nõuda apelsine õunapuult on neile (s. t. naistele) üldomaseks haiguseks.» Järgnevad eraldiseisvad maksimid (*maximes détachés*), mis võiksid näitlikustada ärritatud Flaubert'i keelepruuki: «Nad pole iseendaga siirad, nad ei tunnista endale oma meelelisust, nad peavad oma tagumikku oma südameks ja usuvad, et kuu on tehtud nende buduaari valgustamiseks.» Veelgi sõjakamad on ühele noorpõlvesõbrale aadresseeritud laused, mis võiksid lausa olla kirjaniku epistolaarse stiili näidiseks:

«Ei, mu semu, ma ei usu, et naised mõistavad tundeelu. Nad võtavad seda alati üksnes isiklikul ja suhtelisel viisil. Need on kõige karmimad ja kõige julmemad olen did. «Naine on õiglase meeleheide.» See ütlus pärineb Proudhonilt. Ma imetlen seda härrat vähe, kuid see aforism on lihtsalt geniaalne...»

Meie kõik oleme oma emade, oma õdede, oma tütarde, oma naiste, oma armukeste suhtes kujutlematud pelgurid. Tis pole kunagi põhjustanud rohkem alatusi! Ja rooma katoliku kirik on tõestanud oma ülimalt tarkust, dekreeteerides süütult eostamise dogma. Ta resümeerib 19. sajandi tundeelu. Sellele armetule sajandile on iseloomulikud skrofuloosid ja minestused, kõvad asjad ja tugevad toidud teki-

tavad temas õudust, ja talle tundub tore istuda haige lapse kombel naise põlvedel.

«Naine, mis on mul sinuga tegemist?» on ütlus, mis kõigist evangeeliumide ülistatud ütlustest tundub mulle kõige ilusamana. See on puhta mõistuse karje, aju protest emaka vastu. Ja tema kasuks räägib seegi, et ta on alati ärritanud idioote.

Emakultus on üks neid asju, mille peale tulevased põlvkonnad pahvatavad naerma. Niisamuti meie respekt armastuse ees. See läheb samasse kõntsakotti, kuhu läksid tundelisus ja loodus saja aasta eest.

Üksainus poeet on mu meelest mõistnud neid veeltel-
vaid loomi, pean silmas meistrite meistrit, kõiketeadvat Shakespeare'i. Naised on meestest kas halvemad või paremad. Ta on neist teinud ekstra eksalteeritud olendid, kes aga kunagi pole mõistuslikud. See on põhjus, miks tema naiskujud on üheaegselt nii ideaalsed ja nii tõepärased...»

Nõnda räägib kirjade-Flaubert. Õpetatus jõhkrusega läbisegi, õiged tähelepanekud väljakutsuvate subjektivismide kõrval, kõik võrdset kantud elavast hoost, mille tõttu ka karjuv erapoolikus muutub kõitvaks lugemiseks. Lüürilises sugestiivsuses seisnebki säärase improvisatsioonide põhiväärtus, veelgi õigem oleks aga võtta neid suurmeelikke praalimisi lihtsalt huumorina. Mida targem on inimene, seda humoristlikumalt tõlgendab ta maailma, kuigi huumorit tuleb siinkohal mõista avaramas tähenduses. Täiuslik tark, mõjugu tema sõnad pealegi ülitõsiselt, on ühtlasi ka täiuslik humorist. Sellele viimasele jõuab prantsuse kirjanik kaunis lähedale. Ta ise on esimesena valmis lõpetama naeruturtsatusega ka oma kõige ägedamaid ülesastumisi. Tõsi küll, ümbritseva maailma keerukus muutis Flaubert'i naljad tihtipeale väga sapiseks, kuid see tõsiasi ei tohiks veel varjutada kirjaniku sarkasmi humoristlikku aluspõhja. Naljakalt peaks mõjuma juba see lihtsameelne ägedus, mis autori sõjakate esinemiste alatise saatjana jääb tõelisest tigidusest siiski kaugemale. Ka vihatumise järgi võib inimesi kaheks vastandlikuks äärmuseks jagada: ühed tekitavad vihastena hirmu, teised mõjuvad naljakalt. Kogukusele ja tõrrepõhjasele häälele vaatamata kuulub prantsuse kirjanik pigem viimaste hulka. Poleks õige tõsta ülemäära esile tema kahtlaste ütleliste sisulist külge, sest Flaubert, nagu paljud teisedki keskmisest kõrgema moraaliga inimesed, ilmutas veidrat kalduvust oma moraalitusega eputada. Oli isegi teooria, mis pidi õigus-

tama kurjusega koketeerimist. «Künism on oivaline asi selle poolest, et pahe karikatuurina on ta üheaegselt (pahe) korrektiiv ja hävitaja.»

Niisiis pidas kirjanik pahelisuse kaitsmist isegi kasulikuks. Autori kõbeliste ülemeelikuste paremaks mõistmiseks on otstarbekas seda eripära arvestada. Kui Flaubert kuulutab, et meie kõik oleme oma emade ja õdede suhtes kujutlematud pelgurid, siis käib see eelkõige tema enda kohta. Omajagu huumorit on selleski, et ebakõla ema-poja vahelistes suhetes põhjustas just naiselik üksmeel. Ema noomis nimelt Flaubert'i liigjääga Louise'i vastase hoiaku pärast, kuid poeg jäi kõigutamatuks. (See on ainsaks mustaks plekiks minu ja mu ema vahelistes suhetes, ütles kirjanik Goncourt'idele). Passiivsete ja eluvõõraste inimeste sõnad on nende tegudest tihtipeale kurjemad, mis on ka loomulik, sest, jõudmata tegudeni, elavad säärased mõttetargad oma kurjuse välja ainult sõnaliselt. Paraku hinnatakse inimest eelkõige just tema sõnade järgi, sest kui juba sõnad on halvad, mida siis veel tegudest arvata. Võimalust, et teod jäävadki ära, et sõnad osutuvad oletatavate tegude ainsaks kehastuseks, ei tule hindavatele inimestele üldse pähe. Veelgi halvemaks muutub olukord seeläbi, et tegudega võrreldes jäävad sõnad kestma tunduvalt pikemaks ajaks. Ajalise kauguse tagant osutuvad nad tähtsaimateks tunnistusteks vaadeldava inimese kohta, kusjuures neid tunnistusi võib igaüks tõlgendada oma äranägemise järgi.

Kõike seda tõendavad ka Flaubert'i isiksuse erinevad kirjeldused. Mitte kedagi ei saa iseloomustada täieliku objektiivsusega, kasvõi juba sellepärast, et inimese eneseväljendused kajastavad tema sisimat olemust väga ebamääraselt. Sõnad ja teod võivad tuleneda sootuks erilisest asjaoludest, seostudes niimoodi inimese tegeliku minaga üksnes kaudselt. Aga kuidas määratleda, mis sugune eneseväljendus kajastab tegelikkust, milline mitte? Siingi saab teha ainult suvalise otsuse, mis ülemäära ühemõttelisest tõlgendusest on võib-olla eelistatavam, kuid suvalisusega liialdamine viib teise äärmusse. Poleks niisiis õige näha ka Flaubert'i naistekriitilistes märkustes ainult naljatusi. Ohe ja sama mõtte lõputud ümbersõnastused veenavad, et tegemist oli kindlalt väljakujunenud seisukohaga. Ometi ei tuleks selles seisukohas näha pahatahtlikku laimu, kirjanik rääkis vaid isiklikest kogemustest, mis said talle osaks naistega suhtlemisel. Need kogemused

veensid teda lakkamatult naissoo suuremas eluläheduses. «Kas te siis ei näe,» kirjutas ta ühele naisele, «et nad on kõik sisse võetud Adonisest. See on igavene abikaasa, keda nad nõuavad. Askeetlikud või meelad, unistavad nad armastusest, suurest armastusest; ja nende ravimiseks (vähemalt ajutiseks) pole neile tarvis ideed, vaid tegu, meest, last, armukest. See näib teile küünilisena, kuid see pole mina, kes on leiutanud inimloomuse.» Nii arvas kirjanik oma tähelepanekute põhjal. Kuid seegi pole lõplik tõde, sest kümme kuud hiljem kirjutab Flaubert samale adressaadile: «Naine näib mulle võimatu olendina. Ja mida rohkem ma teda uurin, seda vähem ma mõistan.» Nii jõudis autor ka naise tundma õppides ehtflobäärliku lõpphinnanguni. Seejuures pole vähimatki kahtlust tema uurijahuvi intensiivsuses. Küllap see oligi eelkõige ülemäärane huvitumine, mis kirjanikul ei lasknud jõuda meeldivamate tulemusteni. Igatahes jäi tema täheldamisvõime ka naiste suhtes kõikjal ühtmoodi erksaks. «Idamaade naine on masin, ja mitte midagi rohkemat; ta ei erista mingil moel üht meest teisest.» Kindlasti on see arvamus liialdatud, kuid pole vähimatki alust näha liialduse põhjust autori eelarvamustes. Flaubert oli igati erapooletu vaatleja, ta liialdas küll oma muljete sõnastamisel, kuid eelarvamustel põhinev ennatlik halvustamine oli talle täiesti tundmatu. Isiklikest elamustest on ajendatud ka tema arvamus naiste kohta. Kogemuste laadist sõltuvalt jaatab või eitab ta vaheldumisi, sest ühepoolset omaksvõetud hoiak tähendab tema silmis ainult nõmedust. Sissekanne Goncourt'ide «Päevikus» heidab tema suhtumisele antud juhul samuti valgust. «Me vestleme Flaubert'iga Hugo «Sajandite legendist». See, mis teda eriti jahmatab Hugos, kelle auahnuseks on saavutada mõtleja mainet — see on mõtte puudumine. Hugo pole mõtleja; see on tema väljenduse kohaselt naturalist. Puude mahl on tal veres... Seejärel räägib ta vihase põlgusega Feuillet'st, labasustest, millega see kirjanik oma teostes meelitab naise, ja ütleb: «See tõendab, et ta ei armasta naist. Need, kes teda armastavad, teevad raamatuid, kus nad jutustavad sellest, mis nad tema pärast on kannatanud, sest armastatakse ainult seda, mille pärast kannatatakse.»³³ Viimased laused peaksid veenma selles, et eelarvamuslik ilustamine või halvusta-

³³ Journal des Goncourt: Memoires de la vie littéraire. Paris, 1888, I, p 314.

mine polnud kirjanikule omane. Sellepärast polnud tal ka võimalik kirjeldada Feuillet' kombel õilsaid inimesi, erilise rõhuasetusega naistele, keda surmasuust päästavad vähem üllad mehed, et tunnete köidik kangastuks lugeja kujutluses tihkmana. Lõpptulemuseks andsid vooruste maalin-gud täiuslikult kauneid romaane, mida Feuillet' õpilased said veel kuidagimoodi ületada ainult elupäästmiste arvu suurendades. Kuid kogu see üllus jättis ükskõikseks Flau-ber't'i, kes juba «Madame Bovary'd» kirjutades teadis, et «inglit joonistada on tõepoolest kergem kui naist: tiivad varjavad küüru.» Muidu kõrgustesse pürgiv autor ei hoo-linud kuigivõrd tiivulisist olendeist, sest ta polnud säära-seid kusagil kohanud. Sellepärast jäid ka kõik tema nai-sed, olgu tegelikud või väljamõeldud, alati maa ja taeva vahele.

See kahesus teravdub veelgi, kui lähema vaatluse alla võtta kirjaniku kujutus inimlikkusest. Flaubert on väga hea, Flaubert on sadist — nende kahe vastandliku hinnan-guni jõudsid juba autori kaasaegsed, kes pealegi kuulusid tollaste juhtvaimude hulka. Tegemist polnud niisiis ainu-üksi suvaga, kumbagi seisukohta saatis põhjendus. Ometi tõestas see hinnangute vastukäivus ainult inimese piira-tud suutlikkust mitmekesise terviku hindamisel. Ka prae-guseks pole olukord kuigivõrd muutunud, igaüks võib esile tõsta selle, mis talle tundub kõige tähtsamana. Tõestuseks tarvilikke tsitaate leidub mahukas kirjavahetuses küllaga, sest poole sajandi jooksul jõudis Flaubert enda kohta rääkida igasuguseid asju, tehes seda pealegi veel väga avameelselt. See varjamatu otsekoheus näib esimesel pil-gul rääkivat kirjaniku kasuks, sest avameelsust põhjustab enamasti veendumus, et oma soove ja mõtteid ei tarvitse häbeneda. Säärasel juhul ollakse piisavalt heal arvamisel enesest, et mitte karta oma isiku kõrvutamist teistega. «Omalt poolt ma ei arva, et oleksin märgatavalt parem või halvem inimeste enamusest, kuid ma tean, et maailm hakkaks mind pidama kõlvatuks koletiseks, kui ma avalikustaksin iga oma teo ja iga mõtte, mis on läbistanud mu teadvust,» kirjutab W. S. Maugham³⁴. Väita midagi kind-lat pole antud juhul võimalik, kuid vähemalt mulje jääb Flaubert'i kirjadedest küll, et Maughamiga võrreldes varjas ta oma salajasi mõtteid hooletumalt. Võib-olla oleks luba-tud isegi liialdus: tal polnudki salajasi mõtteid, kirjadesse

³⁴ Maugham, W. Somerset. The summing up. London, 1978, p 38.

on välja voolanud kõik. Mõneti toetavad niisugust suvalist oletust ka kaasaegsete mälestused. Nii mainib kirjaniku õetütar oma meenutustes autori lapsepõlvest algavat «naiivsust, mille jäljed säilisid kogu ta elu jooksul», ja Maxime du Camp leidis, et Flaubert'i oli «lihtne haneks tõmmata, sest juba seeläbi, et ta ise kunagi ei valetanud, ei saanud tal tekkida kujutlust, et teda püütakse petta.»³⁵ Loomulikult peetakse nende märkmete puhul silmas ainult eraelus avalduvat lihtsameelsust, mis suurmeeste puhul on kaunis sage. Rantjeeliku sõltumatuse tõttu ei tundnud kirjanik argipäevaseid pisimuresid, mis mõnikord võivad valetamise muuta otse hädatarvilikuks. Ka tuttavatega suheldes oli Flaubert selleks liiga iseseisev, et isiklike huvide nimel laskuda valetamiseni, luiskamine aga talle löbu ei pakkunud.

Nii osutub kogu autori kirjavahetus üllatavalt teesklusvabaks. Alles hilisem suhtlemine tunnustatud kirjanikega veenab lihtsameelset avameelitsejat, et alatine otsekohesus pole siiski otstarbekas. Sest mis kasu on ausa arvamuse väljaütlemisest, kui sinuga seepeale suhted katkestatakse. Niisiis tuleb ka Flaubert'il muutuda diplomaatlikumaks. «Mitte kunagi, tundub mulle, pole te olnud nii vaimurikas,» teatab kirjanik Alphonse Daudet'le pärast romaani «Kuningad paguluses» läbilugemist, «see on kõlav ja toekas, lühidalt — kuninglik!» Kuid kohe seejärel võtab ta puhta paberilehe ja kirjutab Maupassant'ile: «Lõpetasin äsja «Kuningad paguluses». Mida teie sellest arvate? Mis minusse puutub ... hm, hm!» Nii näevad välja need suurimad, ainuüksi omamehelikest suhetest tingitud valed, sest ilma tungiva vajaduseta ei hakanud kirjanik kunagi kavaldama. Võib-olla selgitab säärane liigausus mingil määral isegi meelituste puudumist naistele saadetud kirjades. Kõik see loobki mulje, et autori kirjalikes vestlustes avaldub ainulaadne avameelsus, mis ütlematajätu ei näi üldse tunnistavat. Otsekoheste eneseväljenduste erilaadsust arvestades pole raske mõista, miks kirjaniku isiksust tõlgendati kaasaegsete hulgas erinevalt. Ka autor ise ei osanud oma käitumist tihtipeale seletada. Mõistatusliku hingeelu süvalahkamisteni ta küll ei jõudnud, kuid imestlevatest tõdemustest ei pääsenud mööda. Esimene niisugune hämmastus pärineb 1846. aastast, kui surevad kirjaniku isa ja õde. Kirjutaja on sügavalt masen-

³⁵ Du Camp, op. cit., I, p 225.

datud, kuid sellele lisaks tekitab temas nõutust ta enese tundetus. Viimase all tuleb muidugi mõista suutmatust nutta. Flaubert on enda meelest olnud ikka keskmisest tundelisem inimene, nüüd aga, kui meeleliigutused peak-sid vallanduma iseenesest, tunneb ta ennast kuiva ja kõvana nagu kivi: «See on kummaline. Samavõrd kui ma endale tundun ekspansiivse, voolava, küllusliku ja liialdavana kujutuslikes kannatustes, samavõrd jäävad tõelised kannatused mu südames teravaks ja kõvaks; nad kristalliseeruvad kohe pärast sisenemist.» Viis kuud hiljem peab ta taas vajalikuks mainida oma puudust, kuid nüüd näib talle, et selgus selles küsimuses on käes: «Ma nutan selleks liiga palju sissepoole, et pisaraid välja-poole kallata; lektüür liigutab mind rohkem kui tõeline õnnetus.»

(Järgneb)

CONTENTS

Liberalism in the state of defence: Where do the aspirations after dictatorship come from <i>Konstantin Konik</i>	1139
State philosophy <i>Eduard Tennmann</i>	1145
On Teichmüller-Tennmann's philosophy of Christianity <i>Otmar Pello</i>	1151
Komi tragedy: Return the "Gold-Woman" her native dialect! <i>Mikhail Hudoyev</i>	1165
What will they come to? <i>Hando Runnel</i>	1179
Question concerning technology <i>Martin Heidegger</i>	1195
Estonian ballad in the late 1930s <i>Arne Merilai</i>	1229
Ballads <i>Hendrik Adamson</i>	1267
«Le sous-marin fantôme»: Once more about the case of the "Orzel" <i>Mart Sarapuu</i>	1277
A possible vision of <i>Drittes Reich</i> <i>Henn Käärik</i>	1285
The idea of European federation <i>Jaan Tõnisson</i>	1292
Review: Ilmar Talve. Maapagu: Sebastian Alkmani ülestähendus aastast 1906—17. Lund, 1988. <i>Jaan Undusk</i>	1305
Editorial note. Summary	1321
Gustave Flaubert as a Man: An essay. II <i>Ilmar Vene</i>	1329

СОДЕРЖАНИЕ

Свободомыслие в осадном положении: Откуда приходят стремления к диктатуре <i>Константин Коник</i>	1139
Философия государства <i>Эдуард Теннманн</i>	1145
О философии христианства Тейхмюллера и Теннманна <i>Отмар Пелло</i>	1151
Трагедия Коми: «Золотой бабе» ее живой родной говор <i>Михаил Худоев</i>	1165
Что с ними будет? <i>Хандо Руннел</i>	1179
Вопрос о технике <i>Мартин Хейдеггер</i>	1195
Эстонская баллада во второй половине 1930-х годов <i>Арне Мерилай</i>	1229
Баллады <i>Хендрик Адамсон</i>	1267
«Le sous-marin fantôme»: Еще об инциденте «Ожеля» <i>Март Сарапую</i>	1277
Одно возможное видение о Третьем Рейхе <i>Хенн Кязрик</i>	1285
Идея европейской федерации <i>Яан Тыниссон</i>	1292
Рецензия: Ilmar Talve. Maapagu: Sebastian Alkmani ülestähendus aastast 1906—17. Lund, 1988. <i>Яан Ундуск</i>	1305
От редакции. Резюме	1325
Гюстав Флобер как человек: Эссе. II <i>Ильмар Вене</i>	1329

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Tellija:

Hind 1 rubla